



De historiographie der kerkgeschiedenis

<https://hdl.handle.net/1874/235133>

DE
HISTORIOGRAPHIE

DER
KERKGESCHIEDENIS,

GESCHETST

DOOR

Dr. B. TER HAAR,
HOOGLEERAAR TE UTRECHT.

EERSTE STUK.

EERSTE EN TWEEDE ^{2de} TIJDPERK.

VAN EUSEBIUS TOT LAURENTIUS VALEA.

UTRECHT,
C. VAN DER POST J^r.
1870.

mm 11911

H. oct.
1649

HISTORIOGRAPHIE.

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT



1906 5048

*H. Hist. eedl.
8:1649*

DE

HISTORIOGRAPHIE

DER

KERKGESCHIEDENIS,

GESCHETST

DOOR

DR. B. TER HAAR,
HOOGLEERAAR TE UTRECHT.

EERSTE STUK.

EERSTE EN TWEEDE TIJDPERK.

VAN EUSEBIUS TOT LAURENTIUS VALLA.



UTRECHT,
C. VAN DER POST J^r.
1870.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

VOORREDE.

Met de verschijning van dit eerste stuk over de Historiographie der Kerkgeschiedenis wordt aan een dikwerf geuit verlangen voldaan, 't welk ik van de zijde mijner Hoorders, die mijne lessen over de Kerkgeschiedenis met eenige belangstelling volgden, niet onnatuurlijk of onbillijk kon achten. Bij de ervaring, die zij al spoedig, bij het voorafgaand onderzoek voor het Examen deden, hoe belangrijk en onmisbaar voor de beoefening dier wetenschap de bronnenstudie door mij gekeurd werd, en welken prijs ik er daarom op stelde, dat aan de Historiographie van stonden aan eene bijzondere aandacht gewijd en geschonken werd, moest het hun gewenscht voorkomen zekeren leiddraad van mijne eigene hand te bezitten, en verkieslijker nog dezen in druk vóór zich te hebben, dan het door mij medegedeelde en voorgedragene uit een Dictaat of Excerpt, waarin het soms niet aan lacuna's ontbrak, of dat van anderen geleend

moest worden, van het beschrevene blad te bestudeeren. Maar ook voor mij zelve was dit wenschelijk. Er bleef mij toch, na den aanvang van elken Akademischen Cursus geene andere keuze over, dan of een goed aantal uren tot dit doel te bestemmen en af te zonderen, die ik aan de kerkgeschiedenis zelve moest ontrooven, of slechts een deel der historiographie vluchtig te behandelen, en daar bij nog de niet geheel onverdiende beschuldiging op mij te laden, van sneller te hebben gesproken, dan ter getrouwe opteekening dienstig scheen. Dit bezwaar wordt met deze uitgave opgeheven, gelijk zij mij van de verplichting ontslaat, om voortaan, bij de Inleiding op de Kerkgeschiedenis, nogmaals afzonderlijk en opzettelijk over dit onderwerp te handelen.

Eenmaal tot die uitgave besloten zijnde, heb ik het van mijnen plicht geacht, het door mij gestelde en daarvoor bestemde nog eens te herzien, hier en dáár aan te vullen en uit te breiden, en, zoo goed als ik vermocht voor nauwkeurigheid en volledigheid te zorgen. Men ontvangt ulzoo in deze bladeren ongelijk meer, dan men, ook bij de getrouwste bijwoning mijner lessen, daarvan heeft kunnen opteekenen. Veel nogtans heb ik teruggehouden, om het geheugen niet al te zeer af te matten en te bezwaren; veel ook naar de aantekeningen verwezen, om de aandacht niet telkens op zijpaden te doen afdolen; en zoo velen, als dit boek tot eene voorbereiding voor hun Examen in handen zullen nemen, geef ik den raad, de lectuur van den tekst geregeld en onverhinderd te laten voortgaan, en bij eene herlezing

*eerst nauwkeurig en naar het behoort van de aantee-
ningen kennis te nemen, waarin wederom het belang-
rijkste van het minwezenlijke lichtelijk valt te onder-
scheiden. Nauwelijks behoeft het gezegd te worden, dat
ik tot dit laatste de juiste titulatuur en uitgave met
de bijgevoegde jaartallen der velerlei geschriften reken,
die ik verplicht was aan te halen. Moge altijd de veel-
heid van zaken en bijzonderheden, die hier zullen voor-
komen, eenige inspanning des geheugens blijven vorderen,
van edele jongelingen die eenige liefde voor de Histo-
rische wetenschap hebben, zal dit niet te veel geverg-
d zijn, en ik meen hun daarbij de verzekering te mogen
herhalen, dat die studie hen als in het hart der Kerk-
geschiedenis zal overbrengen, zoodat zij, tot hare be-
studeering overgaande, zich aanstonds daarin te huis
zullen gevoelen, en te beter en dieper in den geest en
het karakter van elke Periode zullen kunnen doordringen.*

*Het ligt alzoo in mijne bedoeling eene uitgewerkte
schets van de Historiographie der Kerkgeschiedenis
te geven, naar de hoofdtijdperken harer ontwikkeling,
gelijk ik gemeend heb die te mogen vaststellen.*

*De Lezer ontvangt in dit eerste stuk, de beschou-
wing van het eerste en tweede tijdperk: de Kerkge-
schiedschrijving, onder den invloed der oud-Grieksche
en Romeinsche beschaving, en, gedurende de Mid-
deleeuwen in den staat harer kindsheid.*

*Het kan wellicht eenige verwondering baren, dat ik
aan de Historiographie der Middeleeuwen, welke
veelal vluchtig pleegt behandeld te worden, in weêrwil*

van het ongunstige oordeel, dat ik zelf op vele plaatsen niet heb kunnen terughouden, nog zóó groot aantal bladzijden gewijd heb. Hieromtrent ben ik eenige reken-schap schuldig. Het valt zóó gemakkelijk zich van de Middeleeuwen af te maken met de hooghartige verkla-ring, dat deze bijkans niets geleverd hebben, wat uit een wetenschappelijk oogpunt verdient geprezen te wor-den, of bij machte is aan onzen tijd, die het zoo veel gestrenger opneemt met de eischen der geschiedenis, en aan zijnen geoefenden kunstsmaak te voldoen. Maar dit brengt de Historische kennis en de wetenschap zelve niet verder en is weinig geschikt om den lust tot voort-gezet onderzoek aan te wakkeren. Zonder daarom van de Middeleeuwen te eischen, wat zij niet geven kunnen, heb ik getracht ook voor dit gedeelte der Geschiedenis — niet toenemende onverschilligheid te bevorderen, doch — meerdere belangstelling te wekken, gelijk het, in mijne schatting, ten volle verdient.

Het tweede stuk, dat wegens den rijkdom des onder-werps het thans verschijnende ongetwijfeld in omvang zal overtreffen, zal de beschouwing behelzen, van het derde en vierde of Kritisch-Polemische en Pragmatische tijd-perk; of de Kerkgeschiedschrijving, geplaatst onder den invloed van den strijd tusschen Rome en het Pro-tes-tantisme, en van de latere Godgeleerdheid en Wijs-begeerte, tot onder dien op onze dagen Historisch schetsen. Bij de behandeling dier volgende tijdperken zal ik, ver-legen bij den overvloed der stof, van zelfs genoopt zijn met nog veel gestrenger delectus te werk te gaan, en zoo wel de spaarzaamheid als de kortheid te behartigen.

Wegens het algemeener bekende of uitvoeriger behandelde, zal ik dáár ook op vele punten veiliger naar het werk van voortreffelijke voorgangers kunnen verwijzen.

Maar ook, na aan dien eindpaal gekomen te zijn, mag ik mij hiermede niet geheel voldaan rekenen. Het blijft mijn wensch, een derde stuk, over de Kerkgeschiedenis der Historiographie in Nederland afzonderlijk te bewerken. Daar de buitenlandsche letterkunde wegens de onbekendheid met onze taal, niet dan bij zeldzame witzondering van de hier in het Nederduitsch verschenen geschriften, toont kennis te dragen; daar bij eene Ethnographische rangschikking der schrijvers Nederland tot hiertoe nagenoeg geheel is voorbijgegaan, als ware daarvoor nauwelijks eene plaats in te ruimen op die wereldtentoonstelling der volken; daar hierover ook in ons Vaderland, zoo veel mij bekend is, nog geen afzonderlijk geschrift bestaat, mag dit gedeelte allerminst achterwege blijven of veronachtzaamd worden, en gevoelde ik mij dubbel opgewekt, ook hieraan mijne krachten te beproeven. Dit moge dan ter verklaring strekken, waarom in dit stuk van de vroegste oorkonden en alle voortbrengselen van Kerkhistorischen aard, die van Nederlandschen oorsprong zijn, is gezwegen geworden. Indien het mij mag gelukken, de taak, die ik op mij heb genomen, en gelijk ik mij die heb voorgesteld, geheel te voleindigen, dan mag ik bescheidenlijk hopen in eene nog bestaande behoefte voor onze Akademische Jongelingschap te helpen voorzien, of althans geen overbodigen en nutteloozen arbeid verricht te hebben.

Den naasten kring mijner Lezers zoek ik onder de Studenten in de Godgeleerdheid en jeugdige Beoefenaars der Kerkgeschiedenis. Ook daar buiten, ook onder hen die reeds als Predikant zijn opgetreden, wier oog in hunne stille landelijke woning met zekere toegenegene herinnering op deze bladeren zal komen te rusten, hoop ik er eenigen te vinden. Het is voor het minst mijn toeleg geweest, zoodanigen vorm te kiezen, dat de inhoud, waar die minder aantrekkelijk kon schijnen, aan het onderhoudende der Lectuur niet mocht schaden. In hoeverre mij dit gelukt zij, verblijve aan het oordeel van deskundigen en bevoegden.

De tijd, waarin wij leven, moet voor de beoefening der Kerkgeschiedenis ten deele uitermate gunstig, ten deele hoogst ongunstig heeten. Geen vroegere leeftijd had over rijkere hulpbronnen en hulpmiddelen te beschikken. Geen vroegere leeftijd had, wat de Methode der Geschiedschrijving aangaat, op schitterender voorbeelden, als op levende Modellen, te staren. Maar zelden ook liep het Historisch onderzoek ernstiger gevaar geheel door den stroom der Journalistiek en Periodieke Litteratuur verzwolgen, of door dogmatische en wijsgeerige bespiegeling verdrongen te worden. Geen vroegere tijd zag zich in zulk eenen diepgaanden strijd gewikkeld, over vragen, die voor geloof en overtuiging, voor Kerk en Maatschappij als de gewichtigste levensvragen blijven gelden. En toch zou er voor onzen tijd, die gedurig toont de lessen der Kerkgeschiedenis te hebben vergeten, van diezelfde

geschiedenis, indien hare stem niet als die eener Cassandra klonk, zoo onbegrijpelijk veel te leeren zijn!

De nadeelige werking daarvan op Historische studiën heb ik in den laatsten tijd, in mijne naaste omgeving, bij toeneming ondervonden. En weet ik het niet zelf bij ervaring, hoe veel moeite het kost, bij eenen strijd, die geheel het hoofd en het hart vervult, zich van het tegenwoordige los te scheuren, om zich in het verledene te begraven? — Te hooger moet ik het daarom waardeeren, dat er in ons Vaderland nog enkele Geleerden van den echten stempel zijn overgebleven, die aan de opbouwning van deze wetenschap, schier al hunnen tijd en hunne edelste krachten blijven besteden.

Bij het dichtgenaderd einde mijner loopbaan, bij het opwekkend voorbeeld van onvermoeide werkzaamheid en productiviteit, mij door mijne beide, zóó wakkere Ambtgenooten gegeven, zal wel niemand de begeerte in mij kunnen wraken, om, ook in geschrifte, eenige herinnering mijner Akademische werkzaamheid achtertelaten. Onwillekeurig rijst het σπουδάσω ἐκάστοτε (2 Petr. I. 15) hierbij vermanend op voor mijnen geest. Of ik nog iets meer uit het door mij gedoeerde en behandelde daartoe zal kunnen bestemmen, dit blijft geheel afhankelijk van hetgeen door den Wijzen Bestuurder onzer lotgevallen mij ten aanzien van de nog overige dagen mijns levens en den staat mijner dikwerf wankelende gezondheid zal weggelegd en beschoren zijn.

Daar met den wensch ook het vaste voornemen mij bezielt, om het thans aangevangene werk, zóó spoedig als het mij vergund zal zijn, voort te zetten en ten einde te brengen, neem ik hiermede geen afscheid van mijne Lezers, maar roep ik hun een vriendelijk „tot Wederzien!” toe, dat, naar ik hoop, binnen weinige maanden zal volgen.

UTRECHT,
17 Maart 1870.

B. T. H.

INLEIDING.

Is het de grootsche taak der Geschiedenis de lotgevallen des menschedoms en der volken in hunnen samenhang voor te stellen en terug te geven: zij zelve heeft, als wetenschap beschouwd, d. i. wat hare beoefening en de methode harer beschrijving betreft, gelijk ieder sterveling, hare eigene lotgevallen, en op hare beurt hare Geschiedenis gehad 1). Dit noemen wij hare *Historiographie*, welke het tweeledige doel heeft, den trap of graad van ontwikkeling, dien de Historische Kunst in elke Periode bereikt heeft, te doen kennen en tegelijk tot eene aanwijzing te strekken van de hoofdbronnen der geschiedenis, voor zooverre deze bij de voornaamste geschiedschrijvers te vinden zijn, en in eene reeks van historische schriften zijn nedergelegd 2). Wij zien haar de

1) Al het werkelijk gebeurde behoort tot de geschiedenis. *Objectief* gedacht is deze alzoo het inbegrip (complexus) der voorvallen en gebeurtenissen zelve; *subjectief* de getrouwe voorstelling daarvan met behulp der menschelijke kunst. Natuurlijk is het woord hier in geheel subjectiven zin gebezigd.

2) Met vrucht kunnen hier over geraadpleegd worden: JO. TRITHÉMIUS, *de Scriptoribus Ecclesasticis*; DU PIN, *Nouvelle Bibliothèque des Auteurs Ecclesiastiques*; OUDINUS, *de Scriptoribus Ecclesiasticis*; STAUDLIN

onderscheidene tijdperken des menschelijken levens geregeld doorloopen, en uit den zwakken staat der kindsheid tot dien der volwassenheid en van den mannelijken leeftijd opgroeien; 1) evenals wij dit zelfde verschijnsel ook in den trapsgewijzen voortgang van de beschaving der Nieuw-Europeesche volken kunnen wedervinden 2).

De Geschiedenis van ieder volk begint met overleveringen en Mythen. De volkssagen of legenden, waarin waarheid en verbeelding waren ondereengemengd, werden in volksliederen bezongen. De daden der helden leefden voort

Geschichte und Litteratur der Kirchengeschichte; Hann. 1827; BAUR, *die Epochen der Kirchlichen Geschicht-schreibung*, Tub. 1852; PH. SCHAFF in zijne *Geschichte der Apostolischen Kirche: Die wichtigsten Bearbeitungen der Kirchengeschichte*; voorts SCHRÖCKH in zijne *Kirchengeschichte* en HERZOG in zijn *Encycl. real Lexicon (passim)* en vele andere werken, die later in dit geschrift zullen worden aangehaald.

1) De Hoogleeraar ROYAARDS heeft geheel in den geest van den beroemden VAN HEUSDE, wien, gelijk wij weten, dit een geliefd denkbeeld was, dat hij gaarne overal in de geschiedenis terugvond en daar op toepaste, dit in het licht gesteld in zijne voortreffelijke Verhandeling: *Over den voortgang van de beoefening der Geschiedenis, ook van die der christelijke kerk*, geplaatst in het 1^{ste} dl. van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis inzonderheid van Nederland*, verzameld door N. C. KIST en H. J. ROYAARDS, en het behoort tot de verdiensten der beknopte schets, die hij van de *Historiographie* in zijn *Compendium Historiae Ecclesiae Christianae* fasc. I. p. 7—14 onder het opschrift: *Historia hujus disciplinae* gegeven heeft, dat hij met echt pragmatischen zin ook dáár op die ontwikkeling en vordering gewezen heeft.

2) Lezenswaardig blijft hierover het hoogst belangrijke werk van den Hoogl. W. A. VAN HENGEL: *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa*, waarvan eene nieuwe, rijk vermeerderde uitgave door den schrijver zelve en door Dr. E. J. DIEST LORGION bewerkt, in het licht verschenen is, die wij in de handen van alle studeerenden wenschen.

in de gezangen der dichters. Zóó had Griekenland zijne Rhapsoden, Gallië zijne Druïden, Germanië zijne Barden, Scandinavië zijne Skalden. Niet ten onrechte heeft men daarom de dichtkunst de oudste of eerste Geschiedschrijfter van het menschelijke geslacht genoemd, hoe dubbelzinnig ook de waarde en beteekenis zij, die aan dien eeretitel gehecht kan worden. Op dit dichterlijke maar tegelijk nevelachtige en inderdaad onhistorische tijdperk volgt doorgaans het plat prozaïsche der *Jaarboeken*, verhalen en verzamelingen. De volksliederen of opgesierde legenden worden door geslachtsregisters, beknoptere of uitvoerigere aantekeningen vervangen, en de *Annalen* en *Kronieken* ontstaan. Niet zelden evenwel smelten die beide tijdperken in elkander, en heeft het dichterlijke Epos, of ook het volkslied het naakte proza tot zijn tweelingbroeder en metgezel. Gedurende die geheele Periode verkeert de *Historiographie* nog in den staat harer kindsheid. De menschelijke geest, ook waar hij het verledene boekt, staat onder den machtigen invloed van twee factoren, die hier alles beheerschen: de fantazij en de overlevering. Dit duurt zóólang, totdat het verstand genoegzaam rijpt is, om in de voorhandene stof, het belangwekkende en minbeduidende, het geloofwaardige en het fabelachtige, het genoegzaam bewezene of het onzekere en min waarschijnlijke te onderscheiden, en aan de kritiek het haar toekomend stemrecht te kunnen verleenen. Maar ook deze heeft onderscheidene stadiën te doorloopen. Zij vangt in den regel aan met een te scherper en vrijmoediger oordeel over de personen en handelingen der menschen uit te spreken; zij strekt zich allengskens uit tot de schifting, beoordeeling en waardeering der onderscheidene feiten en bijzonderheden in de gebeurtenissen, totdat zij het laatst als kritiek der bronnen optreedt en omtrent de

echtheid of onechtheid van vroegere oorkonden en bescheiden hare *scep sis* begint uit te oefenen. Hiermede heeft de *Historiographie* den gewichtigen overstap tot den leeftijd der jongelingsjaren gedaan, en eene meer kritische en planmatige geschiedenis is geboren. Eindelijk als de volken die hoogte van beschaving en ontwikkeling bereikt hebben, welke de meeste overeenkomst vertoont met den leeftijd van den tot volle ontwikkeling gerijpten en in bezadigd nadenken geoefenden man, waarop naast en nevens de godsdienst ook de wijsbegeerte haren invloed kan doen gelden, kan eerst in den waren zin des woords van Pragmatiek der geschiedenis sprake zijn.

Wij verstaan door eene *Pragmatische* beschouwing en behandeling der geschiedenis, dat de Schrijver zich niet met een getrouw en geloofwaardig verhaal der gebeurde zaken vergenoegt, schoon dit de eerste eisch en het kenmerk der ware geschiedenis blijft, 1) maar zonder Gods wereld bestuur te loochenen of eene hoogere leiding in de menschelijke daden en lotgevallen voorbij te zien, 2) inzon-

1) De meest gewone of gangbare omschrijving van „geschiedenis” is die van VOSSIUS *de arte Historica: fide digna enarratio rerum singularum in facto positarum*; welke ook door WIJTENBACH in zijne *Annotatio ad loca selecta Historicorum* en door CLARISSE in zijne *Encyclopaëdie* gevolgd is. ROYAARDS wil in zijne bovenaangeh. Verhandeling de geschiedenis nog korter en eenvoudiger genoemd hebben; *onderzoek en voorstelling van hetgeen gebeurd is*, en acht, bij nauwkeurige ontleding alle wijsgeerige bepalingen daarin begrepen. Wij geven nogtans de voorkeur aan de definitie van den onsterfelijken HEEREN: *het geloofwaardig verhaal van lotgevallen of gebeurtenissen in haren samenhang*, omdat de *Pragmatische* opvatting en bewerking der geschiedenis hierdoor duidelijker tot haar recht komt.

2) De Heer SEFF heeft in zijne *Proeve eener pragm. Gesch. der*

derheid op het natuurlijk verband der dingen, de samschakeling van oorzaken en gevolgen het oog gevestigd houde, zoodat hij in het verledene de kiem van het tegenwoordige, in het tegenwoordige de voldragene vrucht van het verledene en tegelijk de wording der toekomst zie, en de Geschiedenis als een bezielde *organisch* geheel geve te aanschouwen. Van zoodanige Pragmatische Geschiedschrijving hebben TACITUS en POLYBIUS bij de ouden het lofwaardig voorbeeld gegeven, schoon zij, in hare volle realiteit, eerst na de beroemde werken van ROBERTSON 1) GIBBON 2) en HUME 3) in Engeland, als het voortbrengsel der nieuwere tijden beschouwd kan worden. Ook hier blijven verschillende trappen en graden te onderscheiden. Daar zijn klippen, gelijk de ervaring genoegzaam geleerd heeft, waarop het Pragmatisme verzeilen kan. En hoe meer de Pragmatische Geschiedschrijver de door hem bewerkte stof toont meester te zijn; hoe beter hij zich voor een eenzijdig *subjectivisme* weet te hoeden; hoe ernstiger zijn streven blijkt te zijn om in zijne voorstelling der geschiedenis eene getrouwe afspiegeling (reflex) van het *objectief* gebeurde te geven of nabij te komen; hoe gelukkiger hij, door de éénheid van plan en doel, in de schoonheid van stijl en vorm, aan de eischen

Theologie in Nederland bl. 3 het de taak der Pragmatische geschiedenis genoemd: *de oorzaken en gevolgen naar de kenbare wetten der caussaliteit te ontvouwen*. Wij hebben volkomen vrede met deze bepaling, mits zij plaats open late voor zulk eene hoogere beschouwing der geschiedenis als ons door onzen BORGER is aanbevolen in zijne oraties: *de Historia pragmatica et de Historiae doctore Providentiae divinae administro*.

- 1) Voornamelijk in zijne Inleiding op *the Life of Charles V.*
- 2) *The History of the decline and fall of the Roman Empire.*
- 3) *History of England.*

der Aesthetiek vermag te voldoen: hoe meer het door hem voltooid werk aanspraak zal mogen maken een Historisch kunstgewrocht te kunnen heeten; hoe dichter de *Historiographie* tot het haar voorzwevende ideaal zal genaderd zijn.

Niet moeilijk ware het hier in het breede aan te wijzen, hoe de *Historiographie* bij de meest verschillende volken dezelfde Phasen van ontwikkeling heeft doorgelopen 1); en hetzelfde wat wij dáár zouden waarnemen, vinden wij ook hier terug en van volkomene toepassing op de Geschiedenis der Christelijke Kerk. Men houde slechts wel in het oog dat de beoefening der Kerkgeschiedenis steeds gelijken tred heeft gehouden met en eenigermate het afdruksel vertoond heeft van den kinderlijken, mannelijken of verouderenden leeftijd dier volken, op wier bodem de plant der christelijke godsdienst is overgebracht. Bij deze opmerking zal het ons aanstonds volkomen begrijpelijk worden, dat die leeftijden hier eenigzins anders, dan elders zijn geplaatst of verdeeld, daar de aanvang onzer *Historiographie* in een tijdperk valt, toen de oud-Grieksche en Romeinsche beschaving het toppunt van haren bloei reeds lang in het verledene had achter zich liggen, en als eene bloem, die heeft uitgebloeid ter verwelking neigde; toen de toestand der oude wereld, met de merkteekenen van verval op het gelaat, veelmeer naar dien van den afgeleefden *grijsaard*, dan naar dien van het *kind* geleek. Eerst later, als wij met onze beschouwing aan den ingang der middeleeuwen staan, toen als eene nieuwe menschenwereld was geboren, zien wij Europa —

1) Zie de uiteenzetting daarvan bij ROYAARDS t. a. p. bl. 10—51.

niet — zooals sommigen met eenzijdige vooringenomenheid tegen het Christendom beweerd hebben — door den invloed dier godsdienst, maar ten gevolge van de groote landverhuizing der volken, die als een tweede zondvloed dit werelddeel overstroonden, tot den staat der kindsheid teruggebracht, en kunnen wij in de Historiographie al die verschijnselen verwachten, welke aan dien leeftijd eigen zijn. Even verklaarbaar wordt het ons, bij een blik op de Geschiedenis, dat die beschaving der oude wereld in het Oosten, bepaaldelijk in het Bizantijsche rijk iets langer heeft voortgeleefd, en daarom ook op de Methode der Geschiedschrijving nog zekeren invloed heeft kunnen doen gelden, toen zij in het Westen nagenoeg geheel was weggestorven. Tegen het einde der middel-eeuwen treedt de Historiographie het tijdperk harer jongelingsjaren in. Tot lang na de Hervorming behoudt en vertoont zij ook in haar strijdlustig karakter en de opbruisingen der drift, menigen trek van gelijkheid aan dien leeftijd. Eerst sedert het midden of liever nog tegen het einde der vorige eeuw, heeft zij hare volle ontwikkeling tot den mannelijken leeftijd bereikt, zich de aanspraak op *Geschiedenis*, in den echten, in den edelsten zin des woords, ten volle en voor goed veroverd, en schrijft zij moedig voort op hare baan, om zulk eene methode te kiezen en te volgen, te veredelen en te volmaken, welke aan de eischen der Pragmatiek en der Historische wetenschap in het algemeen, aan den waarheidszin en het gevoel voor het schoone gelijkelijk voldoet.

Wij onderscheiden dan in de beschrijving of beoefening van de Geschiedenis der Christelijke kerk de vier navolgende groote tijdperken 1):

I. De Kerkgeschiedschrijving onder den invloed der *oud-Grieksche* en *Romeinsche* beschaving,

van EUSEBIUS tot NICEPHORUS KALLISTI.

1) VAN HENGEL heeft zijne *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving* in drie groote tijdperken afgedeeld. Hij ziet in den val van het Westersche Keizerrijk den grondslag der beschaving voor het hedendaagsch Europa gelegd. Hiermede begint alzoo het tijdperk harer kindsheid. Hij plaatst voor de volken van Europa hun overgang uit den staat der kindsheid tot dien der jongelingsjaren bij den aanvang der kruistochten, en hun aanvankelijken overgang tot den staat der volwassenheid bij de kerkhervorming. ROYAARDS splitst zijne *Historiographie* in twee deelen: I. de Kerkgeschiedschrijvers onder den invloed van de beschaving der oude wereld (*Historici Ecclesiastici orbis antiqui*) hetwelk hij, met insluiting der Bizantijsche schrijvers, laat doorloopen tot NICEPHORUS KALLISTI en II. de Kerkgeschiedschrijvers van het nieuwere Europa (*Historici Ecclesiastici orbis recentioris*); in drie tijdperken onderscheiden, van den aanvang der middeleeuwen tot op L. VALLA, van VALLA tot op MOSHEIM en van MOSHEIM tot op onze dagen. Men ziet alzoo dat de hier gevolgde verdeeling niet veel van de zijne verschilt. SCHAFF handelt t. a. p. I. over de oud-katholieke Kerkgeschiedschrijvers van EUSEBIUS tot de Hervorming; II. over de Roomsche Katholieke Kerkgeschiedschrijvers sedert de zestiende eeuw en III. over de Kerkgeschiedschrijvers onder de Protestanten, voornamelijk in *Duitschland*. BAUR telt niet minder dan zes *Epochen der Kirchlichen geschichtschreibung*: I. de *oud-Katholieke* beschouwing der geschiedenis; II. de Hervorming en de *oud-Protestantsche* beschouwing der geschiedenis; III. de tegenstelling tegenover de *Centurien*, van Katholieke en Protestantsche zijde; IV. de overgang uit eene *Dualistische* wereldbeschouwing tot het begrip van *historische ontwikkeling*, V. de *Pragmatische* methode der geschiedschrijving, en VI. het streven naar *objectieve* beschouwing en behandeling der geschiedenis.

- II. De Kerkgeschiedschrijving gedurende de middeleeuwen in den staat harer *kindsheid*,

p. 44

van GREGORIUS van TOURS tot LAURENTIUS VALLA.

- III. De Kerkgeschiedschrijving onder den invloed van den strijd der beginselen tusschen Rome en het Protestantisme of het *Kritisch-Polemische* tijdperk,

van FLACIUS tot SEMLER.

- IV. De Kerkgeschiedschrijving onder den invloed der latere *Godgeleerdheid* en *Wijsbegeerte* of het *Pragmatische* tijdperk.

van SCHRÖCK tot op onze dagen.

Dit laatste tijdperk splitst zich weder in kleinere perioden, en zal eene onderverdeeling naar de verschillende scholen of richtingen vorderen.

EERSTE TIJDPERK.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING ONDER DEN INVLOED DER OUD-
GRIEKSCHE EN ROMEINSCHE BESCHAVING.

Van Eusebius tot Nicephorus Kallisti.

Hoewel de levensgeschiedenis van den Grondlegger des Christendoms even als de lotgevallen zijner vroegste jongeren, en der door hen gestichte gemeenten, het eigenlijke aanvangspunt der Kerkgeschiedenis zijn, en gerekend kunnen worden daarvan een *integrerend* gedeelte te vormen: zoo houden wij de Evangeliën en Handelingen der Apostelen nogtans hier buiten den kring onzer beschouwing gesloten, volgens den regel, dat alles, wat den inhoud van den Kanon des N. T. uitmaakt, schoon het voor de vroegste Kerkgeschiedenis gewichtige resultaten kan opleveren, toch eigenlijk tot een ander gebied behoort, en in afzonderlijk daarvoor bestemde Akademische lessen, naar de eischen der wetenschap onderzocht en behandeld moet worden.

Tot op het einde der derde eeuw, treft ons de volslagene armoede en het gemis van alle Geschiedschrijving.

Doch zou ons dit kunnen verwonderen? De zóó sterk opgewekte verwachting van de wederkomst des Heeren en de daaraan verbondene katastrofhe van het einde der wereld, gelijk die in het gemoed der eerste Christenen leefde, gevoegd bij den druk der vervolging onder de Romeinsche Keizers, moest wel hoogst ongunstig hierop werken. Of, wie kon zich opgewekt gevoelen, om het dagelijks gebeurde aan de vergetelheid te ontrukken, waar hem de bewustheid ontbrak, dat hij voor eene ver verwijderde toekomst schreef, of terwijl het opgeheven zwaard der vervolging dreigend boven zijn hoofd bleef zweven? Tot zelfverdediging genoopt tastte men niet het eerst naar de stift der Geschiedenis, maar men greep de veder om de hatelijke beschuldigingen van de vijanden des Christendoms te weêrleggen, om de bittere vervolgers tot meerdere zachtmoedigheid te stemmen, of de Christenen te vermanen, te vertroosten en te versterken in hun geloof. Wij zien alzoo eene Paraenetische en Apologetische letterkunde op christelijken bodem ontloken, voordat de Geschiedenis was ontstaan.

De eenige die hier eenige vermelding verdient is HEGESIPPUS, een bekeerde Jood, uit het Oosten herkomstig, die ten tijde dat ANICETUS den bisschoppelijken zetel bekleedde (omstreeks het j. 160) een tijd lang te Rome zich ophield, en onder de regeering van keizer COMMODUS (na het j. 180) schijnt gestorven te zijn. Deze schreef een werk in vijf boeken, waaraan hij den titel gaf van: Kerkelijke gedenkschriften 1), die nogtans buiten enkele fragmenten 2), bij EUSEBIUS en PHOTIUS bewaard, in de schip-

1) *ὑπομνήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πράξεων.*

2) EUSEB. *Hist. Eccles.* l. II. c. 23. l. III. 19, 20, 32. l. IV. c. 3, 22. Deze fragmenten hebben betrekking op het leven der Aposte-

breuk der tijden voor ons zijn verloren gegaan. Al zijn deze fragmenten, niet van alle belangrijkheid ontbloot; al mogen wij veilig onderstellen, dat EUSEBIUS, ook waar hij HEGESIPPUS' naam verzwijgt, onderscheidene bijzonderheden aan dezen schrijver ontleend heeft, en al blijkt uit alles genoegzaam, dat zijn werk rijkelijk met verhalen, herinneringen en overleveringen is gestoffeerd geweest, zoo blijft het toch min of meer betwistbaar, of het werkelijk (gelijk ons door HIERONYMUS verzekerd wordt) 1), zijn toeleg zij geweest eene doorlopende en aaneengeschakelde geschiedenis van de lotgevallen der Christelijke Kerk van Jezus' dood tot op zijnen leeftijd te geven. Wat hiervan zijn moge, wanneer wij hem uitsluitend naar de tot ons gekomen fragmenten beoordeelen, dan zijn deze veel te onbeduidend om hem in de rij der Geschiedschrijvers eene plaats te kunnen toekennen. EUSEBIUS, die zelf geheel doordrongen was van het bewustzijn, welk eene groot-

len, inzonderheid op het leven en uiteinde van JACOBUS *den rechtvaardige*, den oorsprong der ketterijen en van het sectewezen onder THEBUTIS, doch zijn als bronnen voor de geschiedenis niet zonder zekere behoedzaamheid te raadplegen. Het laatst zijn deze *ἱστορικὰ* tegen het eind der zesde eeuw gebruikt en aangehaald door den Monophysiet STEPHANUS GOBAROS, waarvan nog een fragment bij PHOTIUS (*Biblioth. Cod.* 232) is bewaard gebleven. — De vraag of en in hoeverre aan HEGESIPPUS eene Joodsch-Christelijke of Ebionitische richting zij toetekennen, reeds vroeger geopperd, is in onzen leeftijd op nieuw eene strijdvraag geworden. De Tubingsche school, bij name BAUR en SCHWEGLER hebben deze richting in de tot ons gekomen fragmenten zóó scherp mogelijk afgeteekend gevonden, waartegen nogtans door RITSCHL, DORNER, WEISSÄCKER e. a. bedenkingen zijn ingebracht.

1) HIERONYMUS bericht *de Script. Ecclesiast.* C. 22, dat HEGESIPPUS „omnem a passione Domini usque ad suam aetatem ecclesiasticorum actuum historiam” verhaald heeft.

sche taak hij, met het schrijven zijner Kerkgeschiedenis voor tijdgenoot en nakomelingschap ging ondernemen, treedt even als HERODOTUS op het gebied der oude klassieke letterkunde, als de *Vader der Geschiedenis* op 1) en tegelijk als de *type* der methode, die toen in het schrijven der Geschiedenis werd gevolgd, zoo als deze nog geheel onder den invloed der oud-Grieksche en Romeinsche beschaving stond.

EUSEBIUS PAMPHYLII, Bisschop van *Cesaréa*, (omstreeks het midden der derde eeuw, vermoedelijk in Palestina, geboren, gestorven in het j. 340,) heeft zich door zijne Historische schriften eene onsterfelijkheid van naam verworven, welke, zoo lang de Kerkgeschiedenis in eere wordt gehouden, genoegzaam gewaarborgd mag heeten. Zijn hoofdwerk (Hist. Eccles. in X boeken) omvat en beschrijft de lotgevallen der Christelijke Kerk van de menschwording van Gods Zoon, tot op het j. 324, het tijdstip waarop, door den dood van LICINIUS, de zegepraal des Christendoms over het Polijtheïsme voldongen mocht heeten 2). Hieraan sluit zich een tweede werk, zijn *Chronicon* ten naauwsten aan, 't welk de grondlijnen of omtrekken der wereldgeschiedenis tot op het j. 325 onzer tijdrekening teekent, en, hoewel minder belangwekkend van inhoud, toch volkomen de lofspraak wettigt, dat EUSEBIUS

1) Als zoodanig geschetst door BAUR in diens: „Programma in quo comparatur EUSEBIUS *Cesareensis* Historiae Ecclesiasticae parens cum parente Historiarum HERODOTO *Halicarnassensi*.” Tub. 1834.

2) *ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*. De kostbaarste uitgave is die van HENRICUS VALESIIUS (Valois). Vóór ettelijke jaren (1852) verscheen eene nieuwe uitgave van de werken van EUSEBIUS van den Tubinger Theoloog ALB. SCHWEGLER, met korte aanteekeningen.

in den rijkdom zijner veel omvattende kennis voor geen der kerkvaders (ORIGENES en HIERONYMUS niet uitgezonderd) behoeft onder te doen 1). Eindelijk beschreef hij nog het leven van KONSTANTIJN, in vier boeken, 't welk echter bij de bovengenoemde werken geheel in de schaduw treedt, en in de oogen van het nageslacht eerder gestrekt heeft om zijn roem als geschiedschrijver te benadeelen en te verdonkeren, dan om dien te vermeerderen en te verhoogen 2).

EUSEBIUS vereenigde in zich onderscheidene gaven van geest en gemoed, die een eerste vereischte zijn om den waren geschiedschrijver te vormen. Indien hij, bij het gemis aan deugdelyke voorgangers eene nieuwe baan moest betreden, en zijne taak deswege te zwaarder moest rekenen, te rijker was de schat van hulpmiddelen, waarover hij beschikken kon, en die hem ten dienste stonden. Hiertoe behoorde allereerst de kostbare boekverzameling van zijn vaderlijken vriend PAMPHYLUS, wiens naam hij ten teeken van dankbare vereering, met zijn eigen naam vereenigde, wiens nagedachtenis hij door eene biographie, welke voor ons verloren is gegaan, verheerlijkt heeft 3). Hiertoe

1) *χρόνια συγγράμματα, ἱστορία παντόδαπη*, voortgezet door HIERONYMUS tot het j. 378. Dit werk was tot het laatst der vorige eeuw slechts ten deele, en uit de gebrekkige Latijnsche overzetting van den bovengenoemden kerkvader bekend, toen in het j. 1792 een volledig exemplaar in het Armenisch te *Konstantinopel* werd wedergevonden, 't welk door den beroemden ANGELO MAJO op nieuw vertaald en met den tekst van HIERONYMUS en enkele nog geredde grieksche fragmenten werd in het licht gegeven.

2) De beste uitgave is die van HEINICHEN. Lips. 1830. Hiervan onderscheiden is eene *Lofrede op Konstantijn εἰς κωνσταντῖνον τρακονταετηρίκιος*, die afzonderlijk bewaard is gebleven.

3) Dit leven van PAMPHYLUS bestond uit drie boeken, door HIERONYMUS *libri elegantissimi* genoemd.

behoorde de niet minder rijke Kerkbibliotheek te Jeruzalem, welke met vele Historische oorkonden was verrijkt en hem door den Bisschop ALEXANDER welwillend geopend werd. Maar ook de betrekking, waarin hij stond tot het Hof en den troon, werkte niet weinig mede, om hem de taak eens geschiedschrijvers te verlichten, en den toegang tot nieuwe nog onbekende of ongebruikte bronnen te ontsluiten. Toen KONSTANTIJN naar de hem eigene mildheid en vrijgevigheid jegens kerken en bisschoppen, hem eens zijn verlangen te kennen gaf, dat hij met vrijmoedigheid mocht openbaren, welk eene vorstelijke gunstbetooning hij voor zich en zijne gemeente wenschte te ontvangen, wees EUSEBIUS ieder gunstbewijs af, daar hij ook voor zich zelve niets begeerde; dit alleen smeekte hij, dat hem de inzage en het gebruik der Rijksarchieven, die hij bij de beschrijving der vervolgingen en van de geschiedenis der martelaren zóó zeer behoefde, mochten worden toegestaan. Deze bede werd hem aanstonds ingewilligd, en geheel zijne kerkgeschiedenis strekt ten bewijze met welk een vlijt en zorgvuldigheid hij deze Archieven, nevens een aantal andere bronnen geraadpleegd heeft 1).

Is EUSEBIUS niet boven de lichtgeloovigheid en wonderzucht zijns tijds verheven, zijne geloofwaardigheid, voor zoo verre het geldt zijne goede trouw in de overbrenging en mededeeling zijner berichten, behoeft daarom nog geenszins verdacht te worden 2). Had men, bij

1) Eene nauwkeurige opgave van al de door EUSEBIUS, naar de waarschijnlijkste berekening, geraadpleegde bronnen, ten getale van zestig verschillende auteurs of boekwerken, vindt men bij FLUGGE *Gesch. der Theol. Wissenschaften*, th. II. s. 321 fgg.

2) Over de trouw en geloofwaardigheid van EUSEBIUS als geschiedschrijver is gehandeld, onder de Duitschers, door MOELLER, DANZ, REUTENDAHL e. a. en onder onze landgenooten door Dr. B. RIENSTRA, in zijne Akad. Dissert. Utr. 1833.

- het raadplegen van zijne bronnen, een gestrenger kritiek ten aanzien van de waarde der Historische bescheiden mogen wenschen of verwachten; onmiskenbaar is toch het streven in hem om met zekeren geest des ondersheids, hierin te werk te gaan, gelijk reeds de scherpe indeeling van de Schriften des N. V. in onderscheidene soorten of klassen daarvan getuigenis geeft 1). Verraadt hij op enkele punten zekere vooringenomenheid of partijdigheid (welk geschiedschrijver is geheel daarvan vrij?) over het geheel verdient hij wegens zijne gematigdheid, waarheidsliefde en vredelievendheid geprezen te worden.

Het was wel voornamelijk deze *irenische* en verdraagzame richting van zijnen geest, gevoegd bij de houding, die hij in den aanvang der Ariaansche twisten aannam, wat hem het verwijt van *Krijpto-Arianisme* berokkend heeft en, hoewel MOSHEIM 2) e. a. hem tegen dit verwijt in bescherming hebben genomen: zoo geheel ongegrond achten wij de beschuldiging van *Semiarianisme* niet, indien het als eene beschuldiging kan gelden, dat hij, de uitersten vermijdende, en bij geen der beide partijen volkomene bevrediging vindende, zich door de uitspraken des N. T. bij de formuleering van het leerbegrip te gestrenger gebonden rekende 3).

1) Verg. de bekroonde prijsverh. van Dr. D. VAN HEIJST: *Over het bericht van EUSEBIUS in zijne Kerkelijke Geschiedenis* B. III. Hoofdst. 25. omtrent het kanoniek gezag van de boeken des N. T. vergeleken met het geen vroeger en later door de Kerkvaders daaromtrent is vastgesteld. opgenomen in de werken van 't Haachsch Gen. 1834.

2) *Instit. Hist. Eccles.* p. 144 in not.

3) Verg. SEMISCH in HERZOGS *Real Encyclopaedie* th. IV. s. 284. Over het dogmatisch standpunt van EUSEBIUS, en den invloed daarvan op zijne *kerkgeschiedenis* raadplege men de uitgewerkte studie van BAUR in zijne *Epochen der Kirchlichen Geschichtschreibung* s. 9—26.

EUSEBIUS volgde in stijl en verhaaltrant de zoogenoemd *Profane* of heidensche schrijvers van zijnen leeftijd; maar de bloeitijd der Grieksche letterkunde was reeds lang voorbij, en even onmachtig als zijne naaste voorgangers, als geheel de eeuw waarin hij leefde, was ook hij om een THUCYDIDES, POLYBIUS of PLUTARCHUS na te volgen. Hoe hooggestemd ook de toon is, dien hij dikwerf aanslaat, waar hij de zegepraal des Christendoms of den triumpf der martelaren, onder de Diocletiaansche vervolging beschrijft 1), het is niet eene voorstelling der gebeurtenissen in den innigen samenhang harer oorzaken en gevolgen, maar eene verzameling van berichten, wat ons door hem is geleverd geworden. De hoofdinhoud van het door hem beschrevene drukt zóó getrouw mogelijk het karakter van de eerste periode der Kerkgeschiedenis uit: »de Christelijke Kerk in den strijd harer wording,» en zijne scherp dualistische wereldbeschouwing heeft dit tot een' aanhoudenden strijd van helse en hemelsche machten doen worden, die zich ten laatste, bij den overgang van KONSTANTIJN, had opgelost in eene luisterrijke en volkomen besliste zegepraal 2). Hoewel deze voorstelling aan het geheel eene éénheid en afronding bijzet, welke iets streelends heeft voor het Aesthetisch gevoel, zoo ziet men toch lichtelijk in, dat men dit laatste meer aan den gang en de ontknooping der gebeurtenissen zelve, dan aan het plan of de methode des Geschiedschrijvers heeft te danken.

Stond de tijd, waarin hij leefde, op EUSEBIUS' *Kerkgeschiedenis* gestempeld, nog sterker komt dit uit in

1) Inzonderheid in het VIII^{ste} en IX^{de} Boek.

2) Zie BAUR, *Epochen* u. s. w., s. 20 fg.

zijn *Leven van Konstantijn den groote*. Niet ten onrechte heeft men hem verweten, dat hij veelmeer eene doorgaande lofrede dan eene Biographie des Keizers geleverd heeft, geheel gelijkvormig aan de *Panegyrici* zijner tijdgenooten, of deze in de uitbundigheid zijner lofspraken nog overtreffende. Men houde nogtans de persoonlijke betrekking in het oog, waarin hij tot den Keizer stond, welke hem bewogen heeft, na diens dood, hem een blijvend gedenkteeken der dankbare vereering te stichten 1) en erkenne voor het minst dat baatzuchtige oogmerken aan dit schrijven zijn vreemd gebleven. Men heeft daarom niet oneigenaardig dit *leven van Konstantijn* eene *Christelijke Cyropaedie* genoemd 2); en bedenkt men hierbij, met welke opgetogene blijdschap en verrukking de overgang van KONSTANTIJN tot het Christendom zijne ziel moet vervuld hebben, daar hij overal hierover in zulke bewoordingen spreekt, alsof het Christendom nu reeds de volkomenste overwinning behaald en het doel zijner bestemming bereikt had; dan wordt het ons verklaarbaar, dat hij het beeld des Keizers met een meer dan aardschen lichtglans overstraald zag, die zijn oog voor zijne werkelijke en niet geringe gebreken verblindde, en wij zullen het hoogst ongenadig oordeel, hetwelk wij geneigd waren deswege over hem uit te spreken, onwillekeurig verzachten.

Niet vruchteloos was dit voorbeeld door EUSEBIUS gege-

1) Met hetzelfde doel sprak hij ook na den dood des Keizers, de bovenvermelde *Lofrede* uit.

2) SCHRÖCKH *Christl. Kirchengeschichte*, Th. I. s. 146.

ven. De vader der Kerkgeschiedenis leefde voort in talrijke navolgers, die nogtans, bij de onbegrensde vereering welke zij hem toedroegen, er niet aan dachten het door hem verhaalde aan te vullen of te verbeteren, en het enkel als hunne taak bleven beschouwen, den draad der geschiedenis waar deze door hem was afgebroken, weder op te vatten en te vervolgen. Het eerst geschiedde dit door twee Rechtsgeleerden te *Konstantinopel*, *SOCRATES Scholasticus*, en *HERMIAS SOZOMENUS*, wier geschiedenis nagenoeg eene gelijke tijdruimte omvat.

SOCRATES, met het jaar van *KONSTANTIJN'S* troonsbestijging (306) aanvangende, zette in zeven boeken de Kerkgeschiedenis voort tot het j. 439. In sierlijkheid van stijl staat hij beneden *EUSEBIUS* en *SOZOMENUS*, in scherpzinnigheid des oordeels wordt hij boven beiden geschat. Evenzeer onderscheidde hij zich door zucht tot nauwkeurigheid 1) en billijkheid in de beoordeeling van afwijkende meeningen. Afkeerig als hij was van alle vervolging, zocht hij tot op zekere hoogte ook aan *haeretici* of *schismatici* recht te laten wedervaren, en daaraan had hij het wel voornamelijk te danken, dat hij door sommigen voor een aanhanger van de richting der Novatianen gehouden werd 2).

SOZOMENUS, die eene gelijke waardigheid te *Konstantinopel* bekleedde, maar uit Palestina herkomstig was, behandelde in negen boeken de geschiedenis der kerk van

1) Als proeve daarvan mag gelden, dat hij zich de geheele overwerking der twee eerste boeken getrooste, toen hij bespeurde dat *RUFINUS*, dien hij eerst uitsluitend gevolgd had, niet als een volkomen betrouwbare leidsman kon gelden.

2) Zoo als door *NICEPHORUS KALLISTI*.

- het j. 323—423. Hoe verre hij het ook in fraaiheid van stijl van zijnen voorganger won 1), bezwaarlijk kan hem de verdienste worden toegekend van aan diens arbeid, dien hij schijnt gekend te hebben, iets wezenlijks te hebben toegevoegd. In zijne vurige aanprijzing en lofverheffing van het monnikenleven verraadt zich evenzeer de plaats als de tijd zijner geboorte.

Beiden werden in rijkdom van kennis en geleerdheid verre overtroffen door THEODORETUS, Bisschop van *Kyros* in *Mesopotamie*, († j. 475) een der meest beroemde kerkvaders die in het midden der vijfde eeuw gebloeid hebben, die den roem zijns naams, door zijne exegetische schriften verworven, ook door zijne *Kerkgeschiedenis* in vijf boeken (van het j. 325—429) en het talent dat hij als geschiedschrijver toonde te bezitten, nog vermeerderd en bevestigd heeft. Bekend is het welke eene belangrijke rol deze kerkvader in de toen gevoerde Dogmatische twisten heeft vervuld; en hoe zijn naam, nog jaren na zijn verscheiden (op het V^{de} oecumenisch concilie) met den kettervloek werd getroffen. Des te meer hulde moet men doen aan de bezadigheid, waarmede hij in dit werk over CYRILLUS, een zijner heftigste tegenstanders, geschreven heeft. Jammer is het echter dat deze lofspraak, welke als waarborg mag strekken voor zijne historische trouw, weder eenigermate beneveld wordt door de blijken van verregaande lichtgeloovigheid, die hij in een ander geschrift heeft geopenbaard, dat grotendeels uit de biographien van heiligen en kluizenaars is saamgesteld, hetwelk hij met de wonderzuchtigste legenden heeft opgesierd 2).

1) *Βελτίων ἐν φράσει*. PHOTIUS.

2) *Historia religiosa* of *φιλόθεος ιστορία ἢ ἀσκητικὴ πολιτεία*. De

Iets vroeger nog dan de bovengenoemde schrijvers bewerkte de Ariaansch-gezinde PHILOSTORGIUS, geboortig uit Cappadocië, zijne *kerkgeschiedenis* in twaalf boeken 1). Gelijk hij den aanvang van den Ariaanschen strijd (j. 318) tot uitgangspunt koos van zijn verhaal, dat hij tot de regeering van Valentiniaan III (j. 429) vervolgde, zóó was het kennelijk een der hoofogmerken van dit geschrift eene apologie van het Arianisme te leveren. Hieraan zal het wel voornamelijk zijn toe te schrijven, dat zijn arbeid, deelende in het lot van zoo vele ketterische geschriften, voor verre het grootste gedeelte vernietigd is. Slechts grootere en kleinere fragmenten zijn voor ons bewaard gebleven in de Bibliotheek van PHOTIUS, die hem wel geenszins alle talent als geschiedschrijver ontzegt (hetwelk zich in vele zedekundige en poëtische wendingen in zijnen stijl geopenbaard hebbe) maar hem overigens met schimpnamen overlaadt, en zijne geschiedenis als eene doorgaande *Lofrede* op de ketteren wil beschouwd hebben 2). Toch doet het weinige wat wij van hem bezitten, het gemis van het verlorene te meer betreuren 3).

Ongeveer eene eeuw later trad THEODORUS *Lector*

geschiedenis van THEODOREET'S kindsheid maakt zijne overdrevene ingenomenheid met het Asceten- en Kluzenaars leven, welke hij als met de moedermelk had ingezogen, ten volle verklaarbaar. De rijke uitgave van THEODOREET'S gezamenlijke werken van den Jezuiet SIRMOND Parijs 1642, in vier foliobanden, is later nog door den Jezuiet GARNIER met een *vijfden* folioband vermeerderd.

1) Volgens PHOTIUS koos hij dit getal, omdat ook zijn naam uit twaalf letters bestond.

2) ἐγκώμιον τῶν ἁρετικῶν.

3) Zóó deelt hij aangaande de uitbreiding des Christendoms door

(ἀναγνώστῃς) aldus genoemd naar het voorlezersambt, dat hij te Konstantinopel bekleedde, als kerkgeschiedschrijver op. Zijn werk splitst zich in twee deelen; het eerste, *Historia tripartita* genoemd, was niets meer dan een excerpt uit SOCRATES, SOZOMENUS en THEODORETUS samengesteld. Het tweede, door hem zelfstandig bearbeid, vatte den draad der geschiedenis op, waar die door SOCRATES was afgebroken, en vervolgde die tot de regeering van Keizer JUSTINUS *den oudere* of tot op het jaar 518. Ongelukkig genoeg is dit gedeelte, dat verreweg het belangrijkste blijkt geweest te zijn, voor ons alleen kenbaar uit de uittrekselen, die daarvan bij JOHANNES DAMASCENUS en NICEPHORUS KALLISTI voorhanden zijn.

De rij dezer oud-Grieksche Geschiedschrijvers werd gesloten door EVAGRIUS, rechtsgeleerde te *Antiochie*, die zijn verhaal met de kerkvergadering van *Ephesus* in het j. 431 opende en met het tweede regeeringsjaar van Keizer MAURITIUS (j. 594), in zes boeken voleindigde. Met groote zorgvuldigheid en zekere onpartijdigheid, welke hem tot eer verstrekt, ook waar hij de daden van vorsten had te beoordeelen, zocht hij de gebeurtenissen, die hij te beschrijven vond, in het licht der geschiedenis te plaatsen. De roem zijner rechtzinnigheid, hem reeds door PHOTIUS toegekend, heeft dien van al zijne voorgangers overstraald. Toch sprak hij over de kettters en de bedoelingen waardoor dezen waren geleid, in het algemeen een zachtmoediger en vrijzinniger oordeel uit, dan men

de Arianen, inzonderheid onder de Gothen door ULPHILAS, als ook uit het leven van KONSTANTIÏN, CONSTANTIUS e. a. Keizers, wetenswaardige bijzonderheden mede, die alleen bij hem voorkomen.

wegens zijn angstvallig vasthouden aan de eens geijkte leerstellingen, of ook wegens het harde en ongenadige vonnis, door hem over NESTORIUS geveld 1), van dezen schrijver had kunnen verwachten 2).

Men heeft deze klasse van Geschiedschrijvers met het hoogste recht *de navolgers van EUSEBIUS* genoemd. Immers een aantal feiten en gebeurtenissen hebben zij, zonder merkbare afwijking of uitbreiding of hem of elkander met de meeste getrouwheid naverteld; en welke verscheidenheid men overigens in hunne geschriften opmerke, hierin kwamen allen overeen, dat zij in en door EUSEBIUS de hoogte reeds bereikt rekenden, welke de Geschiedschrijver bereiken moest. Voorts is het karakter van deze Periode (van KONSTANTIJN *den Grooten* tot den aanvang der middeleeuwen) ook hier weêr ten duidelijkste weder te vinden in hare Historiographie. „De vaststelling van het leerbegrip,” welke den hevigsten strijd van het uitwendige naar den boezem der Kerk heeft overgebracht, en „de opkomst van het monnikenwezen,” dat bij zijne intrede en snelle verspreiding in de wereld, met verbazing en bewondering aangestaard, en met de uitbundigste toejuiching begroet werd — drukken het meest wezenlijke van haren inhoud uit. Voor wie beide verschijnselen in hunnen ontwikkelingsgang wil gadeslaan, blijven deze schrijvers mede de hoofd-

1) Dien hij het werktuig des duivels noemt.

2) *Hist. Eccles.* I. 11. Zie de plaats bij BAUR *Epochen* u. s. w. s. 31, die om het karakteristieke aan deze klasse van geschiedschrijvers eigen, te doen uitkomen, ook een gedeelte uit zijne inleiding heeft medegedeeld.

bronnen uitmaken; maar ook tot kenschetsing van de regeeringsdaden der Grieksche Keizers, — van KONSTANTIJN af tot MAURITIUS — en van den invloed dier vorsten op den uit- en inwendigen toestand der Kerk blijven zij, in weerwil van vele leemten en gebreken, de hoogste waarde en belangrijkheid bezitten 1).

Als ter zijde van de eerste navolgers van EUSEBIUS stond de Heidensche Geschiedschrijver ZOSIMUS, die na THEODOSIUS *den Jongere* leefde, en de meesten hunner in schrijftalent verre overtrof; wiens geschiedenis der Romeinsche Keizers 2) in meerdere trekken ons den uitgebloeiden voortijd der Grieksche letterkunde in herinnering brengt, en door zijne fijne ontleding van de handelingen der vorsten en menschen beter dan één hunner de hoogere eischen toonde begrepen te hebben, die de Historieschrijver tot zich zelve heeft te richten. Toch zijn er weinige geschiedschrijvers, bij wier beoordeeling onwillekeurig meer lof en blaam zich te samenmengt. En geen wonder! Zijn gloeiende haat tegen het Christendom, waaraan hij al de

1) Al deze geschiedschrijvers zijn door HENRI VALOIS (VALESIIUS) met eene Latijnsche overzetting en een schat van taalkundige en historische aantekeningen verrijkt, in *drie folio* banden in het licht gegeven. Het werk, dat het eerst te *Parijs* verscheen in het j. 1659, is later meermalen te *Frankfort a. d. Main*, *Amsterdam*, *Cambridge* en *Turin* herdrukt. De Fransche geestelijkheid, welke VALOIS, door de toekenning van een aanzienlijk jaargeld, tot deze onderneming in staat stelde, heeft de geleerde wereld hierdoor grootelijks aan zich verplicht. Zie over deze uitgave SCHRÖCKH, *Ch. K. Gesch.* th. I. s. 151.

2) In zes boeken, van AUGUSTUS tot ATTALUS. Het eerste gedeelte dezer geschiedenis tot op DIOCLETIANUS was zeer beknopt en summarisch, maar het tweede gedeelte, dat dichter aan zijn eigen leeftijd grenst, met te grooter uitvoerigheid behandeld.

rampen wilde toegeschreven hebben, die het Romeinsche rijk tot op zijnen leeftijd getroffen hadden, heeft zich overal lucht gegeven, en staat schier op elke bladzijde zijner geschiedenis afgedrukt. Het scherpst heeft zich dit wel geopenbaard in de teekening, die hij geeft van KONSTANTIJN en van JULIAAN. Hoeveel er nogtans deswege op zijne onpartijdigheid zij af te dingen, en welk eene behoedzaamheid den beoefenaar der Geschiedenis bij het gebruik van dezen schrijver zij, aan te bevelen, wel zeker verdiende hij het ongunstige oordeel niet, dat door EVAGRIUS, PHOTIUS en NICEPHORUS KALLISTI over hem is uitgesproken 1).

Hoeveel belangrijks ook dit tijdperk voor eene *Geschiedenis der Christelijke leerstellingen* bevat, hoeveel bij de opvolgers van EUSEBIUS voorkomt, wat daarop en de toen zóó hevig gevoerde kerkelijke twisten betrekking heeft — men zoek toch bij geen hunner iets, wat naar eene eigenlijke *Dogmengeschiedenis* gelijk, zoo als deze zich later tot een zelfstandig gedeelte der Historische wetenschap ontwikkeld heeft. Wat bij de vroegere kerkvaders of ook bij deze geschiedschrijvers het naast daaraan grenst, bestaat in eene optelling of bestrijding van door de kerk veroordeelde dwalingen. *Drie* werken verdienen hierbij voornamelijk onze aandacht: Het eerste is van IRENAEUS, Bisschop te Lyon, wien de herinneringen zijner kindsheid nog tot den leeftijd der zoogenoemde Apostolische Vaders deden opklimmen, die door zijne opvoeding en de geheele ontwikkeling van zijnen geest, zoowel aan de

1) In LEUNCLAVIUS (*Leeuwenklauw*) *Apologia pro* ZOSIMO en in MOSHEIM heeft hij bekwame verdedigers gevonden.

Oostersche als aan de Westersche kerk bleef toebehooren, en in de vervolging onder SEPTIMIUS SEVERUS (j. 202) vermoedelijk de martelaarskroon verwierf. Deze heeft in zijn geschrift tegen de ketterijen 1) ons een der belangrijkste denkstukken der christelijke oudheid achtergelaten, en tegelijk van den vromen ijver, die hem bezielde, om de christelijke waarheid, gelijk hij zich die met zijn verstand en gemoed had toegeëigend, tegen alle afdwalingen van den menschelijken geest te verdedigen. Het tweede werk is van EPIPHANIUS, Bisschop van Salamis, († 403) den harts-tochtelijken bestrijder van ORIGENES, en van elk wie het brandmerk van den ketternaam aan het hoofd moest dragen, die een geschrift te samenstelde, waarin hij, volgens den vreemdluidenden titel, daarvoor door hem zelve gekozen 2) eene soort van *huisapothek* tegen meer dan tachtig ketterijen had toebereid. Beide werken intusschen dragen, blijkens het opschrift zelve, veel meer een *Dogmatisch-Polemisch* dan een *Historisch* karakter. Het derde is van THEODORETUS (dien wij reeds als geschiedschrijver eene welverdiende hulde brachten) *over de Kettische Fabelen* 3), die zich meer ten doel stelde, bij het licht der geschiedenis, het bestaande onderscheid tusschen de vele Kettische secten en partijen aantetoonen, dan in eene wederlegging dier dwalingen te treden. Intusschen kan ook dit geschrift (hoewel rijk in historische bijzonderheden) geene hoogere aanspraak doen gelden, dan niet onbruikbare bouwstoffen, voor eene later te

1) *Adversus Haereses Libr. V.*

2) *Πανάριον*, zooveel als eene Apothekerskast.

3) *ἀρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή*, of volgens een ander door den steller zelve gekozen opschrift: *ψευδοῦς καὶ ἀληθείας διάγνωσις*, in vijf boeken.

bewerken *Dogmengeschiedenis* geleverd te hebben. Het denkbeeld zelve, om eene *Geschiedenis der Christelijke leerstellingen* te schrijven, was nog niet geboren, en, wij mogen met zekere gerustheid zeggen: het kon bij den lagen trap waarop de Historiographie zich alsnog bevond, nog niet opkomen, gelijk het ons zal blijken, later ook aan de middeleeuwen vreemd te zijn gebleven.

En hiermede nemen wij voor eene wijl afscheid van het Oosten, om, eer wij derwaarts terugkeeren, vooraf ons oog te vestigen op de belangrijkste

GESCHIEDSCHRIJVERS DER LATIJNSCHE KERK.

Vruchteloos zouden wij, wanneer wij thans den blik naar het Westen richten, dáár zulke deugdelijke voortbrengselen op het gebied der geschiedenis zoeken. De Latijnen stonden in dit tijdperk, zoowel in het getal van geschiedschrijvers als in het gehalte der door hen geschreven werken beneden de Grieken. De geest en richting des Romeinschen volks, of der Latijnsche letterkunde om met slaafsche getrouwheid de Grieken natevolgen, welke zich van de tijden van CICERO af steeds sterker geopenbaard had, straalt ook bij de Christelijke schrijvers dezer eeuwen door, gelijk wij de sterk sprekende proeven daarvan in RUFINUS en het knutselwerk van CASSIODORUS zullen ontmoeten. Of waar wij hen meer zelfstandig hun weg zullen zien kiezen en bewandelen, dáár bespeuren wij bij hen wel de overblijfselen der klassiek-Romeinsche beschaving, maar gepaard met de kenmerken van een sterk toenemend verval. Hoe dichter wij aan de zesde eeuw naderen, hoe sterker mij de methode der geschiedschrij-

ving er toe zien neigen om in de naakte voorstelling of optelling der gebeurde zaken te ontaarden en een kroniekmatigen vorm aantenemen, waartoe zich de overgang reeds bij een EUTROPIUS en SEXTUS RUFUS 1) bespeuren liet. De oude wereld, zoowel in het Westen als in het Oosten, en in het Westen wel het eerst en het meest, had zich zelve overleefd, en was gelijk aan een grijsaard, in wiens spraak en gelaatstrekken de voortekenen der naderende kindschheid steeds duidelijker te onderkennen zijn.

Als proeve van de groote afhankelijkheid der Latijnsche geschiedschrijvers van de Grieken geldt reeds het eerste werk, dat wij hier te vermelden vinden: *de Latijnsche overzetting of bewerking der Kerkgeschiedenis* van EUSEBIUS door RUFINUS, *Presbyter te Aquileja*, (geb. te *Concordia* omstr. 330 † in 't j. 410) 2). Hij ondernam deze taak in zijnen ouderdom, omstreeks het j. 402, waarschijnlijk op aansporing van zijnen Bisschop CHROMATUS, met het op zich zelve loffelijke oogmerk om de Westersche of Latijnsche Kerk van den belangrijken arbeid van EUSEBIUS de rijke bezitster te doen worden. De wijze nogtans waarop hij zich van deze taak heeft gekweten, is niet boven berisping verheven. Hij veroorloofde zich in EUSEBIUS het een en ander te verkorten en wegtelaten, of ook van het zijne daaraan toe te voegen, waarbij hij meermalen feilen tegen de geschiedenis begaat, tengevolge waarvan de *tien* boeken

1) In hunne *Breviaria Historiae Romanae*.

2) Wegens de willekeur, waarmede hij in de overbrenging van EUSEBIUS is te werk gegaan, is hij door VALESIIUS met veel vinnigheid doorgestreeken, waartegen weder de Carmeliter monnik P. T. CACCIARI, die de beste uitgave van deze geschiedenis geleverd heeft (Rome 1740) gezocht heeft hem te verdedigen.

van EUSEBIUS onder zijne hand tot *negen* zijn ingekrompen. Als tot vergoeding daarvan verbond hij hiermede *twee* boeken van eigene bewerking, waarin de geschiedenis tot den dood van THEODOSIUS *den Grooten* of het einde der vierde eeuw voortgaat. In dit laatste gedeelte geeft hij eene uitvoerige beschrijving van de hevige vervolging welke de Niceensche Christenen van wege hun geloof onder Keizer VALENS hebben ondergaan.

Hoe weinig wij ook aan RUFINUS als geschiedschrijver verschuldigd zijn, zoo is zijn arbeid ook uit een kritisch oogpunt beschouwd, niet van alle waarde ontbloot, als dienende om den griekschen tekst van EUSEBIUS op enkele plaatsen, waar deze *corrupt* is, te herstellen. In een ander Historisch geschrift, de levensgeschiedenis van drie en dertig Heiligen in de woestijnen van Afrika behelzende, heeft hij aan zijnen tijd een nevenhanger van het bovenvermelde geschrift van THEODORETUS geschonken 1).

Al kan het twijfelachtig schijnen of HIERONYMUS, vroeger de boezemvriend later de geslagen vijand van RUFINUS, onder de eigenlijk gezegde geschiedschrijvers verdient geteld te worden; wel zeker mag, bij eene aanwijzing van de hoofdbronnen der Kerkgeschiedenis, zijn naam niet worden verzwegen, deels wegens de uitbreiding die hij aan het *Chronicon* van EUSEBIUS gegeven heeft 2), deels ook, en wel voornamelijk wegens de bijdragen tot de geschiedenis, welke hij in zijn geschrift »over de beroemde mannen of schrijvers der kerk» geleverd heeft 3). In weer-

1) *Historia Eremitica s. vitae patrum.*

2) Zie boven bl. 14 aant. 1.

3) *De viris illustribus of de scriptoribus ecclesiasticis.*

wil van het min nauwkeurige of verdachte, dat aan vele zijner opgaven en berichten eene hoogst betwistbare waarde geeft, zijn er in dit geschrift een groot aantal wetenswaardige bijzonderheden, merkwaardige mannen, hun leven of hunne geschriften betreffende, nedergelegd, zoodat zijn werk als eene schatkamer geldt, waaruit vele latere schrijvers geput hebben. Daarenboven heeft hij hiermede den weg gebaad en het voorbeeld gegeven, dat tegen het einde der vijfde eeuw door GENNADIUS 1) en in de zevende eeuw door den beroemden ISIDORUS van *Sevilië* in soortgelijke geschriften is nagevolgd geworden.

Onafhankelijk van den invloed der Grieken schreef — SULPICIUS SEVERUS (Presbyter in Gallië), gest. omstreeks het j. 420) zijne »Gewijde Geschiedenis» 2) welke met den ingang van den vijfde eeuw eindigde. Hij was de eerste, die het door velen nagevolgde voorbeeld gaf, om de Kerkgeschiedenis met de schepping der wereld of den oorsprong van het menschelijke geslacht te laten aanvangen. Zijn schrijftrant is geene ongelukkige navolging der Romeinsche schrijvers van zijnen tijd. Hij vertoont ons de laatste vonk der Romeinsche beschaving, maar duidt evenzeer de nadering van een tijdperk aan, waarin de Geschiedschrijving tot de kroniek zou komen af te dalen, of voor een goed deel in de opgesmukte levens van Heiligen zou be-

1) Presbyter te *Marseille* († na 495.) Zijn werk draagt geheel denzelfden titel en stempel als dat van HIERONYMUS. Hetzelfde geldt ook van dat van ISIDORUS, († 636) die wel tot een volgend tijdvak behoort, maar wegens het geheel gelijksoortige van dien arbeid hier reeds zijne plaats der vermelding kan vinden.

2) *Historia Sacra*.

staan, waarvan hij zelf in zijn „leven van den H. MARTINUS van Tours” eene proeve gaf.

Naast Sulpicius Severus is Paulus Orosius te plaatsen, een Spaansch Presbyter, die in de vijfde eeuw onder Arcadius en Honorius bloeide, en aan den kerkelijken strijd, in zijnen leeftijd gevoerd, een levendig en werkzaam aandeel nam. Op aansporing van den beroemden Augustinus schreef Orosius eene *Wereld- en Kerkgeschiedenis* in zeven boeken 1), waarin hij het tot het j. 417 onzer jaartelling bracht, met het Apologetische doel, om de beschuldiging der Heidenen af te weren, alsof het heil der rampen, die zich over het aardrijk hadden uitgestort, aan den afval van de godsdienst der vaderen en de invoering des Christendoms ware toe te schrijven. Veelmeer zocht hij bij het licht der Geschiedenis aan te toonen, hoe het menschdom van de vroegste tijden onder een drukkenden last van onnoembare jammeren had gezocht, en hoe het nog veel erger zou gesteld zijn, zonder de invoering des Christendoms, hetwelk alleen verzachting, ontkoming of herstelling voor zoovele rampen aanbood. Met eenig welgevallen merken wij hier een bepaald oogpunt, ééne leidende

1) *Historiarum libri VII adversus Paganos*, of, gelijk het in onderscheidene Handschriften luidt: „*De cladibus et miseriis mundi*” of: „*De totius mundi calamitatibus*.” In sommige HSS. vindt men het zonderlinge opschrift: „Hormesta.” Men heeft dit zoeken te verklaren door de gissing, dat de oorspronkelijke titel van dit geschrift zal geweest zijn: „*Orosii moesta mundi*” waarvan de afschrijvers bij bekorting: „Or. moesta” gemaakt hebben, hetwelk niet langer verstaan zijnde tot „Ormesta” zal geworden zijn. Verg. over dezen schrijver en de meeste Latijnsche schrijvers dezer periode: Dr. J. C. F. BAEHR, *Geschichte der Römischen Litteratur*, Carlruhe 1832.

hoofdgedachte in de beschouwing en behandeling der Geschiedenis op, wat wij elders ten eenenmale missen, maar hoewel wij bij dezen schrijver, ook wat den stijl en vorm betreft, spranken dierzelfde welsprekendheid aantreffen, die aan de Afrikaansche school, (TERTULIANUS, CYPRIANUS) eigen mocht heeten, zoo is toch de bewerking uiterst armoedig en gebrekkig te noemen. Zóó hoog als het aanzien schijnt geweest te zijn, dat dit geschrift in de eerste tijden na zijne verschijning genoot, zóó weinig levert de inhoud op voor den tegenwoordigen beoefenaar der Geschiedenis.

Van nog minder beteekenis was het werk van MAGNUS AURELIUS CASSIODORUS, († omstreeks het j. 562) die na de waardigheid van Consul bekleed te hebben, aan het staatsleven vaarwel zeide, zich in de afzondering der eenzaamheid terugtrok, en tegen den avond zijns levens de taak eens geschiedschrijvers aanvaardde. Zijne »Driededige geschiedenis in twaalf boeken" 1) was eene compilatie uit de werken van SOCRATES, SOZOMENUS en THEODORETUS, die door zijnen vriend EPIPHANIUS den *Scholasticus* in het Latijn werd overgezet 2). Buiten het loffelijk pogen om de Latijnen met de geestesvruchten der Grieksche schrijvers bekend te maken, valt er, wat Historische waarde betreft, in dit geschrift van CASSIODORUS weinig te roemen.

1) *Historia tripartita*.

2) Door ROIJAARDS in zijn *Compendium* is EPIPHANIUS mede onder de Latijnsche geschiedschrijvers opgeteld; eene eer welke hem echter nauwelijks kan worden toegekend, daar ook zijne overige schriften (waaronder de overzetting van een Commentaar van zijn naamgenoot EPIPHANIUS over het *Hoogelied*) bloote vertalingen en niet van Historischen inhoud zijn.

Toch verdiende het hier eene bijzondere vermelding, omdat het in den vorm, waarin het door EPIPHANIUS is overgebracht, tot het eind der middeleeuwen toe voor de Latijnsche kerk het meest gebruikte handboek der Geschiedenis is gebleven.

Men heeft vroeger gestreden over de vraag, of AMMIANUS MARCELLINUS, die Keizer JULIAAN op zijnen veldtocht tegen de Parthen vergezelde en omstreeks het j. 410 gestorven schijnt, Christen geweest zij 1)? Al moet op deze vraag, onzes inziens, een zeer beslist ontkennend antwoord volgen, zoo vraagt hij toch aan het einde van deze reeks van schrijvers bescheidenlijk eene plaats der vermelding; deels, omdat zijne Gedenkschriften 2) eene belangrijke bijdrage voor de Kerkgeschiedenis opleveren, die wij om de hem eigene waarheidsliefde te hooger waardeeren; deels ook, omdat wij in de vergelijking met dezen schrijver den billijksten maatstaf ter beoordeeling kunnen vinden, op welk eene betrekkelijke hoogte of laagte de beoefening der Geschiedenis of de methode

1) Dit werd door CHIFFLET e. a. ondersteld, voornamelijk op grond van de achting, waarmede AMMIANUS van de Christenen spreekt, hetwelk hem als Heiden tot te hoogere eere verstrekt.

2) *Rerum gestarum L. XXXI.* AMMIANUS MARCELLINUS vatte den draad der geschiedenis op, waar die bij TACITUS afbreekt, bij den aanvang van NERVA's regeering in het j. 91 na CHR., en vervolgde haar tot den dood van VALENS in het j. 378. De eerste *dertien* boeken, die verre de grootste tijdruimte omvatten, zijn van dit werk verloren gegaan; het kleinste, maar voor de kennis der kerkgeschiedenis belangrijkste gedeelte, waarin AMMIANUS voor een goed deel als tijdgenoot en ooggetuige der gebeurtenissen spreekt en oordeelt, is voor ons bewaard gebleven.

van hare beschrijving in deze Periode, in en buiten de Christelijke kerk, hebbe gestaan. Wanneer wij dezen maatstaf aanleggen, dan zekerlijk kan het oordeel voor de christelijke schrijvers der Latijnsche kerk van dit tijdvak niet wel gunstig uitvallen, maar ook bij AMMIANUS MARCELLINUS, welke verdiensten wij hem toekennen, ontwaren wij, even als bij hen, den gezonken staat der letterkunde, en, zoo verre als hij boven RUFINUS of SULPICIUS SEVERUS staat, zoo verre is hij beneden het voorbeeld, dat hij zich had voorgesteld teruggebleven, toen hij eene machteloze poging deed om TACITUS na te volgen.

Nog mogen wij het *eerste tijdperk* dezer geschiedenis niet gesloten rekenen; doch wij zijn genoopt thans weder den blik naar het Oosten te wenden.

Veel langer kon de oude wereld en hare beschaving in het Oosten dan in het Westen zekeren invloed bewaren en doen gelden. In het Oosten — wij denken hierbij aan die landen, welke vroeger de zetel en het middelpunt der Grieksche beschaving waren geweest, en zonderen van zelfs die landen in onze gedachten uit, welke de roef van den *Islam* zijn geworden — was niet even als in het Westen, uit eene plotselinge omkeering in de orde der dingen, bij de oprijzing van een nieuw menschengeslacht, een geheel vreemde en nieuwe maatschappelijke toestand geboren. Hier vinden wij lang, nadat de Christelijke godsdienst tot den troon was verheven, lang nadat wij de grenzen der middeleeuwen met onze herinnering hebben overschreden, ja zelfs tot aan den uitgang van dat

tijdperk; in vorm en schrijftrant nog enkele sporen van de geestbeschaving der oude wereld. Vandaar dat wij zelfs tusschen een NICEPHORUS KALLISTI, die eerst in de XIV^{de} eeuw bloeide, en zijne vroegere voorgangers, waarvan hij door eene tusschenruimte van zóóvele eeuwen was gescheiden, nog zekere sprekende trekken van gelijkenis en overeenkomst zullen kunnen ontdekken.

Als wij in NICEPHORUS CALLISTI, die de reeks dezer geschiedschrijvers sluit, (gelijk hij zich zelven wilde beschouwd hebben) den naasten opvolger van EVAGRIUS zien, dan komen wij onwillekeurig tot het besluit, dat er gedurende zoovele eeuwen, als er tusschen hem en zijnen voorganger verlopen zijn, op het gebied der Kerkgeschiedenis al zeer weinig door de Grieksche kerk is geleverd geworden. Iets gunstiger leeren wij nogtans hierover oordeelen, als wij ons gerechtigd rekenen, de zoogenoemde *Scriptores Byzantini* hier mede in den kring onzer beschouwing op te nemen. En inderdaad! al worden deze niet in den gewonen of gestrengsten zin onder de Kerkgeschiedschrijvers mede geteld — onder de bronnen dier geschiedenis, die nog altijd met de meeste vrucht kunnen geraadpleegd worden, bekleeden zij geenszins eene onbelangrijke plaats. Daarom verdienen zij ook hier onze aandacht; maar, ter vermindering van eene vermoeiende opeenhooping van namen en jaartallen, komt het ons verkieslijk voor, alleen in de aantekeningen omtrent de afzonderlijke schrijvers nauwkeuriger opgave te doen en in bijzonderheden te treden. Wij vergenoegen ons dan hier, om den wille der beknoptheid, met eene meer algemeene beschouwing.

BIZANTIJSCHESCHRIJVERS.

Het hoofdoogmerk der *Bizantijsche schrijvers* 1) was ongetwijfeld veel meer een deel van de Geschiedenis des Keizerrijks te behandelen, iets van den glans der heerlijkheid, die het in hunne oogen omstraalde, de triumfen die het had gevierd, of ook de staatsstormen, die het beoerden, de rampen die het hadden getroffen, te schilderen, of ook de oorzaken van zijn verval en teruggang te ontvouwen, dan wel eene eigenlijke Kerkgeschiedenis te schrijven 2). Toch vinden wij wereld- en kerkgeschiedenis van het begin tot het einde en schier op elke bladzijde dooreen gemengd. En hoe zou men dit ook anders hebben kunnen verwachten, in eenen tijd, waarin de *Historia Politica* voor een goed deel in de *Historia Ecclesiastica* opging; voornamelijk in het Oosten, waar het Oppermagtige Hoofd van den staat met looden zwaarte zijnen schepter op het

1) Van het *Corpus Scriptorum Byzantinorum* bestaat eene zeer kostbare uitgave in 27 folio banden, te Parijs sedert het j. 1660 verschenen, welke in 1729 te Venetië werd overgedrukt. De beroemde NIEBUHR nam in het j. 1828 eene geheel nieuwe bearbeiding dezer schrijvers op zich, waartoe hij de hulp van andere beroemde Philologen, zooals BEKKER, DINDORFF en ook van den Leidschen Hoogleeraar HAMAKER inriep. Door de samenwerking dezer geleerden heeft geregeld jaarlijks een zwaar 8°. boekdeel het licht gezien, en is dit weinig bearbeid veld der geschiedenis, voor veel mindere kosten meer toegankelijk geworden.

2) HASE, die met overgrootte beknoptheid aan de Byzantijsche schrijvers gedenkt, heeft hen, voor het grootste deel hunner, met een enkelen trek fiks geteekend: „Die Byzantinen beschrieben mit alter Grandezza die Feierlichkeiten, Stürme und Schmerzen des Oströmischen Reichs, an denen sie Theil genommen hatten.”

hoofd der kerk liet wegen; waar de Theologie zelve, even als de openbare denkwijze, eeuwen achtereen, bij gestadige afwisseling, de nadeelige werking der Hofvlucht onderging. Voor de levensgeschiedenis, karakterschildering en regeeringsdaden dier vorsten, die tot op het tweede Niceensche Concilië een schier onbegrensden invloed op de kerkelijke aangelegenheden wisten te doen gelden, is de kennis dezer schrijvers onontbeerlijk; maar ook voor de geschiedenis van den Beeldenstrijd, van de scheuring tusschen de Grieksche en Latijnsche kerken, zoo als deze werd voorbereid en hare voltooiing naderde, van de pogingen in de eerstvolgende tijden aangewend om de breuk tusschen de beide kerken weder te herstellen, alsmede van de eerste kruistochten, leveren zij hoogstbelangrijke bijdragen. Merkwaardig is het ook hunne uitspraak te vernemen, omtrent de hoofdpersonen en feiten, welke zich gelijktijdig in het Westen deden gelden, voor een iegelijk wie, zonder zich door hun oordeel geheel te laten leiden, toch ook hier het *audi et alteram partem*, wenscht te behartigen.

Natuurlijk zijn deze schrijvers, wat de waarde en het gehalte hunner schriften betreft niet op ééne lijn te plaatsen. Sommigen hunner, zoo als PROCOPÍUS 1), AGA-

1) PROCOPÍUS († na 562) was de geheimschrijver van JUSTINIAAN's beroemden veldheer BELISARIUS, dien hij ook op zijne veldtochten ter zijde bleef. Zijne *geschiedenis* is dan ook meest een verhaal van oorlogen. In een ander werk *ávéκδορα*, dat na zijnen dood verscheen, teekende hij het karakter van Keizer JUSTINIAAN en diens gemalin THEODORA, met de donkerste kleuren, en hierdoor maakte hij de trouw van het vroeger door hem geschrevene zelf min of meer verdacht.

Zijn tijdgenoot en tegelijk de voortzetter van zijne geschiedenis was AGATHIAS, in geestbeschaving een der uitmuntendste mannen

THIAS e. a. bewezen zich gelukkige navolgers der ouden, en vertegenwoordigen de hoogte, die de Geschiedschrijving destijds in het Oosten bereikt had, van de gunstigste zijde. Anderen vervullen de nederiger taak van Annalisten, zooals de Auteurs van het *Chronicon Paschale* 1) en SYNCCELLUS, CEDRENUS, ZONARAS e. a. en toonen ook

van zijnen tijd, die de regeering van Keizer JUSTINIAAN tot op het j. 559 beschreef.

Door THEOPHYLACTUS SYMOCATTA († 629) werd de geschiedenis van Keizer MAURITIUS tot op het j. 602 behandeld, voornamelijk met het doel om het mededooogen met het Tragisch uiteinde van dezen Vorst op te wekken. (Hij zelf deelt ons mede, dat toen hij het verhaal der terechtstelling van MAURITIUS en diens kinderen te Konstantinopel voorlas, al zijne toehoorders in tranen waren uitgebarsten.)

1) Het *Chronicon Paschale* (*Πασχάλιον*), *a mundo condito ad Heraclii Imp. a. XX^{um}*, bestond in eene Chronologische, naar de Paaschviering geordende Historische verzameling, uit vele oudere werken te samengesteld, doch waarin ook vele bijzonderheden voorkomen, vooral de latere tijden betreffende, die elders niet voorhanden zijn. Het werk was reeds onder Keizer CONSTANTIUS begonnen, en werd door onderscheidene auteurs, die daaraan arbeidden, tot het twintigste regeeringsjaar van Keizer HERACLIUS voortgezet.

GEORGIUS SYNCCELLUS (aldus genoemd (*συγκέλλος*) naar de waardigheid, die hij bij den grieksehen Patriarch TARASIVS bekleedde, omdat hij met dezen één vertrek, ééne cel bewoonde, om hem in alles ter zijde en ten dienste te staan) ontwierp eene wereldkroniek, die vele schatbare overblijfselen van verlorene schrijvers bevat, doch bracht, door den dood verrast, het daarin niet verder dan den aanvang der regeering van DIOCLETIAAN, of tot het j. 285. Zijn werk werd voortgezet door THEOPHANES bijgenaamd *Confessor*, om het lijden dat hij als ijverig verdediger der beeldendienst standvastig had doorgestaan, tot op het j. 813. Gelijke verdiensten komen hem als zijnen voorganger toe, van een aantal min bekende schrijvers geraadpleegd te hebben. Hij werd vervangen door LEO GRAMMATICUS, die de geschiedenis tot het midden der tiende eeuw vervolgde.

hierin den overgang van de Geschiedenis tot de Kroniek. Anderen weder vergenoegen zich uitgewerkte Biographiën te geven, of ook de geschiedenissen en legenden der Hei-

Beider tijdgenoot was NICÉPHORUS, eerst Keizerlijk geheimschrijver, toen monnik, daarna aan de eenzaamheid van het kloosterleven onttogen, en op den Patriarchalen zetel verheven, om eindelijk wegens zijnen ijver voor de beeldendienst hoon en smaad en kerkerstraf te verduren. Hij schreef de Geschiedenis van het Grieksche Keizerrijk van den dood van MAURITIUS (602) tot op dien van CONSTANTINUS COPRONYMUS (775).

In de elfde eeuw ondernam de grieksche Monnik CEDRENEUS eene Wereldkroniek te schrijven, van de schepping af tot op ISAËC COMNENUS. Men beschuldigt hem zijne voorgangers niet enkel getrouwelijk gebruikt maar schier woordelijk te hebben nageschreven. Zoo men hem dit plagiaat ten goede houdt, is hij geen onbruikbaar schrijver, althans niet lager te schatten dan ZONARAS, die in zijne Jaarboeken der wereldgeschiedenis het j. 1118 bereikte.

Ditzelfde jaar diende tot uitgangspunt voor NICETAS, een der aanzienlijkste staatsbeambten, geschiedschrijver van het Bizantijsche Rijk tot op het j. 1205, die in weerwil van zekere hoogdravendheid van stijl, en de partijdigheid tegen de Latijnen, welke hem door R.-K. schrijvers is ten laste gelegd, met veel talent en nauwkeurigheid de gebeurtenissen, welke hij ten deele zelf beleefd en aanschouwd had, heeft te boek gesteld.

Aan dezen sluit zich ten nauwsten GEORGIUS AKROPOLITA aan, die in de *Geschiedenis zijns tijds* van het j. 1203—1265 de volledigste beschrijving van het kortstondige Latijnsche Keizerrijk geleverd heeft.

De lange reeks dezer geschiedschrijvers (waarbij men nog LEO DIACONUS, CHALCONDYLAS e. a. kan voegen) wordt besloten door PACHYMERES, die de lotgevallen van het alreede zinkende keizerrijk, van het j. 1258—1308, verhaald heeft. De stroefheid en duisterheid van zijnen stijl wordt rijkelijk vergoed door de belangrijkheid zijner mededeelingen, en der beschouwingen waarin hij treedt aangaande de oorzaken van het verval des Bizantijschen Rijks, en de vruchteloze pogingen om de Grieksche met de Latijnsche Kerk te hereenigen.

ligen te verzamelen, zoo als METAPHRASTES 1), die hoewel zij in beschaafdheid van stijl en taal zich gunstig van de voortbrengselen der middeleeuwen onderscheiden, gelijk wij die later in het Westen zóó veelvuldig zullen ontmoeten, toch wat den geest en den inhoud betreft, daaraan gelijk zijn te achten of zich weinig daarboven verheffen. Wij treffen in deze reeks van schrijvers vele aanzienlijke staatsbeambten, hooggeplaatste leden van den *Clerus*, éénen Patriarch (NICEPHORUS) en zelfs eene Vorstin en Keizersdochter aan, de beroemde ANNA COMNENA, die in hare *Alexiade*, nevens de blijken welke zij daarin gegeven heeft van haar weelderig vernuft, ook getoond heeft met eene vaste en bekwame hand, de veder der Geschiedenis te kunnen voeren 2). Meest al deze schrijvers legden zich op sierlijkheid toe, doch even weinig als de edele eenvoudigheid,

1) De ware leeftijd van dezen schrijver, die aan de wijze, waarop hij de bouwstoffen, die hij in de geschiedenis aanwezig vond, bearbeidde, of gelijk hij het zelf wilde genoemd hebben *metaphraseerde*, den bijnaam van *Metaphrastes* te danken had, blijft nog altijd in zekere donkerheid gehuld. Door sommigen wordt hij in de *negende*, door de meesten in de *tiende of elfde*, maar ook door enkelen in de *veertiende* eeuw geplaatst. Vele zijner Heiligen-geschiedenissen, die van zeer fabelachtigen inhoud zijn, zijn in de *Acta Sanctorum* opgenomen, maar ook een groot aantal is tot hiertoe ongedrukt gebleven, en op de Bibliotheken te *Weenen, Parijs, Madrid* en elders nog in manuscript voorhanden.

2) ANNA COMNENA (dochter van Keizer ALEXIUS, en gemalin van Cesar NICEPHORUS BRIJENNIUS, wiens arbeid zij, bij de samenstelling van hare geschiedenis, ten grondslag legde en uitwerkte, schreef tot verheerlijking van de regeeringsdaden haars vaders de *Alexis* in XV boeken, welke, al valt de schrijfster niet van zekere zucht tot vergrooting en overdrijving vrij te spreken, voor de kennis der toen gevoerde kerkelijke twisten en van de eerste periode der kruistochten nog altijd lezenswaardig blijft.

kon het ook de deftigheid en sierlijkheid der oude Grieksche letterwereld heeten; veel meer bestond zij in zekere hoogdravendheid en gezwollenheid, die, met behoud van enkele klassieke vormen, eene toenemende verbastering in den smaak verraden, en eene vreemdsoortige samenvoeging van beelden en sieraden toelaten, gelijk die ook in de Bizantijnsche bouworde en andere voortbrengselen der kunst zijn weder te vinden.

Eindelijk, hebben wij hier nog éénen Schrijver te vermelden, die hoe weinig hij ook gerekend kan worden onder den invloed der oud-Grieksche of Romeinsche beschaving geschreven te hebben, toch beter hier dan elders zijne plaats in de Geschiedenis vindt. EUTYCHIUS, eigenlijk SAID IBN BATRIK geheeten (die in het midden der tiende eeuw in Egypte bloeide († na 940) en een tijd lang den Patriarchalen zetel der *Melchieten* 1) te *Alexandrië* bekleedde) schreef in het Arabisch eene wereld- en kerkgeschiedenis, loopende tot het j. 937 2). Het min bekende van vele bijzonderheden zou aan dit werk geene onbeduidende waarde bijzetten, indien de berichten welke hij mededeelde, betrouwbaarder konden worden geschat. De weidsche en beeldsprakige titel van „Parelsnoer of Edelgesteenten” (*Nothin el Gauhar*) dien hij aan zijne jaarboeken gaf, laat reeds eenigermate gissen, hoedanig zijn schrijftrant geweest zij, en duidt genoeg-

1) Aldus werden de Katholieken of Orthodoxe Christenen, in tegenstelling van de *Monophysiten* of *Kopten* in Egypte genoemd.

2) In het Arabisch en Latijn uitgegeven door E. POCOCQUE onder den titel: EUTYCHII Patriarchae Alexandrini Annales. Tom. II. Oxoniae 1658 in 4°.

zaam aan, dat hij veel dichter bij de Bizantijsche schrijvers dan bij de Westersche schrijvers der middeleeuwen gestaan heeft.

De laatste *Kerkgeschiedschrijver*, die in het Oostersche of Grieksche keizerrijk gebloeid heeft, is reeds bij herhaling door ons genoemd. NICEPHORUS, de zoon van KALLISTOS († omstr. 1356) gevoelde zich opgewekt om de veder der Kerkgeschiedenis, welke sinds EVAGRIUS was blijven rusten, weder op te nemen, en eene algemeene Geschiedenis der Christelijke kerk van de vroegste tijden tot op zijnen leeftijd te bewerken 1), waartoe de uitgebreide Bibliotheek der Sophiakerk te *Konstantinopel* hem de uitstekendste diensten bewees. Het gelukte hem echter niet die grootsche en veelomvattende taak geheel te voleindigen. Aan het einde van het XXIII^{ste} Boek, toen hij tot het j. 901 was gevorderd, rukte de dood hem de geschiedveder uit de hand. Ook de laatste *vijf* boeken van dit uitvoerig werk kennen wij enkel uit fragmenten. De *achttien* boeken, die in ons bezit gebleven zijn, eindigen met de terechstelling van den keizer PHOCAS in het j. 610. De vroegste

1) Het eerst in het Latijn uitgegeven door JOHANN LANGE van *Erfurt* onder den titel: NICEPHORI *Historia Ecclesiastica*, Bas. 1553 fol. De grieksche tekst werd eerst later, nevens deze latijnsche overzetting, gegeven door den beroemden jezuiet FRONTON LE DUC, Parijs 1630. Tot hiertoe is slechts één handschrift van het oorspronkelijke grieksch bekend. Het werd door een Turksch soldaat van de Hongaarsche bibliotheek te *Ofen* weggeroofd en naar *Konstantinopel* overgebracht, waar het door een christen werd aangekocht. Dit eenig overgebleven exemplaar is thans op de Keizerlijke bibliotheek te *Weenen* berustende. Verg. OUDIN l. c. T. III. p. 710—719 en het artikel over dezen schrijver van GASZ in HERZOG's *Lexicon*.

geschiedenis der kerk, het Apostolische en na-Apostolische tijdperk is met de grootste nauwkeurigheid en uitvoerigheid door hem behandeld, waaraan wij een aantal bijzonderheden, uit voor ons verlorene schriften geput, te danken hebben. Maar terwijl in de sierlijkheid van zijnen stijl nog een verre naklank van het oude *Hellas* tot ons komt, geeft hij het in zijne goedgeloovigheid en wonderzucht, aan geen der middeleeuwsche schrijvers gewonnen. Hij is de naarstige en getrouwe verzamelaar van de overleveringen der kerk, gelijk die zich in den loop der eeuwen gestaag hebben voortgeplant en uitgebreid, en het natuurlijk gevolg is daarvan geweest, dat de schrijver, die het verst van al zijne voorgangers van den christelijken voortijd verwijderd was, ons de meest bepaalde en uitvoerigste berichten daaruit heeft weten over te brengen en te verhalen.

Hiermede staan wij aan einde van het *eerste* Tijdperk. Zijn de sporen der oud-Grieksche of Romeinsche beschaving bij sommigen der hier genoemde schrijvers weinig zichtbaar geweest, over het geheel heeft zij toch zekeren invloed behouden, en op taal en stijl, op vorm en verhaaltrant niet ongunstig gewerkt. Thans keeren wij met onze beschouwing tot den aanvang der middeleeuwen terug, die ons te midden der Latijnsche kerk bij de opkomst der Nieuw-Europeesche volken zullen verplaatsen.

TWEEDE TIJDPERK.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN
IN DEN STAAT HARER KINDSHEID.

Van Gregorius van Tours tot Laurentius Valla.

Met den aanvang van de Geschiedenis der Middeleeuwen worden wij als tot de wieg eener nieuwe Kerkgeschiedschrijving teruggedleid. De oude wereld is ondergegaan. De plant der nieuw-Europeesche beschaving, aan de oud-Romeinsche en Grieksche beschaving vreemd, moest uit het aardrijk langzaam opgroeien, als eene bloem, waarover bij haar vroegst ontkiemen de adem des Christendoms bevruchtend en bezielend henenging. De afgeleefde grijsaard is kind geworden; of liever een nieuw menschengeslacht, dat zich in den staat der kindsheid bevindt, heeft het oudere en afgeleefde grootendeels vervangen. Hoe zouden wij dan de sporen en merkteekenen daarvan niet in de beschrijving en beoefening der geschiedenis wedervinden? Dezelfde verschijnselen, waarvan deze bij vroegere en latere volken is uitgegaan, zoolang zij nog in den kinderlijken leeftijd verkeerden, ontmoeten wij hier weder: fabelachtige of dichterlijk gekleurde levensbeschrijvingen en legen-

den, waarin de geschiedenis zich als achter wolken verschuilt, wier rand met goud en purper is omzoomd, en waarmede het dood nuchtere proza van korte en drooge *annalen* en *kronieken* als hand aan hand gaat, totdat die kronieken uitvoeriger verhalen in zich opnemen, en alzoo dichter tot den vorm der geschiedenis naderen, voor zooverre wij daarin eene meer geregelde en aaneengeschakelde voorstelling der gebeurtenissen hebben te zoeken.

Eerst willen wij deze beide soorten van geschriften: de *Levensbeschrijvingen* der Heiligen in dichtmaat of proza, en de *annalen* of *kronieken*, in hun vroegsten aanleg en vorm, bespreken, eer wij de tamelijk lange reeks van *kerkgeschiedschrijvers* der middeleeuwen, naar de rij af, in oogenschouw nemen, en naar hunne betrekkelijke waarde zoeken te schatten en te beoordeelen.

LEVENSBESCHRIJVINGEN.

Wat in de geschiedenis der jeugd van een volk zelden of nimmer ontbreekt, dat de vroegste dichters de namen en daden van helden bij voorkeur tot hunne zangstof hebben gekozen, dit zullen wij ook aan den ingang der middeleeuwen niet vruchteloos zoeken. Maar die helden waren hier heiligen en martelaars, en die dichters waren hier kloosterlingen. Met uitzondering van enkele hymnen en lofdichten, die tot verheerlijking hunner nagedachtenis moesten strekken, nam deze dichtsoort meestal den vorm der *Biographie* of levensbeschrijving aan. Zóó werd het leven van den H. MARTINUS van *Tours*, die in de middeleeuwen ongelooflijk veel opgang heeft gemaakt, zoodat wij de door hem verrichte daden en wonderen bij

de *ἀέθλοι* van HERCULES in de oude wereld zouden kunnen vergelijken, reeds vóór den ingang dezer periode niet enkel in proza beschreven, maar door drie onderscheidene christen-dichters 1) bezongen. Zóó bracht de beroemde ALCUINUS zijne levensbeschrijving van den H. WILLEBRORD in Latijnsche Hexameters over (een voorbeeld dat door een anderen schrijver of dichter, THEOFRIDUS, in diens leven van WILLEBRORD, werd nagevolgd) terwijl hij in een ander uitvoerig gedicht eene geschiedenis gaf der Bisschoppen en Heiligen van *York* in Engeland 2), waarbij hij BEDA op den voet volgde. Zóó verrigtte de *Poëta Saxo* den in ons oog nog onvruchtbaarder arbeid van de daden van KAREL den Grooten, juist zooals ze in EGINHARDS geschriften geboekt stonden, in dichtmaat over te brengen 3). Zóó bezong MILO († 872) het leven van ST. AMANDUS, en werd door RADBOUD Bisschop van Utrecht een lofdicht op den H. SUIJBERTUS 4) vervaardigd.

Ook een soort van dichterlijk *Epos* ontbrak niet geheel, waarin de Vorsten niet zelden hun aandeel ontvingen van de glorie, zóó ruimschoots aan heiligen en martelaars toegeswaaid. Zóó wordt ons door ERMOLDUS NIGELLUS († na

1) BENEDICTUS PAULINUS (niet, zoo als doorgaans wordt opgegeven, PAULINUS VAN NOLA) SIDONIUS APOLLINARIS en VENANTIUS FORTUNATUS. Over deze dichters heb ik gehandeld in mijne Verhand. *Proeve van eene beantwoording der vraag: „Welken invloed heeft het Christendom gehad op den Poësy?”* Leiden 1843. Zie bl. 55, 64, 65.

2) *Poëma de Pontificibus et Sanctis Ecclesiae Eboracensis*, door OUDIN verkeerdelijk aan FRIDEGODUS, een Engelschen monnik uit de tiende eeuw, toegekend.

3) *Poëtae Saxonis Annalium de gestis Caroli magni imperatoris libri quinque*.

4) *Sermo de S. Suitberto*, afgedrukt in de *Acta Sanctorum*.

826) in een gedicht, aan de verheerlijking der daden van *LODEWIJK den Vrome* gewijd, een niet onverdienstelijk historisch tafereel opgehangen van het bezoek, door den Deenschen Koning *HAROLD* aan genoemden Keizer te *Ingelheim* gebracht, dat voor de Evangelisatie van het Noorden zulke heilrijke en belangrijke gevolgen heeft gehad 1). Zóó vinden wij later een niet minder uitgewerkt tafereel geschilderd van *ATTILA'S* eersten tocht naar Gallie 2), en van een merkwaardig beleg, dat Frankrijks hoofdstad van de zijde der Noormannen had door te staan 3). Zóó werden ook in de tweede periode der middeleeuwen de daden van *FREDERIK BARBAROSSA* door *GUNTHERUS* en in de tiende eeuw het *lijden van den H. DIONYSIUS* door de begaafde Non *ROSWITA* bezongen 4).

Meest al deze dichters, waarbij niet zelden het vuur der echte geestdrift en bezieling ontbrak, legden hunne gedachten neder in armoedig Latijn, terwijl zij zich niet weinig geprangd voelden in de boeien eener voetmaat, waarin *VIRGILIUS* en *OVIDIUS* zich zóó gemakkelijk hadden

1) *In honorem Ludovici Christianissimi Caesaris Augusti* *ERMOLDI NIGELLI Elegiacum carmen*; door *MÜNTER* onder de bijlagen opgenomen tot het eerste dl. van zijne *Geschichte der Einführung des Christenthums in Dänemark und Norwegen*. Leipz. 1823.

2) *De prima expeditione ATTILAE regis Hunnorum in Gallias. Carmen Epicum*. De auteur is onbekend. Het gedicht, waarin hoofdzakelijk de heldendaden van *WALTHARIUS*, een Vorst van *Aquitanië* worden bezongen, moet op vele punten overeenkomst hebben met het *Nibelungenlied*.

3) *De bello Parasiaco libr. III*. Gedicht door een Monnik *ABBO*, die zelf een der strijders geweest is.

4) Zie hier over mijne aangeh. Verhand.: *over den invloed des Christend. op de Poëzy*, bl. 107 vgg., en *POL. LEYSER, Hist. poëtarum et poematum mediæ ævi*.

bewogen. Later evenwel zien wij een SIEGBERT van Gemblours, die ras door anderen werd gevolgd, het rijm te hulpe roepen, 't welk bestemd was om allengskens het wegstervende metrum der ouden te vervangen 1).

Ongelijk grooter in aantal en bruikbaarheid van inhoud — al voert ook hier de verdichtende *Sage* en de wonderzucht dier eeuwen schier overal gebied — zijn de *Levensbeschrijvingen* in proza, met wier optelling, welke een tal van bladzijden zou kunnen vullen, wij het geheugen of de aandacht onzer lezers niet willen vermoeien. In waarde en gehalte zijn die levensbeschrijvingen weder zeer onderscheiden, naarmate zij meer vermaarde of min bekende persoonlijkheden betreffen, of ook naarmate zij een zuiverder

1) SIEGBERT van Gemblours († 1112) die later ook in de rij der geschiedschrijvers zijne plaats zal vinden, behoorde tot die middel-euwsche Dichters, die het veelvuldig gebruik van het rijm, ook te midden en aan het eind van Latijnsche verzen, in zwang zochten te brengen. Hij beschreef het leven van DIDERIK I, Bisschop van Metz in dichtmaat. SCHRÖCKH a. a. O. Th. XXIV s. 482 heeft uit het *prooemium* van dit gedicht, als eene curiositeit de navolgende regels uitgeschreven:

„Κύριε Christe Θεός, παντοκράτωρ ἔρχων ἀνάρχος·

Sis mihi principium, dux, via, praesidium.

Ut valeam per Te condigne scribere de Te!

Pendet mens a Te, quis quid erit sine Te?

Vix mutire queo, mutum, precor, os aperito!

Ipse doces asinam, quae doceat Bileam.”

die meer van 's dichters overgrootte nederigheid of bescheidenheid, dan van zijn poëtisch talent getuigen, en toch tegelijk zekere ijdelheid verraden, daar onze dichter hier, gelijk elders, gaarne wilde doen blijken, dat hij, wat in zijnen tijd als eene zeldzaamheid gold, ook *Grieksch* verstond.

historisch of *Panegyrisch* en *Paraenetisch* karakter dragen. Maar ook de laatstbedoelde — al valt het dikwerf bezwaarlijk te onderscheiden, of wij op den bodem der geschiedenis of op dien der verdichting staan — zijn niet zonder eenige waarde, voor zooverre zij uitnemend geschikt zijn om ons dieper in den geest en het karakter dier tijden te doen doordringen. En voor zooverre zij opgaven en feiten behelzen, die wel niet betwijfeld kunnen worden, behouden diezelfde levensbeschrijvingen voor ons eene onschatbare waarde. Over onderscheidene donkere partijen der geschiedenis wordt¹⁾ hierdoor een belangwekkend licht verspreid. Zóó — om slechts op dit ééne punt te wijzen — hebben de meest beroemde zendelingen, die als de Apostelen der nieuw Europeesche volken zijn werkzaam geweest, een COLUMBANUS in JONAS (een monnik uit het klooster te *Bobbio*) zijn discipel ST. GALLUS in WALAFRIDUS STRABO, een WILLEBRORD in BEDA en ALCUIN, een BONIFACIUS in WILLIBALD, zijne beide beroemde leerlingen STURM en GREGORIUS van *Utrecht* in AIGIL en LUDGER, een ANSGAR in RIMBERT hunne biografen gevonden. Hoe veel zou uit het leven dier terecht vermaarde mannen, hoe veel uit die verwijderde en nog altijd duistere eeuwen ons geheel onbekend en verborgen gebleven zijn, indien niet deze eenvoudige kloosterlingen, door gevoel van dankbaarheid en eerbied gedrongen, of ook door behoefte tot gezette bezigheid geleid, zich in de eenzaamheid hunner cel aan deze vrome taak hadden gewijd 1).

1) Eene uitvoerige optelling dezer levensbeschrijvingen vindt men bij DUPIN, *Nouvelle Bibl. des Aut. Eccles.*

ANNALEN EN KRONIEKEN.

In dezelfde kloostercellen ontmoeten wij, als een ander uitgangspunt der Middeleeuwsche Geschiedschrijving, de jaarboeken, in hun vroegsten aanleg en vorm — *Annalen* en *Kronieken*. De oudste, ons bekende, *Annales* ontstonden in het klooster van *St. Amand*, in de nabijheid van *Valenciennes*, welk voorbeeld spoedig ook in andere kloosters, zoo als van *Rheichenau*, *St. Gallen*, *Lorch*, *Fulda*, *Keulen* en *Xanten* 1), alsmede elders in Frankrijk en in Engeland navolging vond. Zelfs laat zich niet zonder grond vermoeden, dat er in lateren tijd weinige kloosters zullen geweest zijn, die niet hunne Archieven en Aanteekeningen hielden en bewaarden. Eene menigte dier Annalen is in den stroom der *Lethe* verzwolgen en ondergegaan. Eene menigte slaapt nog, in kloosterstof begraven, den voortdurenden slaap des doods. Veel is door de bemoeiingen van Geleerden of genootschappelijke vereenigingen aan het licht gebracht en in onze dagen toegankelijk geworden 2).

Het onderscheid tusschen Annalen en Kronieken is zonder groote beduidenis, doch hoofdzakelijk daarin te zoeken, dat de eerste doorgaans uit zeer korte en afgebrokene aanteekeningen bestonden, die op de geboorte,

1) Eene nauwkeurige opgave dezer Annalen kan men vinden bij BÄHR, *Geschichte der Römischen Litteratur im Karolingischen Zeitalter*, s. 158 fgg.

2) Omtrent de verzameling van zulke Annalen hebben zich verdienstelijk gemaakt: PIERRE PITKON, DUCHESNE, BOUQUET in Frankrijk, en die *Gesellschaft für alt-Deutsche Geschichtkunde* en PERTZ door zijne *Monumenta Germaniae Historica*, in Duitschland.

het sterven, de opvolging der Abten, of enkele merkwaardige voorvallen, hun klooster of dat hunner ordebroeders betreffende, betrekking hadden, terwijl de kronieken, aanvankelijk daarnaar gelijkende, maar allengskens zich uitbreidende, geheel of gedeeltelijk de wereldgeschiedenis, of die van andere kerken en landen in zich opnamen, of een uitgewerkt verhaal der gebeurtenissen zochten te leveren, en alzoo de Geschiedschrijving eene schrede verder brachten 1). Ook zie men niet voorbij, dat de naam van Annalen en Kronieken, als eenmaal geijkt en gestempeld, gedurende de middeleeuwen in zwang is gebleven, en ook door zulke schrijvers is gebruikt en overgenomen geworden, die hoeveel de bewerking der stof ook te wenschen overliet, toch toonden de eischen der Geschiedenis iets meer en beter te verstaan. De voorbeelden, die wij hier op het oog hebben, behoeven geene aanwijzing. Wij zullen ze op de bane des onderzoek, die wij hebben af te treden, van zelfs ontmoeten.

Uit het oogpunt der Historische kunst, zijn deze voortbrengselen der oudheid, op hoogst zeldzame uitzonderin-

1) De belangrijkste kronieken der middeleeuwen, waarvan in de hier volgende bladen geene melding geschiedt omdat de auteurs voor ons zijn onbekend gebleven, zooals van den *Annaliste Saxo* (die over de tijdruinte tusschen het j. 741—1139 handelt) en van de *Chronica Regia Pantaleonis* (die in het klooster van den H. PANTALEON te Keulen, in de j. 1000, 1106 en 1162, zijn opgesteld) met de voortzetting en uitbreiding door volgende schrijvers aan deze werken gegeven, vindt men in de verzameling van J. G. ECCARD: *Corpus Scriptorum mediæ aeri*. — Van *Nederduitsche* kronieken is hier met opzet gezwegen, omdat ik mij, bij de voortzetting dezes werks heb voorgesteld, hierover later te handelen.

gen na, van alle waarde ontbloomt. In zooverre zijn wij wel genoodzaakt het ongunstig oordeel te onderschrijven, hoe gestreng het luide, dat door den Hoogleeraar ROIJAAARDS hierover is uitgesproken, wanneer hij zegt: »De Kronieken dier dagen droegen den stempel van de woestheid dier tijden — zij bestonden veelal in dorre en drooge verhalen, ontbloomt van geestkracht en leven; die slechts martelaars monniken en heiligen voorstellen, en alles *vertellen* wat hun verhaald is; die aan het bijgeloof der middeleeuwen volgaarne gehoor geven, en aan de hun medegedeelde berichten des te meer vertrouwen en belangrijkheid toeschreven, naarmate zij meer wonderspreukig luidden” 1). Wij haasten ons echter hier op te laten volgen, wat dezelfde geleerde iets verder schrijft. »Doch men vergete niet, dat in deze bijgeloovige kronieken, te midden dier duistere oorkonden de schatten der Geschiedenis verborgen liggen, welke men met kritische nauwgezetheid daaruit moet opdelfen” 2). Ook BAUR getuigt daarvan: »Zulke, het karakter eener kroniek dragende, werken bezitten en behouden hunne waarde als onmiddellijke bronnen en oorkonden der geschiedenis; eene hoogere aanspraak willen zij zelve niet doen gelden” 3).

Wat vroeger ten gunste van vele Levensbeschrijvingen gezegd is, is ook hier weder, bepaaldelijk met het oog op de geschiedenis van de invoering des Christendoms, op de Annalen en Kronieken van toepassing. Eindelijk,

1) t. a. p. bl. 61. Hiermede stemt ook het oordeel van WACHLER overeen: *Geschichte der Hist. Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der Litterarischen Cultur in Europa*. Th. I. s. 20.

2) t. a. p. bl. 62.

3) a. a. O. s. 37.

zullen wij het best behoed blijven van al te zeer uit de hoogte en met eene voorname minachting op deze schamele proeven neder te zien, als wij bedenken, hoe de *Kroniek* — hoe onbehagelijk en verouderd hare vorm moge zijn — tot in de Periode der meest ontwikkelde en gevorderde Geschiedschrijving eene gewichtige beteekenis en blijvende waarde behoudt, voor een iegelijk wie *nauwkeurige bronnenstudie* met een echt Pragmatischen zin wenschte vereenigd te zien.

Na deze vrij uitvoerige inleiding, die wij nogtans noodzakelijk keurden, haasten wij ons tot de vermelding en beschouwing der *Geschiedschrijvers* zelve en van hunne werken over te gaan.

KRONIEK- EN GESCHIEDSCHRIJVERS DER MIDDELEEUWEN,

TOT AAN HET EINDE VAN HET CAROLINGISCHE TIJDPERK.

Het Westersche Keizerrijk was in het j. 476 ten gronde gegaan. ODOACER, aan het hoofd zijner woeste scharen naar *Rome* opgerukt, vergenoegde zich, na de laatste Keizerskroon in het stof te hebben doen tuimelen, voor zich zelve eene Koningskroon te dragen. Barbaarsche horden, als legerbenden van sprinkhanen opgekomen, als golven die elkander voortstuwen, vooruitdringend, hebben niet enkel Italië, maar een goed deel van Europa overstroemd. Die volken hebben ten deele reeds het Christendom, in den vorm van het Arianisme, aangenomen, en de kiem eener nieuwe beschaving, die zich eerst langzaam kan ontwikkelen, is hiermede gelegd. Wien komt de eere toe, van te midden dier nieuw Europeesche volkerenwereld, het eerst zijne stem als geschiedschrijver te hebben doen hooren? Het was een

zoon der *Ostrogothen*, die in zijne vroege jeugd, uit eene ons onbekende landstreek, welke aan het ruwe *Scythië* doet denken, naar het Westen was getogen 1), en hier het beproefde, in de nieuw aangeleerde taal van het oude *Latium* „den oorsprong en de lotgevallen zijns volks” te beschrijven: JORNANDES, die wegens dit zijn geschrift 2) voor de zóó belangrijke maar duistere geschiedenis der volksverhuizingen eene hoofdbron blijft, en de onderscheiding genoten heeft, van in onzen tijd bij vernieuwing de aandacht der geleerden op zich gevestigd te hebben 3).

1) Zijn Vaderland, zijne woonplaats (hoewel men met de meeste waarschijnlijkheid hierbij aan *Ravenna* denkt) en zijn sterfjaar zijn onbekend. Met meerdere juistheid laat zich de tijd bepalen, waarop hij zijne geschiedenis geschreven heeft, als vallende in het eerste *decennium* na het midden der zesde eeuw, in de eerste jaren, die gevolgd zijn op den ondergang van het *Oost-Gothische* Rijk. Hij was vroeger *Notarius*, werd later Monnik en door SIEGBERT VAN GEMBLOURS wordt hij *Bisschop* genoemd.

2) *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, opgenomen door MURATORI in zijne *Scriptores rerum Ital.* — Gelijk JORNANDES zelf erkend heeft, is door hem van een werk van CASSIODORUS, van gelijken titel, gebruik gemaakt. Daar nochtans het geschrift van CASSIODORUS is verloren gegaan, laat zich bezwaarlijk aanwijzen of gissen, hoeveel hij daaruit hebbe overgenomen.

3) Onze HUGO DE GROOT heeft reeds uitvoerig over dezen schrijver gehandeld: *de rebus Gothicis* Amst. 1655. Er bestaan onderscheidene monographiën over hem. In een opzettelijk onderzoek naar de door hem gebruikte bronnen trad H. DE SYBEL in eene Diss. *de fontibus libri JORDANIS: de orig. actuque Get.* De beroemde J. GRIMM, (die echter niet zeer hoog met JORNANDES loopt, en hem „einen ärmlichen compiler” genoemd heeft, hield eene geleerde voorlezing „Ueber JORNANDES” in de Koninklijke Akademie der wetenschappen te *Berlijn*, den 5^{den} Maart 1846. Zie verder SCHRÖCKH a. a. o. Th. XVI s. 185 fgg. en het met veel zorg bewerkte artikel in HERZOG's *Lexicon* van Dr. WEISZÄCKER.

Indien het alzoo ons oogmerk ware eene algemeene *Historiographie* te geven, en de *geschiedschrijving* der nieuw-Europeesche volken van haren vroegsten oorsprong nategaan, dan zou JORNANDES aan de spits der middeleeuwsche geschiedschrijvers moeten staan. Daar nogtans deze schrijver voor zich zelven even weinig aanspraak op den naam van *kerkgeschiedschrijver* als op den lof van geleerdheid gemaakt heeft 1) en — hoewel hij bij de teekening van maatschappelijke en kerkelijke toestanden uit zijnen tijd hier en daar niet onbelangrijke wenken geeft — toch de aangelegenheden der kerk slechts ter loops en vluchtig aanroert, moge het volstaan hier ook hem genoemd en op hem gewezen te hebben. Evenals HEGESIPPUS bij EUSEBIUS geheel in de schaduw treedt en terugwijkt, zoo meenen wij, waar wij het aanvangspunt voor dit *tweede* tijdperk onzer geschiedenis hebben vast te stellen, dat JORNANDES kwalijk aan het hoofd der kerkgeschiedschrijvers kan worden gesteld, maar die plaats aan GREGORIUS TURONENSIS behoort aftestaan.

GREGORIUS, Bisschop van *Tours* († 595) opent met zijne *Geschiedenis der Franken* in tien boeken 2) die reeks van middeleeuwsche schrijvers, die, hetzij dat zich hun gezichtskring tot in het verre verledene uitbreidde, hetzij, dat hun oog op hunne naaste omgeving gevestigd bleef, het gewaagd hebben, wat hun in de aangelegenheden en lotgevallen der kerk der opteekening waardig scheen, in geschrifte te brengen. Even als velen zijner voorgangers achtte hij het noodig van de schepping

1) Hij noemt zich zelven zediglijk een „ongetletterde“ (*agrammatos*).

2) *Historia Ecclesiastica Francorum. Libri X.*

der wereld aan te vangen, en door de gewijde en ongewijde geschiedenis heen zich den weg te bereiden, om tot zijn eigenlijk doel te geraken. Reeds aan het slot van het eerste boek, is hij echter tot den dood van den H. MARTINUS van *Tours* en de veroveringen der Franken gevorderd, en zijne geschiedenis wint in uitvoerigheid, hoe dichter zij aan zijnen leeftijd nadert, en het laatste zevental jaren waarover hij handelt (van 587—594) neemt vier geheele boeken in. Zijn armoedig monnikslatijn, dat zich door de eenvoudigste regelen der Grammatica beklemd en verlegen gevoelt, het kroniekmatige van zijn verhaaltrant, waarin wij het minstbeduidende nevens het belangrijkste vermeld, en met gelijke uitvoerigheid verhaald vinden, de opeenhooping van wondergeschiedenissen en verschijningen, gevoegd bij het volslagen gemis van Historische kritiek — dit alles kondigt het ons aan, dat wij thans aan de grenzen der middeleeuwen staan 1).

Zóó ongunstig als deze teekening kan schijnen, zóó onjuist zou toch het oordeel zijn, indien wij deswege aan deze geschiedenis hooge belangrijkheid wilden ontzeggen. In weerwil van zijne wonderzucht, die kwalijk ontkend of vergoelijkt kan worden, zijn toch zijne waarheidsliefde en trouw genoegzaam boven alle verdenking verheven 2) en de nauwkeurige kennis, die hij toont te dragen aangaande een aantal gebeurtenissen, die als onder zijn oog waren voorgevallen, en waarvan hij als tijdgenoot de gedenk-

1) Hoezeer deze schrijver, wat zijnen leeftijd betreft, nog eenigermate tot het vroegere tijdperk behoort, zoo hebben wij het daarom beter en juist geacht, hem, met SCHAFF, aan den ingang der middeleeuwsche geschiedenis, dan hem, met ROYAARDS, aan den uitgang der oude kerkgeschiedenis zijne plaats te geven.

2) HASE vereenigt beide trekken zeer juist, als hij onzen schrijver „*treuherzigen Glaubensüberfluss*” toekent.

waardigheden beschreef, verheft zijn werk, bij gemis van andere oorkonden, tot de hoofdbron der kennis van de opkomst en uitbreiding des Christendoms in het Merovingisch-Frankische Rijk. Frankrijk noemt nog altijd met zekere onderscheiding zijn naam als van den vader zijner geschiedenis 1)

Dezelfde naam komt, voor Engeland, met het hoogste recht aan BEDA *den Eerwaardige*, toe, († 735) die gelijk zijne talrijke werken van de veelzijdigheid zijner kennis op het voordeeligst getuigenis geven, zoo ook als Geschiedschrijver een billijken roem bij tijdgenoot en nakomeling-schap verworven heeft. Twee werken van Historischen aard, zijn als de vruchten van zijnen altijd werkzamen en voor anderen zich mild uitstortenden geest tot ons gekomen. Het eene is een *Chronicon* 2) in den trant als dat van EUSEBIUS, dat de wereldgeschiedenis in zes hoofdperioden splitst en met het j. 729 eindigt; het andere, dat ons ongelijk meerdere belangstelling inboezemt, is eene »Kerk-geschiedenis van het Britsche volk» 3). BEDA onderscheidt zich reeds daarin voordeelig van velen zijner voorgangers

1) Eene prachteditie van zijne werken zijn wij verschuldigd aan den Benedictijner monnik RUINART, die nogtans in zijne voorrede eene wanhopige poging gedaan heeft, om zijnen auteur van overdreven wonderzucht vrij te pleiten. Hoogst lezenswaardig is de monographie van J. W. LÖBELL: *GREGOR VON TOURS und seine Zeit, vornämlich aus seinen Werken geschildert*. Leipz. 1839.

2) *Chronicon, sive de sex mundi aetilibus*.

3) *Historia Ecclesiastica gentis Britorum vel Anglorum*. Zij werd (naar men wil) door Koning ALFRED in het Angelsaksisch overgezet, en is meermalen afzonderlijk herdrukt. De beste uitgave wordt geschat die van SMITH en STEVENSON, Cambridge 1722.

en navolgers, dat hij zijne geschiedenis — waarin wij het eerst de Dionysiaansche tijdrekening gebezigd vinden — niet vroeger dan met de komst van JULIUS CAESAR in Brittanje laat aanvangen, welke door hem tot het j. 731 is voortgezet, en alzoo nagenoeg een tijdperk van acht eeuwen omvat. Het weinige wat hij ons aangaande de eerste beginselen des Christendoms in Engeland en de bekeering van zekeren Koning LUCIUS weet te verhalen, is grootelijks verdacht en onzeker, maar te belangrijker zijn de mededeelingen, die hij ons aangaande de laatste *honderd vijf en dertig* jaren gegeven heeft, waarin hij handelt over den toestand der oud-Britsche kerk, hare botsing met Rome, de bekeering der Saksen, de grondvesting der Angelsaksische kerk en de zegepraal daarin door Rome behaald, wier zaak BEDA met zijn gansche hart was toegedaan.

Als bewonderenswaardig is de vlijt te roemen, die BEDA bij het opsporen en verzamelen van zijne bronnen besteed heeft, en even nauwgezet was het gebruik, dat hij daarvan bij de samenstelling zijner geschiedenis zocht te maken. Hij zelf geeft het als de hoofdbedoeling van zijn schrijven op, het zorgvuldig verzamelde met de meeste nauwkeurigheid en trouw tot de kennis der nakomelingschap te brengen" 1). Maar hiermede — zonder in een scherp beoordeelend onderzoek naar de inwendige waarschijnlijkheid of het onderling verband der door hem verhaalde gebeurtenissen te treden — achtte hij dan ook de taak eens geschiedschrijvers geëindigd. Hoe weinig hij daarom aan de hoogere eischen der geschiedenis bij machte was te voldoen — in het licht van zijnen tijd beschouwd, was hij, als weinigen, bekwaam en bevoegd om de veder der ge-

1) „Simpliciter ea, quae, famâ vulgante, collegimus, ad instructionem posteritatis litteris mandare.”

schiedenis te voeren; en wat nog meer zegt tot zijnen lof — dezelfde beminnelijke karaktertrekken, welke in zijn leven hebben uitgeblonken, zijne onvermiste vroomheid, zijne waarheidsliefde en oprechtheid, zijne vrijmoedigheid en rechtvaardigheid zijn ook in deze kerkgeschiedenis weder te vinden en rechtvaardigen ten volle den schoonen naam van den »Eerwaardige,» hem door zijne tijdgenooten geschonken, en dien hij ook bij het nageslacht als een welverdienden eeretitel heeft blijven dragen.

Het scheen in het Carolingische tijdperk, alsof de oud-Romeinsche beschaving, bij de opgewekte beoefening der klassieken, ook op de historiebeschrijving op nieuw een gunstigen invloed zou vermogen uittewerken, maar het bleek niets meer dan eene kortstondige naffikking te zijn, welke veel meer beloofde dan zij werkelijk gaf. De taal van het oude *Latium*, de geest van een SUTTONIUS scheen nog eens in de schriften van EGINHARD te herleven, die wel evenmin als de Bizantijsche schrijvers tot de eigenlijke kerkgeschiedschrijvers behoort, maar toch in zijn »*Leven en bedrijf van KAREL den Grooten*» 1) niet enkel tot de kennis der regeeringsdaden en der geheele zóó belangwekkende persoonlijkheid van CHARLE MAGNE zelven, maar ook voor de kerkgeschiedenis van dien tijd zeer schatbare bijdragen geleverd heeft. Ook andere geleerden, die dezen Vorst het naast omringden, en leden van zijne Hofschool waren, zooals een' PAULUS WARNEFRIED in zijne *Geschie-*

1) *Vita et gesta Caroli magni*, ontelbare keeren herdrukt en opgenomen door PERTZ in zijne *Monum. Germ. Hist.* die mede van de vroeger verschenen uitgaven, en van al de HSS. die er van dit merkwaardig geschrift bestaan, nauwkeurige opgave gedaan heeft.

- *denis der Longobarden* 1) en den beroemden ALCUINUS, van wiens leven van WILLEBRORD wij reeds vroeger gewaagden 2), alsmede een' WALEFRIDUS STRABO 3), zien wij EGINHARD, in diens pogen, om met de zucht voor de beoefening der oude letteren, ook meerderen lust tot historische studie te wekken, met loffelijken ijver ter zijde staan.

Eer het Carolingische tijdperk was uitgebloeid, vonden nog twee andere werken hunnen oorsprong, die evenzeer van de kronieken der middeleeuwen afwijken, en in vorm en inhoud beide veel meer met de methode van het eerste tijdperk overeenkomen, waarin dan ook de beide schrijvers die wij hier op het oog hebben, de reeds gegevene stof ter bewerking gezocht en gevonden hadden.

1) Ook wel PAULUS DIACONUS genoemd († 799), nog meer wegens zijn *homiliarium* bekend. Hij was een *Longobard* van geboorte, en schreef buiten het hier bedoelde geschrift: *de gestis Longobardorum*, L. VI (waaraan wij schier alles hebben te danken, wat wij aangaande dit volk weten) nog een leven van GREGORIUS *den Grooten*, dat, nevens dat van JOANNES DIACONUS, door de Benedictijnen vóór de prachteditie van GREGOOR's werken is geplaatst.

2) Zie boven bl. 46. — ALCUIN heeft nog andere levensgeschiedenissen van Heiligen opgesteld. Zie hierover BÄHR, *Gesch. der Röm. Litt. im Carol. Zeitalter*, s. 193 fg.

3) WALEFRIDUS STRABO, Abt van het klooster *Reichenau*, waar hij nauwelijks veertig jaren oud, in het j. 849 gestorven is. Een der uitstekendste mannen van zijnen tijd, hoewel hij als *dichter* en *taalkundige* hooger staat dan als *historiograaf*. Buiten de levensgeschiedenis van ST. GALLUS, schreef hij „over den oorsprong en den wasdom der kerkplechtigheden en gebouwen:” *de exordiis et incrementis rerum ecclesiasticarum*, eene der eerste proeven van *archaeologische* studie op kerkhistorisch gebied.

Het eene was eene verkorting of samentrekking van de Kerkgeschiedenis von EUSEBIUS, die HAYMO, Bisschop van Halberstadt († 853) naar de Latijnsche overzetting van RUFINUS bewerkte, en met eenige toevoegselen van zijne eigene hand, die hij van elders ontleende, vermeerderde 1). Veel historische beduidenis had die arbeid niet. Hoogeren lof schijnt ook HAYMO zelf, die zich door zijne geheele werkzaamheid als een vriend van verlichting en beschaving heeft doen kennen, niet daarmede bejaagd te hebben, dan eenig meerder licht der kennis omtrent de kerkgeschiedenis van vroegere eeuwen te verspreiden. Als hulpmiddel om in die behoefte zijns tijds te voorzien was zijn werk niet ongeschikt, en voor zooverre het gedurende de middeleeuwen talrijke lezers heeft gevonden, schijnt hij dit oogmerk, ten deele althans, bereikt te hebben.

Het andere, de kerkgeschiedenis of *Chronographie* van ANASTASIUS 2) Presbyter en Bibliothecaris te Rome († omstreeks 886) hoewel op veel breeder schaal aangelegd, was evenzeer eene vertaling of althans eene omwerking en bearbeiding van oorspronkelijk Grieksche werken. Zij bestond in uittreksels uit NICEPHORUS, SYNCELLUS en THEOPHANES, niet zonder historisch talent en met zekere

1) *De Christianarum rerum memoria; Historiae Ecclesiasticae Breviarium*; uitgegeven door BOXHORN, Leiden 1650. Omtrent het vaderland van HAYMO verkeert men eenigermate in het onzekere. Sommigen houden hem voor een *Angelsaxer* van geboorte; TRITHEMIUS noemt hem een *Duitscher*. Meer dan eene monographie is over hem geschreven, als van P. ANTONIUS: *de vita et doctrina HAYMONIS*. Magdeb. 1705 en van DERLING *Comment. Hist. de HAYMONE*. Helmst. 1747.

2) *Historia Ecclesiastica seu Chronographia tripartita*.

gemoedelijke waarheidsliefde en trouw door hem tot één geheel gebracht en verbonden.

Meerdere lof van oorspronkelijkheid komt dezen schrijver toe, indien het »Geschiedboek der Pauzen" 1) dat op zijnen naam doorgaat, werkelijk aan hem mag worden toegekend 2); hetwelk, met eene naamlijst der Roomsche Bisschoppen, die met den Apostel PETRUS begint, de voornaamste daden en lotgevallen der Pauzen tot op NICOLAAS I vermeldt. Het kerkelijk standpunt, dat de schrijver inneemt, de *panegijrische* toon, die meermalen door hem wordt aangeslagen, en de vele barbarismen in het Latijn verraden overigens geheel den geest der middeleeuwen en den tijd, die hem zag geboren worden.

1) *Liber Pontificalis s. de vitis Romanorum Pontificum.*

2) De twee op het leven van NICOLAAS I volgende levensbeschrijvingen van PAUS ADRIANUS II en STEPHANUS VI schijnen bepaaldelijk gehouden te moeten worden voor het werk van een anderen auteur. Maar ook omtrent de echtheid der levens van andere Pauzen zijn bedenkingen gerezen, en hoeveel dan ook in dit geschrift van ANASTASIUS zelven moge herkomstig zijn, bezwaarlijk laat zich in deze verzameling van levensbeschrijvingen, van het begin tot het einde, de hand van éénen vervaardiger onderkennen. (Uitvoerig is hierover gehandeld door BÄHR a. a. o. s. 266 fgg.) Evenzoo is het voor de kritiek eene strijdzaak geworden, of de geschiedenis van de vermeende Pausin JOHANNA, welke thans uit dit geschrift verdwenen is, althans niet daarin gevonden wordt, in de oudste en meest oorspronkelijke handschriften heeft te lezen gestaan. Buiten SCHRÖCKH a. a. o. Th. XXII p. 76 fgg. en OUDINUS l. c. II. p. 281 sqq. BAILE in zijn *Dictionnaire, Article: Papesse*, verdient hierover nagelezen te worden het belangrijke Historisch onderzoek van den Hoogl. KIST over de Pausin JOHANNA (eene aanwijzing dat het onderzoek harer geschiedschrijving niet gesloten is) in het *Archief voor Kerk. Gesch. enz.*, Dl. XIV bl. 28 vgg.

DE TIENDE EN ELFDE EEUW.

De *tiende* eeuw, die door eenen BARONIUS zelven als *de ijzere*n is gebrandmerkt 1) was toch voor de *kerkgeschiedschrijving* niet zóó arm in geestesvruchten, als men bij eene oppervlakkige kennis der geschiedenis zou kunnen vermoeden, en indien het, bij deze opvatting, niet meer den algemeenen toestand der kerk, de onwetendheid veler geestelijken, het hooggeklommen zedenbederf en de ruwheid dier tijden gold, dan zou zij op, dit punt althans, herziening van dit vonnis mogen vragen.

Aan den aanvang dezer eeuw ontmoeten wij REGINO, († 915) die een tijdlang als Abt in een klooster in de glooijing van het Eifelgebergte leefde, maar door zijne monniken van daar verdreven, zich gelukkig achte in een klooster nabij *Trier* eene wijkplaats te vinden, en dáár in het schrijven van zijne *geschiedenis* en van andere werken vertroosting zocht. Zijne *kroniek* in twee boeken 2) (waarvan het eerste loopt tot den dood van KAREL MARTEL, het tweede tot het j. 907) erlangt te meerdere beteekenis als de eerste *wereldgeschiedenis*, welke op Duitschen bodem ontloek, en omdat, bij vergelijking met latere kroniekschrijvers, het blijkt hoe ijverig en getrouw sommigen hunner, zooals SIEGBERT VAN GEMBLOURS en HERMANNUS

1) BARONIUS heeft bij het j. 900 aangeteekend: „Novum inchoatur saeculum, quod suâ asperitate ac boni sterilitate *ferreum*, malique exundantis deformitate *plumbeum*, atque inopiâ scriptorum appellari consuevit *obscurum*.”

2) *Chronicorum Libr. II.* met aantekeningen uitgegeven door BALUSIUS, opgenomen in de verzameling van PERTZ T. I. p. 537 sqq. Verg. voorts: VENEMA *Hist. Ecclesiae* T. V. p. 506.

CONTRACTUS 1) hem hebben nageschreven. Al is hij niet zóó hoog te plaatsen als door TRITHEMIUS is geschied, die hem boven alle kerkleeraars van dien tijd verheft 2) toch mag hem veilig eene plaats onder de verdienstelijke kroniekschrijvers der middeleeuwen worden toegewezen, vooral waar hij, van de troonsbestijging van LODEWIJK *den Vromen* af, de laatst voorgevallene gebeurtenissen beschrijft, en andere en betere bronnen, dan de onzekere overlevering van den voortijd, heeft kunnen raadplegen. Het ontbreekt hem niet aan een helderen blik op de geschiedenis en de beteekenis der feiten die hij vermeldt; en daar ligt waarheid, nu en dan zelfs eene treffende gelijkenis in de tekening, die hij van onderscheidene karakters geeft, al moet ons soms als eene berisping toeschijnen wat in zijn oog als de hoogste lofspraak gold 3).

Beneden hem in talent en vernuft staat FLODOARD Presbyter en Kanunnik te *Rheims* († 966) die zich ook

1) D. i. *de gebrekkige*, zoon van eenen graaf, opgevoed in het klooster *Reichenau*, volgens TRITHEMIUS een man van de veelzijdigste talenten († 1054). Hij schreef eene wereldkroniek, waarin hij buiten REGINO ook BEDA is gevolgd, en die alleen ten aanzien der gebeurtenissen, die het naast aan zijne leeftijd grenzen, van eenig belang is.

2) *De Scriptt. Eccles.* c. 295.

3) Zóó b. v. zegt hij ad An. 868 van NICOLAAS I, wiens wedergade in voortreffelijkheid hij sedert GREGORIUS I vruchteloos onder de Pausen zoekt, treffend waar maar zeer *naief*: „Regibus ac tyrannis imperavit, eis que ac si dominus orbis terrarum esset, auctoritate praefuit. Episcopis et sacerdotibus religiosis ac mandata Domini observantibus humilis, blandus, mansuetus apparuit. Irreligiosis vero et a recto tramite exorbitantibus terribilis atque austeritate plenus exstitit, ut merito credatur alter ELIAS, Deo suscitante, nostris temporibus, resurrexisse.”

niets meer dan de nederige taak eens kroniekschrijvers heeft voorgesteld, maar deze in de twee werken, die hij ons naliet, op de lofwaardigste wijze heeft verricht. In het eene heeft hij door een reeks van aantekeningen voor de vergetelheid zoeken te bewaren, wat er tusschen de jaren 919 tot het einde zijns levens, uit de Fransche, Duitsche en Italiaansche Geschiedenis tot zijne kennis was gekomen 1). Het andere, meer van plaatselijk belang, levert eene geschiedenis van de kerk en het Bisdom van *Rheims* uit de oorkonden dier kerk zelve opgemaakt. De geest van nauwkeurigheid (*exactheid*) en grondigheid, gelijk wij zelden bij de kroniekschrijvers der middeleeuwen aantreffen, dien hij in beide schriften ten toon spreidt, strekt genoegzaam ten bewijze. hoeveel meer wij aan hem als Geschiedschrijver zouden te danken hebben, indien hij rijkere bouwstoffen ter bewerking had gevonden.

Dat in het beroemde klooster van *Corvey*, nevens andere studiën, ook die der Geschiedenis niet geheel vergeten en verwaarloosd werd, getuigt de historische arbeid van WITTEKIND (of WIDUKIND), die tegen het eind dierzelfde eeuw, op behagelijker trant dan de meeste kroniekschrijvers dier tijden, de geschiedenis van het volk, waaruit hij gesproken was, en der regeering van Keizer OTTO I in geschrifte heeft gebracht 2).

Na EGINHARD heeft geen der middeleeuwsche schrijvers in deze periode meer van de taal en den geest der ouden

1) *Chronica*, afgedrukt bij DUCHESNE *Script. Vet. Hist. Norm.* T. II, en *Historia Ecclesiae Rhemensis*, het eerst uitgegeven door SIRMOND, *Par.* 1611.

2) *Res gestae saxonicae*, in de verz. van PERTZ, T. V. p. 363 sqq.

bewaard, dan LUITPRAND (of LIUDPRAND) (geboren te *Pavia*, † 972). Hij leefde aan het Hof van BERENGARIUS II en nam dáár het ambt van geheimschrijver of referendaris waar. Door dezen Vorst werd hij met eene bijzondere zending naar *Constantinopel* afgevaardigd, doch hoewel hij, naar het schijnt, daarin niet ongelukkig geslaagd was, verviel hij, na zijne wederkomst, bij den Koning in ongenade, zoodat hij genoodzaakt was zijn vaderland te ontvluchten en naar Duitschland te wijken. Hier sloot hij zich aan Keizer OTTO aan, aan wien hij vele en gewichtige diensten bewees, en die hem, tot belooning daarvan, met het bisdom van *Cremona* begiftigde 1).

Te *Frankfort a. d. M.*, waar hij eerst zich vestigde, schreef hij zijne *Europeesche geschiedenis* in zeven boeken 2). Uit den titel blijkt reeds, dat wij hier Staats- en Kerkgeschiedenis ondereen gemengd aantreffen, en dat de eerste zelfs voor een goed doel op den voorgrond treedt. Overal toont LUITPRAND in de voortbrengselen der Romeinsche letterkunde geen vreemdeling te zijn. Met zekere voorliefde, haalt hij daaruit telkens phrasen en beelden aan, hetwelk bij het Monnikslatijn, waartoe hij zijns ondanks nu en dan vervalt, zonderling genoeg afsteekt. Overal doet hij zich als den gestrengen *Censor* van de gebreken en ondeugden zijner tijdgenooten kennen, waartoe, bij de donkere partijen der geschiedenis die hij te schilderen had — men denke slechts aan het

1) Volgens de meer gewone voorstelling der geschiedenis, welke ook nog door SCHRÖCKH gevolgd is, zal hij dit bisdom reeds vroeger van BERENGARIUS hebben ontvangen.

2) *Libros septem Rerum gestarum ab Europae imperatoribus et regibus*. Het laatste gedeelte van het zesde boek, dat vermoedelijk den aanvang van het zevende boek heeft uitgemaakt, en in zooverre misplaatst is, is hem met niet genoegzamen grond door BARONIUS en VOSSIUS ontzegd.

tijdperk der zoogenaamde *Pornocratie*, aan de beruchte THEODORA en hare dochters — de stof overvloedig genoeg voor handen was. Dikwerf is het geheel de taal van den hartstocht, die uit hem spreekt. Maar, al is hij niet van zekere overdrijving en partijdigheid vrij te spreken 1) — want, bij iets hekelachtigs en zekeren hang tot *Satyre*, hem van nature eigen, schijnt bovendien de tegenspoed, dien hij in zijn leven ondervonden had, iets scherp en bitters aan zijn geest en karakter gegeven te hebben — toch behoort hij onder de beste schrijvers gerangschikt te worden, die over de onstuimige gebeurtenissen der *negende* en *tiende* eeuw in Duitschland en Italië hebben gehandeld.

Op LUITPRAND en FLODOARD, laten wij den gemoedelijk vromen LAMBERTUS van *Herzfeld* 2) († na 1077) volgen, die

1) HASE zegt van hem: „der eine dunkle stelle der Geschichte mit dunklen Farben schildert, und mit seine böse Zunge, zwar nicht verläumderisch, doch zu weilen ungenau, und in den angelegenheiten Italiëns leidenschaftlich ist.“ Dat *nicht verläumderisch*, ziet op het verwijt van *laster*, dat aan LUITPRAND het eerst door MURATORI is toegevoegd, waarin hij door vele latere Roomsche-Katholieke schrijvers is gevolgd. Overigens is het oordeel van HASE gestreng en scherp genoeg. In de hoofdzaak worden zijne schriften ook door geloofwaardige, gelijktijdig of kort na hem geleefd hebbende, schrijvers bevestigd. BARONIUS zelf heeft het niet gewaagd, het schandelijkste wat door hem verhaald wordt te weerspreken. De misslagen, die men bij hem ontdekt heeft, hebben meestal betrekking op vroegere tijden. Over de geloofwaardigheid van LUITPRAND als geschiedschrijver is opzettelijk gehandeld door T. V. MARTINI in: *de gedenkschriften der Koninklijke Akademie voor Wetenschappen te Munchen voor de j. 1809 en 1810*.

2) Meest onder den naam van LAMBERTUS VAN ASCHFAFFENBURG, (*Schafnaburgensis*) bekend. Toen PHILIPPUS MELANCTON het eerst het handschrift dezer geschiedenis in een klooster te *Wittenberg* vond, kende men den naam des schrijvers niet. Eerst bij eene derde uit-

LUITPRAND in beschaafdheid van stijl en taal evenaart, in eenvoudigheid overtreft, en wegens de hem eigene nederigheid en bescheidenheid met diens heftig en harts-tochtelijk karakter eene scherpe tegenstelling vormt. Hij trad als Benedictijner-monnik in het j. 1058 in het klooster van *Herzfeld* en ontving in hetzelfde jaar zijne wijding als Priester, ondernam daarna eene bedevaart naar *Jeruzalem* en het Heilige graf, en schreef, vandaar teruggekeerd zijnde, in het bovengenoemde klooster zijne *geschiedenis van Duitschland* 1). Hoewel het kennelijk in zijne bedoeling lag ook daarvan slechts een gedeelte te behandelen, en voornamelijk de hoofdgebeurtenissen van zijn eigen leeftijd te schetsen, zóó kon hij zich toch van de gewoonte dier tijden niet losrukken (als ware hij bevreesd, dat het hem aan stof zou ontbreken) om met ADAM te beginnen. Het eerste gedeelte van zijne geschiedenis is dan ook weinig meer dan eene naamlijst. Tot op KAREL den Grooten bestaat zij meest uit losse en afgebrokene aantekeningen, die hij wellicht uit de Annalen van het klooster te *Herzfeld* had geput. Eerst met den dood van Keizer OTTO II (1039) neemt zijn geschrift meer den vorm aan van eene doorlopende en aaneengeschakelde geschiedenis, waarin hij, zooveel wij kunnen nagaan, met veel waarheidszin en gemoedelijke trouw, beide de staatkundige en kerkelijke gebeurtenissen van zijnen tijd heeft te boek gesteld. Met de meeste zorg en uitvoerigheid is

gave trad deze aan het licht; verkeerdelijk echter verbond men hiermede, tot aanduiding van de plaats zijner geboorte, den naam van *Asschaffenburg*, want, hoewel nog SCHRÖCKH geene zwaarigheid vond hem aldus te noemen, kennelijk berust dit op een misverstand. Om trent de plaats zijner geboorte is, even weinig als van zijn sterfjaar, iets met zekerheid bekend.

1) *De rebus gestis Germanorum.*

het laatste en verreweg het belangrijkste gedeelte behandeld, van den aanvang der regeering van HENDRIK IV, tot op de aanstelling van Koning RUDOLF tegenover hem (j. 1077). Voor den zóó befaamden strijd tusschen dezen Vorst en GREGOOR VII mag zijn werk als hoofdbron gelden. Het verhaal dat hij daarvan geeft laat zich met veel belangstelling lezen, en is soms boeiend en roerend door zijnen eenvoud en de frissche aanschouwelijkheid der teekening. Maar hoe geopend ook zijn hart voor mededoogen en menschlievende gewaarwordingen zijn mocht, en hoewel hij het oog geenszins gesloten hield voor de vele gebreken in het leven der geestelijken van zijne dagen, zoo verloochent hij nogtans nergens, in zijne beschouwing van dien strijd, het standpunt van den vroomgeloovigen maar ietwat bekrompenen monnik, die — zooals HASE het geestig heeft uitgedrukt — de gebeurtenissen der wereld en zijns volks ons te beschouwen geeft, gelijk hij die voor de kleine en hooggekleurde glasschijven zijner kloostercel zag voorbijtrekken 1).

Terwijl LAMBERT ons oog voornamelijk op Midden-Duitschland en Italië gevestigd houdt, richt een zijner tijdgenooten ADAM van *Bremen* 2), die geheel hetzelfde

1) „Die Deutsche Geschichte LAMBERTS VON HERZFELD ist ein Abbild des Lebens, wie es einem frommen Mönchen erscheint, der mit den groszen Vorbildern Römischen Geschichtschreibung bekannt, nach einer Wahlfahrt zum heiligen Grabe, die Geschichte der Welt und seines Volkes, am kleinen gemählten Fengster seiner Celle vorüber ziehen lässt.“ — Eene zeer verdienstelijke studie over dezen Duitschen geschiedschrijver, door Dr. JULIUS WEISZÄCKER bewerkt, vindt men in HERZOG's *Lexicon, ad vocem*.

2) Zijn sterfdag viel op 12 Oct. Zijn sterfjaar is evenmin als de plaats zijner geboorte bekend.

tijdperk (van 788 tot 1076) behandeld heeft, onzen blik naar noordelijk Duitschland en Scandavië. Hij kwam gelijktijdig met den Bisschop ADELBERT te *Bremen*, bekleedde dáár de waardigheid van Domheer en Hoofd der Bisschoppelijke school 1) en gaf in vier geschiedboeken 2) een nauwkeurig verslag aangaande de invoering en uitbreiding des Christendoms onder de Saksen, in Denemarken en Zweden, hetwelk hij deels uit geschrevene oorkonden, deels uit mondelinge overleveringen en mededeelingen heeft bijeengebracht, waartoe hij wegens zijne woonplaats zelve, het middelpunt van het beroemde Bisdom *Hamburg-Bremen*, van waar zoo vele stralen des lichts naar het Noorden uitgingen, in de voortreffelijkste gelegenheid was gesteld 3). In een aanhangsel op zijn werk zocht hij zijne tijdgenooten omtrent de ligging en gesteldheid der toen nog weinig bekende Scandinavische rijken nader in te lichten 4). Voor het leven en de verrichtingen van ANSCHARIUS en diens eerste opvolgers, zijn deze geschiedboeken van het hoogste gewicht. Voor de bekeeringsgeschiedenis der Nieuw-Europeesche volken vormt hij met GREGORIUS VAN TOURS en BEDA *den Eerwaardige* een welsluitend geheel 5).

Nog behooren tot hetzelfde tijdperk twee kroniekschrijvers, MARIANUS SCOTUS († na 1086) en SIEGBERTUS *van*

1) *Canonicus et Magister Scholarum.*

2) *Historiae Ecclesiasticae L. IV. s. gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificum.*

3) Over de bronnen, waarvan ADAM VAN BREMER zich bediend heeft, handelt eene Akademische Dissertatie van J. ASMUSSEN, Kiel. 1834.

4) *De situ Daniae vel reliquarum, quae trans Daniam sunt, regionum natura.*

5) Men voege hier nog bij, nevens de talrijke biographiën van be-

Gemblours († 1112). De kroniek des eerstgenoemden, die tot het j. 1086 reikt, is voor verre het grootste deel navolging van vroegere schrijvers, en erlangt eerst, waar hij tot de elfde eeuw genaderd is, eenige geschiedkundige waarde. Zóó weinig als hij, bij de vermelding van den Investituurstrijd, zijne partijdige ingenomenheid met GREGOOR VII yerbloemde, zóó stoutmoedig trad de ander, in zijne handelingen en schriften, als de verdediger van de in zijn oog geschondene rechten der kroon tegen de aanmatiging des Pausen op.

SIEGBERT, ons reeds uit vroegere aanhaling bekend 1) heeft een soortgelijk werk als HIERONYMUS, GENNADIUS en ISIDORUS van *Sevilie* geleverd 2). Veel meerderen roem oogstte hij in door zijn *Chronicon*, dat zich aan dat van EUSEBIUS aansluit 3), en met het jaar vóór zijnen dood 1111 eindigt. Als bewijs, hoe hoog dit werk bij zijne tijdgenooten en de eerstvolgende geslachten stond aangeschreven, kan strekken, dat niet minder dan twaalf middeleeuwsche schrijvers zich bevljigtiden, zijne Kroniek, waar zij door zijn dood was afgebroken, voortzetten en

roemde Zendelingen, waarvan de voornaamste reeds genoemd zijn, de *Kroniek* van HELMOLD, een geestelijke in het Bisdom *Lubeck* († na 1170) die, al is hij met geen dezer schrijvers gelijk te stellen, omtrent de bekeeringsgeschiedenis der *Slavonische* volken in noordoostelijk Duitschland, belangrijke opgaven en mededeelingen doet. — Voor den zedingsarbeid van CYRILLUS en METHODIUS eindelijk, zijn met vrucht te raadplegen de *Biographus Graecus* CLEMENTIS, en de oud Italiaansche Legende van een ongenoemden schrijver. *Italici anonymi scriptoris narratio*.

1) Zie boven bl. 48.

2) *De scriptoribus Ecclesiasticis*.

3) Zooals dit door HIERONYMUS was uitgebreid tot het j. 378.

uittebreiden. Het vrije standpunt, tegenover den Roomschen stoel door hem ingenomen en verdedigd, is oorzaak geweest, dat het oordeel over dezen schrijver deels overdreven gunstig, deels uitermate ongunstig is uitgevallen 1)

DE VOORNAAMSTE SCHRIJVERS OVER EN TIJDENS
DE KRUISTOCHTEN.

Wij zijn alreede tot de tijden der kruisvaarten genaderd. De wapenkreet van PETRUS, *den Kluisenaar*, die Europa opriep om het Heilige land op den *Islam* te heroveren, had weérklank gevonden in duizende gemoederen. Op het marktplein van *Clermont* scheen de stemme des volks als de stemme Gods te hebben geklonken; en de kruistochten stonden een aanvang te nemen; de kruistochten, waarbij het Westen toornig oprees, en naar een stortvloed geleek, die met opgezette stroom en terugkeerende wenteling, zich op het Oosten dreigde te werpen; de kruistochten, die zulk eene machtige omwenteling in Europa's staatkundigen en maatschappelijken toestand stonden te weeg te brengen; die eene nieuwe wereld van gedachten zouden openen, en onder de verstverwijderde, maar daarom niet minder krachtig werkende oorzaken te tellen zijn,

1) Tot het laatste mag mede hebben bijgedragen, dat deze schrijver zich verstout heeft het verhaalde omtrent de Pausin JOHANNA — waarvan hij de waarheid in het midden laat — in zijne kroniek op te nemen. Na zijnen dood hebben zijne kloosterbroeders in de Abdij van *Gemblours* zich beijverd, aan de echtheid van dit bericht te doen twijfelen, hetwelk dan ook in vele latere handschriften ontbreekt. Zie KIST t. a. p. bl. 23.

welke de kerkhervorming der zestiende eeuw hebben voorbereid.

Niet ten onrechte heeft men voor de nieuw Europeesche volken, bij dit keerpunt in de geschiedenis, den overgang geplaatst uit den staat der kindsheid tot dien der jongelingsjaren 1), gelijk zich dit op zóó sterk sprekende wijze in den riddergeest dier tijden geopenbaard heeft. En ofschoon wij meenen in de *Historiographie* dien overgang eerst later te moeten plaatsen, toen de *Kritiek* in de Geschiedenis begon te werken; ofschoon het zich nauwelijks laat verwachten, dat de gunstige invloed dier gebeurtenissen op geestbeschaving en lettergebied zich zóó aanstonds zou geopenbaard hebben: het mag toch onze opmerking niet ontgaan, dat de beste voortbrengselen, welke de Middeleeuwen op het gebied der geschiedkunde vermogen aan te wijzen, mede uit deze Periode dagteekenen.

De eerste geschiedschrijver, dien wij in dit tijdperk vinden te vermelden, is OTTO, Bisschop van *Freysingen* († 1158), even edel van inborst, als hij van hoog aanzienlijke geboorte was 2); als een voorbeeld van loffelijke onpartijdigheid te roemen, en in rang de meeste geschiedschrijvers overtreffende, die vóór of na hem in de middeleeuwen bloeiden. Zijn hoofdwerk was eene *wereld-*

1) Zooals dit geschied is door den Hoogl. v. HENGEL, in zijne *Geschied. der Zed. en Godsd. besch. van het hedend. Europa*. Zie de zesde afl. van het boven aangeh. werk, Hoofdst. II: *Europa's volken onderling ter kruisvaart vereenigd, of hunne overgang uit de kindsheid tot de jongelingschap*.

2) OTHO *Freysingensis*. Hij was de zoon van Hertog LODEWIJK van Oostenrijk en van moeders zijde kleinzoon van den ongelukkigen Keizer HENDRIK IV en oom van Keizer FREDERIK I.

geschiedenis in acht boeken, waarin hij, de gewone sleur der kronieken verlatende, niet de reeks der gebeurtenissen naar de jaartallen aanteekende en naar de rij liet affloopen, maar onder verschillende hoofdstukken verdeelde of samenbracht. Aan het einde daarvan gekomen, gaf hij aan FREDERIK I zijne opgewektheid te kennen, om ook diens leven en daden te beschrijven, die dit aanbod met het meeste welgevallen aannam en hem daartoe de noodige bescheiden overzond. Ook van deze taak heeft hij in een ander geschrift 1) zich op de loffelijkste wijze gekwet, zonder nochtans het roemrijk maar treurig uiteinde van dezen Vorst te kunnen vermelden. Hulde doende aan de verdiensten van dezen Vorst, schatte hij toch zich zelve en de heilige taak eens geschiedschrijvers te hoog, om zich tot de rol eens verachtelijken vleijers te verlagen. Als kerkvorst en vorstenzoon, geplaatst tusschen de beide hoofdmachten, welke in zijnen tijd elkander bekwamen, schrijft hij wel in een verzoenenden geest, maar overal blijft hij aan het streven getrouw om der waarheid hulde te doen.

De eenigzins zonderlinge titel, dien hij aan zijne *wereldgeschiedenis* gaf 2) »over de afwisseling der ondermaansche dingen, en over de twee steden» vindt hare verklaring in de leidende hoofdgedachte, welke hem bij het nederschrijven der gebeurtenissen bezielde, en het godsdienstig bespiegeland oogpunt, waaruit hij deze wilde

1) *De rebus gestis Frid. Imperatoris L. II.*

2) *De rerum mundanarum mutatione s. de duabus civitatibus.* — In de geheele wereldgeschiedenis zag hij niet enkel het bewijs voor de algemeene menschelijke vergankelijkheid, maar vond hij ook, van het begin tot het einde, eene scherpe tegenstelling tusschen *Babylon* en het ware of hemelsche *Seruzalem*, waaraan na langdurigen en hardnekkigen strijd de zegepraal zou verblijven.

beschouwd hebben. Daar ligt zeker waas van somberheid over de geheele wereldgeschiedenis uitgebreid, welke onder zijne voorstelling, tot eene groote *Tragédie* wordt, waarvan het laatste bedrijf reeds bijna was afgespeeld en welker ontkenning eerlang in de katatrophe der algemeene opstanding en van het wereldgericht stond te volgen. Dit beneemt echter niets aan de waarde en belangrijkheid dezes werks, of de verdiensten eens schrijvers, die door de objectiviteit der voorstelling en het planmatige van zijn schrijven de *Historiographie* tot zulk eene betrekkelijke hoogte verhief, als zij gedurende de middeleeuwen bij machte was te bereiken 1).

OTTO van *Freyzingen*, al heeft hij in zijne schriften niet gewaagd van het persoonlijk aandeel, dat hij daaraan genomen had, had zich in het j. 1147 laten bewegen het kruis op zijnen schouder te hechten en Keizer KOENRAAD op zijnen tocht naar het Oosten te volgen. Nadat het Christenleger bij *Nicomedië* was geslagen, gelukte het hem, te nauwernood, na het doorstaan van onnoembaar veel leed en gevaren, *Jeruzalem* te bereiken, van waar hij naar zijn vaderland (Beijeren) terugkeerde. Natuurlijk boezemen onder het groot aantal schrijvers, die over het tijdvak der kruistochten handelen 2) dezulken ons de meeste

1) „Er ist der erste (zegt WEISZÄCKER van hem) dem es dabei nicht zu thun ist um die objectiven Thetsachen als solche, sondern um die Darstellung der Idee. Sein Werk ist eine Art Philosophie der Geschichte, er ist es, der diese Gattung zuerst in die Historiographie des Mittelalters eingeführt hat, und dessen name darum auch ihren Höhepunct bezeichnet.“

2) De volledigste verzameling dezer schrijvers is die van JAC. BON-

belangstelling in, die zooals ROBERT van *Rheims* 1), RAYMOND van *Agile* 2), Meester OLIVIER van *Keulen* 3) zelve kruisvaarders geweest zijn, en geheel of ten deele als ooggetuigen van het door hen beschrevene en verhaalde kunnen gelden. Maar boven deze en andere schrijvers 4) verdienen hier WILLEM van *Tyrus*, en JACOB van *Vitrij* onze bijzondere aandacht. Van beiden zullen wij afzonderlijk gewagen.

WILLEM van *Tyrus* was in *Syrië* uit Christenouders geboren; hij ontving zijne wetenschappelijke opleiding te *Parijs*,

GARS: *Gesta Dei per Foancos s. orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitoni Hist.* in twee folio banden. Han. 1611. Van de grieksche of Bizantijnsche schrijvers komen hier weder in aanmerking: ANNA COMNENA, ZONARAS, NICETAS, ACROPOLITA (zie boven bl. 39 en 40). Van de latere bewerkingen noemen wij hier alleen MICHAUD *Histoire des Croisades*, MILL's *History of the Crosades*, WILKEN *die Kreuzzüge* in 3 B. N. G. VAN KAMPEN *de Geschiedenis der Kruistochten* in 4 deelen, nevens het beroemde werk van HEEREN over de gevolgen der kruistochten. — Een Historisch tafereel van de kruistochten is door mij gegeven in *de Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen* uitgeg. bij G. PORTIELJE en Zn. dl. III. bl. 161—192.

1) *Hist. Hierosol.* Hij woonde den eersten kruistocht bij, waarvan hij een getrouw en onopgesmukt verhaal heeft te boek gesteld.

2) *Hist. Francorum, qui ceperunt Jerusalem*, de avontuurlijkste en lichtgeloovigste verhaler van allen. Nog andere namen en schriften kan men vermeld vinden bij SCHRÖCKH a. a. O. th. XXV s. 175.

3) OLIVERIUS *Canonicus*, vroeger te *Paderborn*, later te *Keulen*, die in ons Vaderland velen tot deelneming aan den kruistocht onder Graaf WILLEM bewogen, en de verovering van *Damiate* beschreven heeft.

4) Zooals: ALBERTUS *Aquensis: de passagia Godofredi de Bullione et aliorum principum* l. XII, en FULCHERIUS, *Gesta peregrinantium Francorum*.

zag later in het Jeruzalemsche Koningrijk het onderricht en de opvoeding van den jeugdigen vorst BOUDEWIJN aan zich opgedragen, en werd eindelijk tot aartsbisschop van *Tyrus* verheven. Men houdt het er voor, dat hij, na den val van dit koningrijk en de verovering van *Jeruzalem* door SALADIN (1187), naar *Italië* is gezonden, om de volken van het Westen tot een vernieuwden kruistocht, te bewegen. Niet lang daarna schijnt hij gestorven te zijn. Zijne rijke taalkennis had hem in staat gesteld, uit Arabische bronnen eene geschiedenis van de regeering der machtigste Vorsten in het Oosten samen te stellen 1), welke tot onheerbare schade voor de wetenschap is verloren gegaan. Te gelukkiger mogen wij ons achten in het bezit te zijn gebleven van zijne merkwaardige en geloofwaardige geschiedenis der kruistochten, van het j. 1100—1184 2) in drie en twintig boeken. Hoog genoeg haalt hij de geschiedenis op van de eerste veroveringen af, door den *Islam* behaald, maar hij toont óveral bij de berichten, die hij omtrent het verre verledene geeft, de beste Geschiedschrijvers geraadpleegd te hebben. Van het midden der twaalfde eeuw af, teekende hij op wat hij zelf beleefd, en ten deele, als op het tooneel der Geschiedenis tegenwoordig, aanschouwd had. Het laatste boek is onvoltooid gebleven. Bij het verhaal der rampen, die het Christelijk *Jeruzalem* getroffen hadden, zonk hem, door smartgevoel overweldigd, de geschiedveder uit de hand.

Wekt zijne geschiedenis, reeds wegens den aard des onderwerps en het nauwe rapport, dat er tusschen den Auteur

1) *Gesta principum orientalium*.

2) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore MAHUMETH utque ad Annum Domini 1184*. Korter ook *het Boek der veroveringen* genoemd.

en de door hem verhaalde gebeurtenissen bestond, in hooge mate onze belangstelling op — zij verdient dit nog meer, wegens de gekuischtheid van zijne taal, het vloeiende van zijn stijl, het onderhoudende en levendige van zijn verhaaltrant, de helderheid en gematigdheid zijns oordeels en de edele Christelijke gevoelens, welke daarin doorstralen. WILLEM van *Tyrus* neemt naast OTTO van *Frey-singen*, eene plaatse der eere in onder de geschiedschrijvers van zijnen tijd. »Wie een levendig en aanschouwelijk beeld» (zegt de Schrijver, die zijne geschiedenis in het Hoogduitsch vertolkte, in zijne voorrede naar waarheid) aangaande dezen merkwaardigen tijd wil voor oogen hebben, hij kan het slechts door hem erlangen, die zijn werk met hetzelfde vuur der geestdrift nederschreef, waarmede de kruistochten zelve waren ondernomen, en die zelf een der grootste karakters in deze Periode heeft uitgemeakt 1).

Niet in Historische verdiensten met hem gelijk te schatten, verdient toch aanstonds na hem genoemd te worden, JACOBUS van *Vitry* 2), een even onverbiddelijk censor van de zonden van geestelijken en leeken, als ijverig kruisprediker tegen Albigenzen en Sarracenen, gestorven als Kardinaal te Rome, in het j. 1240. De roep zijner heiligheid en welsprekendheid, die er van hem uitging, alsmede van den vromen ijver die hem bezielde, verwierf hem de verheffing tot Bisschop van *Acco* of *Ptolomais*.

1) KANSLER, *Geschichte der Kreuzzüge und des Königreichs Jerusalem aus den Lat. von WILH. v. Tyrus*. Stuttgart 1844; woorden aangehaald door G. H. KLIPPEL in HERZOG'S *Lexicon ad vocem*.

2) JACOBUS DE VITRIACO of VITRIACUS.

Dáár verzamelde hij de bouwstoffen tot zijn Historisch werk, dat de geschiedenis van het Oosten en Westen omvademde 1), die hij in drie deelen splitste. Het eerste behandelt de geschiedenis der Christenen in het Oosten van MOHAMED tot de krooning van JAN VAN BRIENNE tot Koning van Jeruzalem. In het tweede schetst hij de hoofdgebeurtenissen der Westersche Kerk, die zijnen leeftijd hadden gekenmerkt 2). In het derde keert hij tot de geschiedenis der kruistochten terug, die hij voortzet tot de verovering van *Damiate*, welke door hem zelve werd bijgewoond 3). Als geschiedschrijver staat hij beneden WILLEM van *Tyrus*, maar hoog genoeg om boven de meesten, die hunne pen aan hetzelfde onderwerp hadden gewijd, gesteld te worden. Men heeft den zedelijken moed gehuldigd, waarmede hij niet schroomde de gebreken der kruisvaarders en de ondeugden der in Palestina wonende Christenen aan het licht te brengen, maar zich verwonderd, dat een man, met zooveel waarheidszin begaafd en beziel, tegelijk als een bekrompen geloofsvervolger heeft kunnen optreden en handelen, maar zoo wel in het een als in het ander openbaarde zich de geest der gestrengheid, aan zijne vroomheid eigen, en bewees hij het kind van zijnen tijd, de zoon der middeleeuwen te zijn.

Van de overige kroniekschrijvers der dertiende eeuw, die als hulpbronnen der kerkgeschiedenis in aanmerking

1) *Historiae orientalis et occidentalis, Libri tres.*

2) Daarom heeft BONGARS dit gedeelte uit zijne verzameling wegge laten. Het geheele werk is opgenomen bij MARTÈNE en DURAND: *Thesaurus novus Anecdotorum*. T. III. Paris 177.

3) Lezenswaardig is ook van denzelfden schrijver: „*JACOBI DE VITRIACO, epistola missa in Lotharingiam de captione Damiatæ.*”

verdienen te komen, vergenoegen wij ons nog KOENRAAD van *Leichtenau* 1) ALBERICUS 2) VINCENTIUS van *Beauvais* 3) en ALBERTUS van *Staden* 4) bij name aangeduid te hebben.

Eenige bijzondere vermelding verdient echter nog het in dien tijd zeer geachte en veel gebruikte *Chronicon* 5) van MARTINUS POLONUS die uit Silesië herkomstig, wat toen nog niet van Polen gescheiden was, in de orde der Dominikanen trad, tot Bisschop van *Cozenza* in Calabrië werd verheven, een tijdlang aan het Pauselijke Hof bij NICOLAAS III verkeerde, dáár de waardigheid van Biechtvader

1) Abt van het Praemonstratenser klooster *Auersberg*. Één der schrijvers van het *Chronicon Urspergense*, waarvan het eerste gedeelte (tot het j. 1126) door een monnik uit *Bamberg*, het tweede (tot het j. 1226) door den abt BURCHARD, het laatste (tot het j. 1229 of 1240) door KOENRAAD v. L. is bewerkt. De kroniek wordt doorgaans naar dezen genoemd, en is het eerst te *Straatsburg* uitgegeven in 't j. 1537.

2) *Monachus trium fontium*, een monnik te *Drübeck* in Luikerland. Zijn kroniek loopt tot het j. 1251. Tot het j. 1106 heeft hij andere schrijvers gevolgd, die hij met nauwgezetheid opnoemt, maar het latere gedeelte meer zelfstandig bearbeit.

3) VINCENTIUS *Bellovacensis*, een Fransch Dominikaner in het midden der 13^{de} eeuw, bekend in de geschiedenis der wijsbegeerte, die, op verlangen en kosten van LODEWIJK IX, een uitgebreid viervoudig werk samenstelde, waarvan het hier bedoelde gedeelte *Speculum Historiale* (Spiegel-historiaal) door hem genoemd is.

4) ALBERTUS *Stadensis*. Eerst Benedictijner, later Fransiskaner monnik te *Staden* in het aartsbisdom *Bremen*. Zijne kroniek, die niet veel oorspronkelijks schijnt te bezitten, loopt tot het j. 1256. Zij is door REINERUS REINECCIUS in het j. 1587 te *Helmstadt* in het licht gegeven en opgenomen in: SCHILTERI *Script Rer. Germ.* p. 163 sqq.

5) Een keurig handschrift van deze kroniek is op de Leidsche Bibliotheek berustende. Zij werd in het licht gegeven door den Frieschen rechtsgeleerde SUFFRIDUS PETRI, Antwerpen 1574.

bekleedde 1) en, tot Primaat van Polen bestemd, op zijne reize naar het hem toegewezen Aartsbisdom te *Bologna* in het j. 1273 te sterven kwam 2). Hij was de eerste die het verhaal omtrent de gewaande Pausin JOHANNA zóó omstandig in zijne kroniek opnam en mededeelde, als het daarna in omloop is gebracht en algemeen geloof heeft gevonden 3).

Bij den weinig kritischen geest, die de Middeleeuwen kenmerkte, verheugt het ons te meer bij eenen schrijver te kunnen stilstaan, die door de grondigheid zijns onderzoeks en de onbevangenheid des oordeels, zooveel dit personen en zaken en de kerkelijke aangelegenheden zijns

1) *Summi Pontificis capellanus ac Poenitentiaris major.*

2) Verg. over dezen schrijver CAVE *Script. Eccles* p. 646. SCHRÖCKH a. a. O. Th. XXIV. s. 521, en over het verhaal omtrent de Pausin JOHANNA denzelfden schrijver Th. XXII s. 83 fg. en KIST t. a. p. bl. 15 vgg. — Met bovengenoemden kroniekschrijver mag niet verward worden de Venetiaansche Reisbeschrijver MARCO POLO (ook voor dien tijd belangrijk) die ons vergunt tot in het verre Oosten een blik te slaan. Zijn werk: *MARCI PAULI VENETI de Regionibus orientalibus* L. III. is oorspronkelijk in het Italiaansch opgesteld en, behalve in het Latijn, ook in het Nederduitsch en vele nieuwere talen overgezet.

3) Hieruit worde geenszins afgeleid, dat het verhaal zelve in weêrwil van zoovele duisterheden als er in de geschiedenis te dien aanzien zijn overgebleven, werkelijk geloof verdient. Wèl is er ook voor den oorsprong dezer veelbesprokene legende naar een Historischen ondergrond te zoeken, maar wij kunnen, dunkt mij, in de door NEANDER gegevene verklaring berusten, wanneer deze schrijft: „Der verderbliche Einfluss der Weiberherrschaft in Rom und der name JOHANNES, den einige dieser unwürdigen Päbste führten, mögen wohl zur Entstehung der märchenhaften Sage von der Päbstin JOHANNA im neunten Jahrhundert einigen anlass gegeben haben.”

tijds betref, zich op het gunstigst onderscheidde. MATTHEUS PARISIENSIS, Monnik van de Cluniacenserorde in het klooster *St. Alban* in Engeland, († 1258) als dichter, redenaar en geleerde beroemd, in hoog aanzien bij Koning HENDRIK III en Paus INNOCENTIUS IV, is zijn roem, als een der uitstekendste geschiedschrijvers van zijnen tijd, hoofdzakelijk aan zijne *geschiedenis van Engeland* 1) verschuldigd. Later heeft hij zelf van dit werk eene meer beknopte en verkorte recensie gegeven 2). Zij omvat te nauwernood twee eeuwen, van het j. 1066—1250 3). Tot op het jaartal 1235 is eene vroegere kroniek van ROGER VAN WENDOVER hierbij ten grondslag gelegd en gevolgd. Verre het kleinste gedeelte heeft hem alzoo tot oorspronkelijken en zelfstandigen bewerker gehad, maar dit gedeelte is zóó rijk en belangwekkend van inhoud, niet enkel voor de geschiedenis der Kerk in Engeland, maar ook daar buiten, getuigt van zulk een diep en helder inzicht in de kerkelijke en maatschappelijke toestanden, dwalingen en gebreken zijns tijds, van zulk eene blakende liefde voor de waarheid, die hem bewoog, zonder hooggeplaatste prelaten, pausen en vorsten te ontzien, boven alles hare stem te doen hooren, dat hij — wiens stijl bovendien met het zout van den *Engelschen humor* is oversprengd — door velen, als aan de spits der Middeleeuwsche kerkgeschiedschrijvers wordt geplaatst. »Geen hunner (schrijft SCHRÖCKH) heeft zóó onverholten en nadrukkelijk de drukkende overheersching der Pausen,

1) *Historia Anglica Major*. Buitendien schreef hij nog een *chronicon* of wereldgeschiedenis tot op het j. 1066, dat echter bij zijne latere geschiedenis van Engeland geheel in de schaduw treedt.

2) *Historia Anglica Minor*.

3) Door een der monniken van het klooster te *St. Alban*, werd de geschiedenis na zijnen dood tot het j. 1273 bijgehouden en voortgezet.

hunne onverzadelijke hebzucht, den overmoed en de uitspattingen hunner Legaten, nevens andere gevoelige grieven en bezwaren tegen deze machtige regenten, aan de kaak gesteld; en dit niet zoo zeer door een smadelijk tafereel daarvan op te hangen, of op den toon van bitteren spot (hoewel het hem ook daartoe geenszins aan natuurlijken aanleg ontbrak) doch veel meer door eene menigte van daadzaken" — wij kunnen er bijvoegen, met overlegging der Autentieke stukken en bewijzen — » aan de geschiedenis zijns tijds ontleend."

Daar intusschen MATTHEUS PARISIENSIS zich met zóó veel vrijmoedigheid ook over de Roomsche Curie heeft uitgesproken, en toch zijne trouw als geschiedschrijver, blijkens zoo vele proeven, geheel onverdacht moest gehouden worden, kan het ons geene verwondering baren, dat sommige R. K. schrijvers, zooals BARONIUS, BELLARMINUS e. a. op het vermoeden gekomen zijn, of althans het vermoeden hebben uitgesproken, dat zijne schriften opzettelijk van de zijde der Protestanten vervalsching hadden ondergaan 1). Deze beschuldiging is nogtans reeds door CASAUBONUS in al hare nietigheid ontleed en weder-

1) „MATTHEUS PARISIENSIS quam fuerit animo infensissimo in Apostolicam sedem quivis facile poterit intelligere nisi, (voegt BARONIUS er waarschuwend bij) *probra illa fuerint additamenta potius ejus, qui edidit Novatoris, haeretici hominis, cum peculiare sit illis, libros quos potuerint, depravare.*" BARONIUS Annot. ad A. 996 n°. 63. — Toch gevoelde zelfs BARONIUS zich zijns ondanks gedrongen, de hooge geschiedkundige waarde van dit geschrift te erkennen, daar hij weldra hierop volgen laat: „A quo libro si quis demat calumnias, invectivas, dieacitates et blasphemias, in Apostolicam sedem frequenter iteratas, aureum sane dixerit commentarium, utpote quod ex publicis monumentis totidem verbis redditus egregie contextum et coagmentatum inveniatur." Zie ook GIESELER *Lehrb. der Kirchengesch.* Th. II. abth. I. s. 2 in nota.

legd, en kan door de ontdekking van nog andere oude handschriften, waarin de *geincrimineerde* plaatsen even zeer voorhanden zijn, als geheel opgeheven en vervallen beschouwd worden 1). Veel redelijker is het met HASE in te stemmen: „MATTHEUS PARISIENSIS betoonde zich zulk een onverbiddelijk *Censor*, omdat de gestrenge monnik de waarheid boven alles lief had” 2).

Het heeft tot hertoe onze aandacht niet kunnen ontgaan, dat meest al de kerkgeschiedschrijvers der middel-eeuwen, hetzij zij de *biographie* of de *Kroniek* als meest geliefden vorm verkozen, de geschiedenis zeer *fragmentarisch* hebben behandeld; en dat ook zulke werken, die op de breedste schaal waren aangelegd, grootendeels in de geschiedenis van hun eigen leeftijd zich oplostten, waarin de gebeurtenissen, die Kerk en Staat waren wervaren, zusterlijk vereenigd als hand aan hand bleven gaan 3). Als meer bepaald — hoewel niet uitsluitend — tot het gebied der *Kerkgeschiedenis* behoorende, verdienen hier nog twee schrijvers vermeld te worden.

1) In de Prolegomena zijner *Excertitationes in Annales* BARONII. — Het oorspronkelijke Handschrift der *Historia Major*, dat de Auteur zelf aan den Koning overreikte, wordt nog in het Britsch Museum bewaard.

2) „MATTHEUS PARISIENSIS hat in seine Englische Geschichte mit scharfen blicken ueber das ganze Abendland, die verbrechen der Hierarchie an der Kirche so unerbittlich enthüllt, weil der strenge Monch die Kirche über alles liebte.”

3) Nog enkele *Kroniek-* of *Geschiedschrijvers*, die in de veertiende eeuw bloeiden, zoo als ALBERTUS VAN STRAATSBURG, ALBERTINUS MUSSATUS, FROISSARD e. a. die veel meer op wereldlijk dan op kerkelijk gebied stonden, ga ik daarom met stilzwijgen voorbij.

ORDERICUS VITALIS, in Engeland geboren, maar die reeds vroegtijdig in Normandië met der woon zich vestigde, en na 1142 als Benedictijnermonnik in het klooster *St. Evroul* gestorven is, zocht, zooveel hij vermocht, den lust tot de beoefening der Geschiedenis in zijnen tijd aan te wakkeren. Met dit oogmerk heeft hij de Kerkgeschiedenis van 's Heilands geboorte af tot op het j. 1140 in dertien boeken verhaald, op eene wijze welke bij zijne tijdgenooten waardeering heeft gevonden 1). Het laatste gedeelte echter schijnt al wederom meer merkwaardigheden uit de regering van WILLEM den Veroveraar dan eigenlijke kerkgeschiedenis behelsd te hebben 2).

Ongeveer twee eeuwen later beproefde PTOLOMAEUS van Lucca, een leerling van den beroemden THOMAS van Aquino, een tijdlang Prior van het Dominikanerklooster te Florence, en later Bisschop van Torcello, † 1327, zijne kracht aan een soortgelijken arbeid. Hij gaf eene *Kerkgeschiedenis* in XXIV boeken, van CHRISTUS geboorte tot op het j. 1316. Zoo wel hier als in zijne *jaarboeken* (van het j. 1060—1303) treft men ettelijke bijzonderheden aan, die men elders vruchteloos zal zoeken, en die toch ten volle geloof verdienen. De schrijver heeft met veel zorgvuldigheid de bronnen aangewezen, waaruit hij zijne verhalen geput heeft, en daardoor ook voor de nakomelingschap een te bruikbaar arbeid geleverd 3).

1) *Historia Ecclesiastica*, ook naar het klooster waar hij leefde, *Uticensis Historia* genoemd.

2) Opgenomen in de verzameling van DUCHESNE: *Historia Normannorum*.

3) Beide geschriften, zijne *Historia Ecclesiastica* en zijne *Annales* zijn opgenomen door MURATORI in zijne *Scriptores rerum Italicarum*. T. XI.

Het jaar, waarmede deze schrijver zijne kerkgeschiedenis besloot, grensde aan het geboortejaar van den beroemden PETRARCA, die met al de kracht van zijn genie de herleving der letteren heeft zoeken te bevorderen; wiens naam alleen genoeg is, om ons te midden van eenen tijd te verplaatsen, waarin de donkerste schaduwen der middeleeuwen reeds waren afgedreven, en de kim zich begon te kleuren met het licht van een nieuwen en schooner dag.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING BIJ DE HERLEVING
DER LETTEREN.

Aanvankelijk schenen de kruistochten voor de volken van ons werelddeel enkel een teelt van jammeren te zullen baren. Het groote doel, waarvoor men geleden en gestreden had, was niet bereikt. De uiterste inspanning en overspanning der aangewende reuzenkrachten was vruchteloos gebleven. Niet enkel was *Jeruzalem* op nieuw in de handen der ongeloovigen, maar ook het eertijds machtige Bizantijsche rijk neigde ten val; stad voor stad boog het hoofd, en waar vroeger het *Labarum* stond geplant, en het kruis zich verhief boven prachtig gebouwde Basilieken, dáár verrees nu de halve maan boven trotsche moskeën. Wij weten nogtans, hoe door de verstrooiing en overkomst der grieksche vluchtelingen, eene geheele wedergeboorte in het rijk der letteren, hoedanig reeds door PETRARCA was voorbereid, gelukkig is tot stand gebracht. In Italië vooral zien wij eene liefde voor de wetenschap ontwaakt, en de oude letterkunde met eene geestdrift beoefend, waarvan wij ons in onzen koelen modernen tijd nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen. Aan CICERO

wordt op nieuw de hulde eener bewondering gewijd, welke aan vergoding grenst, en de liefde voor PLATO en de Platonische schriften wordt eene dweepende liefde. Wij willen die geestdrift niet hooger aanslaan dan zij verdient, even weinig als wij de eenzijdige verstandsrichting, welke het *Husmanisme* nam, willen verdedigen of prijzen, maar het zou toch eene ondankbare miskennis zijn van hooger wereldbestuur, indien wij niet de weldadige vruchten erkennen, welke die herleving der letteren voor Europa's verlichting en beschaving, voor de edelste en heiligste belangen der menschheid heeft gedragen. De gunstige gevolgen daarvan konden ook op het gebied der Historische kunst en wetenschap niet achterblijven. Dit althans liet zich aanstonds hopen en verwachten, dat het armoedige monnikslatijn, door kiescher en beschaafder taal, de stijve vorm der kroniek, door waardiger en behagelijker vorm zou worden vervangen. En, inderdaad! — hoe verre ook de *Historiographie* tot aan het einde der middeleeuwen, beneden de hoogere eischen der Geschiedenis zij teruggebleven: wij zullen haar toch, in de voortbrengselen, wier beschouwing thans nog ons wacht, eene schrede zien vorderen, om, aan het einde van dit tijdperk, door LAURENTIUS VALLA als uit een langen slaap gewekt, uit den staat der kindsheid tot den leeftijd der jongelingsjaren over te gaan.

Het rijkst van omvang van de tot hiertoe beschrevene werken was het Historische werk 1) van ANTONINUS van Florence, Generaal-vicarius van de orde der Dominika-

1) *Summa Historialis*, welke met zijne *Summa Theologica* en *Summa Confessionalis* een *trias* van geschriften vormt.

nen, Aartsbisschop van *Florence*, † 1459, en na zijnen dood met den stralenkrans eens Heiligen gekroond 1), die zoowel op het gebied der Geschiedenis, als op dat der *Ethiek*, eenen welverdienden roem heeft ingeogst. Hij heeft de wereldgeschiedenis in zes perioden en drie zeer ongelijke deelen gesplitst. Het eerste deel brengt haar tot het j. 310 onzer tijdrekening, het tweede, tot het j. 1198, het derde tot het jaar van zijnen dood. Hoewel de vorm, waarin hij zijn werk gegoten heeft, met tal van vroegere schrijvers groote overeenkomst heeft, zoo laat hij toch zoowel in de veelheid en den rijkdom der door hem behandelde onderwerpen, als in de methode der geschiedschrijving, de armoedige kroniekschrijvers der middeleeuwen verre achter zich. Men ziet het aanstonds hem aan, dat de wedergeboorte der letteren in Italië reeds was aangevangen, en dat wij aan de grenzen staan, die de middeleeuwen van de nieuwere tijden scheiden. Hier en daar waagt hij het zelfs in een meer kritisch onderzoek te treden, en verbergt hij de twijfelingen niet, die er omtrent de juistheid der tot hem gekomen berichten voor zijnen geest waren opgedoemd. Zóó laat hij reeds het niet onduidelijk doorschemeren, dat de vermeende *schenking van KONSTANTIJN*, (gelijk deze door de Kerk was aangenomen) hem min of meer verdacht was voorgekomen. Meestal echter worden de opgerezene twijfelingen door hem in conservatieven geest beantwoord en beslist.

Van het vele wetenswaardige, dat hier als in eene rijke schatkamer voorhanden is, wijzen wij alleen op de vrij volledige geschiedenis van het Monnikenwezen, van zijn vroegsten oorsprong af tot op den bloeitijd der *Dominika-*

1) Zijne levensbeschrijving is daarom ook door de *Bollandisten* gegeven.

ner, *Franciskaner* en *Augustijner* orden. Het dichtst schijnt alzoo dit werk tot eene *algemeene Kerkgeschiedenis* te naderen. Daar nogtans ANTONINUS zelf het als eene *Kroniek der wereldgeschiedenis* wilde beschouwd hebben, en, hoewel hij zich het meest op kerkelijken bodem beweegt, de grenzen tusschen Staats- en Kerkgeschiedenis nergens met gestrengheid in het oog houdt, zoo wordt het de slotsom dezer beschouwing, nu wij nagenoeg aan het eind van zulk eene lange reeks van schrijvers staan, dat men eene *algemeene Kerkgeschiedenis*, welke genoegzaam aan de haar gestelde eischen beantwoordt, en eenige aanspraak op volledigheid, zelfstandigheid en oorspronkelijkheid zou kunnen maken, geheel de middeleeuwen door vruchteloos zoude zoeken. — Voegen wij hier nog bij, dat ANTONINUS in de opneming van wonderverhalen en legenden geenszins karig of schroomvallig geweest is; en de geheele geschiedenis meest van hare uitwendige zijde opgevat en behandeld heeft, dan worden wij van zelfs genoopt, ook aan dezen schrijver — hoe hoog hij in vele opzichten boven velen zijner voorgangers hebbe gestaan — den naam en rang eens *geschiedschrijvers*, in den waren zin, in de volle en rijke beteekenis, welke eerst de nieuwere tijd met dit woord heeft leeren verbinden — te blijven ontzeggen.

Hoe ras intusschen de schrijfstijl, bij de herleving der letteren den gunstigen invloed der Humanistische studien ondervond, dit blijkt vooral uit de vernieuwde bearbeiding en voortzetting van „de levens der Pausen,” welke PLATINA († in 't j. 1481, als opziener der Vatikaansche Bibliotheek 1) op aandrang van SIXTUS IV onder-

1) Zijn geboorte- en geslachtsnaam was BARTHOLOMEO SACCHI,

nam 1) wiens taal door onzen ERASMUS niet geheel onwaardig gekeurd werd, ware het ook op verren afstand, met dien van Rome's eersten Redenaar vergeleken te worden 2). — Maar ook de inhoud, al is een groot gedeelte dezès werks aan vroegere schrijvers ontleend 3), behoudt aanspraak op goedkeuring en lof, voor zooverre PLATINA meermalen doorslaande blijken van de helderheid en onbevangenheid zijns oordeels, van de vrijmoedigheid zijns geestes geeft; zooals, waar hij ARNOLD VAN BRESCIA tegenover het aam hem voltrokkene doodvonnis in bescherming neemt, of het karakter van BONIFACIUS VIII, tot een afschrikwekkend voorbeeld voor alle wereldlijke en kerkelijke vorsten, met ware en scherpe trekken teekent. Toch

maar hij veranderde dien naar het vlek zijner geboorte *Piadina* in PLATINA.

1) *Opus in vitas summorum Pontificum, ad SIXTUM IV*, het eerst te Venetië in 1479, later meermalen, maar niet zonder veranderingen gedrukt. De *Editio Princeps* is, volgens GIESELER, het nauwkeurigst weêrgegeven in de Holl. uitgaven van het midden der zeventiende eeuw in 12°.

2) *In Ciceroniano*.

3) Tot de bronnen, door PLATINA gebruikt, behoorde, buiten ANASTASIUS EN PTOLOMAEUS *de Lucca*, ook THEODORICUS (DIEDERIK) VAN NIEM (NEHEIM), *Abbreviatore* (secretaris en uitvaardiger der *Breven*) aan het Pauselijk Hof te *Avignon* en daarna te *Rome*, gest. 1417 te *Constanz*, nadat hij JOHANNES XXIII derwaarts vergezeld had. Zijn werk *de Schismate*, in drie boeken, waaraan later nog een vierde boek onder den titel *nemus unionis* werd toegevoegd, behelst voor de geschiedenis van het groote Pauselijke Schisme en de Kerkvergaderingen te *Pisa* en *Constanz*, hoogstbelangrijke bijdragen. Zijn boek is wegens de vrijmoedige beoordeeling van het karakter der Pausen, welke de eerlijke schrijver zich veroorloofd heeft, op den *Index* geplaatst, doch later meermalen herdrukt. Zie SCHRÖCKH a. a. O. Th. XXXI, s. 243 fg. 274 fg.

zouden wij deswege hem niet den lof der onpartijdigheid durven toekennen. De harde en bittere bejegening en vervolging, welke hij van Paus PAULUS II ondergaan had 1), heeft hem voor het minst tot een te gestreng en partijdig oordeel over dezen Kerkvoogd verleid. Over het geheel boezemt ons het karakter van dezen schrijver niet zulk eene onbepaalde achting in, dat wij hierin een afdoenden waarborg voor zijne historische trouw zouden kunnen vinden; maar ontegenzeggelijk wijst zijn voorbeeld ons aan, als wij nog eens het geschiedboek der Pausen van eenen ANASTASIUS daar nevens leggen, dat de geschiedschrijving, in den loop dier eeuwen, eene niet onbelangrijke schrede voorwaarts gedaan had.

Van eigenlijke bronnenstudie, zóó belangrijk en onmis-

1) PLATINA had zich groote geldelijke opofferingen getroost om tot Pauselijk *abbreviatore* te worden aangesteld. Die betrekking werd hem door PAULUS II, toen deze het pas opgerichte *Collegium abbreviatorum* ophief, weder ontnomen. Hierover vertoornd, schreef hij, met eene stoutmoedigheid, die aan grofheid grenst, een brief van bitter beklag aan den Paus, waarin hij hem met een concilie dreigde. Hij moest hiervoor met eene gevangenisstraf van ettelijke maanden boeten. Later, verdacht van in de onderstelde samenzwering van zekeren KALLIMACHUS betrokken te zijn, had hij nog zwaardere vervolging en zelfs de foltering der pijnbank door te staan. Hij werd van ongelooft beschuldigd doch vrijgesproken. De dood van PAULUS II en het daarop volgend Pontifikaat van SIXTUS IV bracht eene gewenschte wending in zijne lotgevallen aan. Met veel nauwkeurigheid heeft SCHRÖCK a. a. O. Th. XXXII, s. 325 verslag gedaan van de schrijvers, die over PLATINA gehandeld hebben, waaronder de monographie van D. G. MOLLER *Disp. de B. PLATINA*, Alt. 1694, in de eerste plaats verdient genoemd te worden. Lezenswaardig is ook het *Artikel*, dat BAYLE in zijn *Dict. Hist. et Crit.* over hem gegeven heeft.

baar voor den *Historiograaf*, vonden wij tot hertoe — op enkele uitzonderingen na — slechts weinig werk gemaakt. Tot die gunstige uitzonderingen behoorde de zeldzaam begaafde, belezene en geleerde JOHANNES VAN TRITTENHEIM († 1516) 1) die als abt van een klooster te *Spanheim* bij *Kreuznach*, zich in de opsporing van bronnen en oorkonden, welke hoofdzakelijk tot *Duitschland* betrekking hadden, ongeloofelijk veel moeite gaf. Met het oogmerk om nog verborgene schatten na te delven, werden onderscheidene beroemde Bibliotheken door hem bezocht, of, waar hij niet bij machte was dit persoonlijk te doen, zond hij daartoe wakkere medehelpers uit. En zóó gelukkig mocht hij daarin slagen, dat hij zijne kloosterbibliotheek met meer dan tweeduizend geschriften, voor verre het grootste gedeelte in manuscript, verrijkt zag. De vrucht zijner nasporingen heeft hij in talrijke werken nedergelegd. In een daarvan heeft hij voor *Duitschland's* meest geleerde en beroemde mannen, die vóór zijnen tijd gebloeid hadden, als in een beeldengalerij een gedenkzuil gesticht 2). In een ander geschrift heeft hij, gelijk reeds door HIE-

1) In den armoedigsten levensstand geboren, heeft v. TRITTENHEIM, door zijne ondoofbare zucht naar kennis geleid, zichzelf eene plaats in de rij van *Duitschlands* geleerde en vermaarde mannen weten te veroveren. Door onzen beroemden RUDOLF AGRICOLA werd hij te *Heidelberg* het eerst het heiligdom der geschiedenis ingeleid. In het klooster te *Spanheim*, dat hij tot een ongekenden bloei verhief, sleet hij de gelukkigste jaren zijns levens. Hij stierf in het klooster *St. Jacob* bij *Würtzburg*, waarvan mede eene kroniek (*Chronica Monasterii S. Jacobi*) van zijne hand, na zijnen dood in het licht verscheen. Een belangwekkend verhaal aangaande zijne jeugd en vroegere lotgevallen heeft G. H. KLIPPEL in *HERZOGS Lex.* gegeven.

2) *Catalogus illustrium virorum, Germaniam suis ingeniis et lucubrationibus exornantium.*

RONYMUS was aangevangen, een algemeen « Catalogus van Kerkelijke Schrijvers », en daarin, bij veel wat uit den aard der zaak bekend zijn moest, ook meermalen uitgewerkte studiën gegeven, en het ware, bij de vermelding dezes werks 1) ondank jegens zijne nagedachtenis gepleegd, indien wij er niet op terugwezen, hoe reeds meermalen, bij de opgaven omtrent onderscheidene schrijvers, in dit Historisch overzicht zijn naam is genoemd. Als bronnen der Kerkgeschiedenis evenwel zijn naar het oordeel van GIESELER, zijne Annalen van het Wurtembergsche klooster *Hirschau* 2) verre weg het belangrijkste te achten, en het rijke gebruik, door dezen voortreffelijken schrijver, daarvan gemaakt, heeft de juistheid dezer opgave bevestigd.

Toen VAN TRITTENHEIM het eerste levenslicht aanschouwde, was de man, met wien wij dit gedeelte onzer *Historiographie* wilden besloten zien, reeds van het tooneel dezer wereld afgetreden. Het zou alzoo kunnen schijnen, dat wij ons, door hem hier nog te vermelden, aan een belangrijk Anachronisme hadden schuldig gemaakt. Toch hebben wij dit met voordacht gedaan. TRITTENHEIM, schoon hij na VALLA, en in den tijd die het naast aan de Hervorming grenst, heeft geleefd, behoort, inweêr wil van zijne verdiensten, wat zijne methode der geschiedschrijving betreft, geheel aan het uiteinde dezer Periode toe. Welk eene lofspraak wij voor zijne veelzijdige en grondige geleerdheid gaarne ten beste geven; welk een ijver hij in de verzameling van bronnen aan den dag legde, hij toont nog weinig of niets te bezitten van den echt Kritischen geest, welke in de bronnen zelve het ware

1) *De scriptoribus Ecclesiasticis.*

2) *Annales Hirsauenses*, uitgeg. te *St. Gallen* 1690.

van het valsche weet te schiften en te onderscheiden; en voor zóóverre zijne Historische schriften nog altijd met vrucht kunnen geraadpleegd worden en licht over de Geschiedenis kunnen doen opgaan, betreft dit wel het meest de latere tijden der middeleeuwen, en het tijdperk waarin wij hier verkeerden 1).

Bij ANTONINUS VAN FLORENCE en PLATINA 2) konden wij eenige flauwe spranken ontdekken eener Historische kritiek, welke zich harer roeping begint bewust te worden om de geschiedenis van fabelen te zuiveren; de eerste nogtans, die de kritiek van de personen of zaken op de bronnen zelve overbracht; die daardoor voor de Kerkgeschiedschrijving een geheel nieuw tijdperk heeft doen geboren worden, en als in het midden, tusschen de twee hoofdperioden der oudere en nieuwere Historiographie verdient geplaatst te worden, was — beider beroemde tijdgenoot:

1) Ter zijde van v. TRITTENHEIM, als de laatste geschiedschrijver vóór de Hervorming, hier nog te vermelden, staat ALB. KRANZ, die in het voetspoor van ADAM van Bremen getreden, in zijn: *Metropolis* de Kerkgeschiedenis van noordelijk Duitschland behandeld heeft. Hij had een geopend oog voor de gebreken der Kerk en de dringende behoefte aan eene Hervorming, maar stierf in het j. 1517, zonder het voorgevoel of de verwachting der groote gebeurtenissen, die aanstaande waren.

2) Als bewijs daarvoor wordt door SCHRÖCKH en meest alle latere geschiedschrijvers mede aangevoerd, dat PLATINA een der eersten geweest is, die de fabel aangaande de Pausin JOHANNA verworpen heeft. Of nogtans PLATINA dit verhaal zelve, in de hoofdzaak geheel verwerpelijk hebbe gekeurd, mag, na het door KIST geschrevene (t. a. pl. bl. 12) betwijfeld worden.

LAURENTIUS VALLA, in het j. 1415 uit een Patricisch geslacht te Rome geboren, en in het j. 1465 1) als Kanunnik en Pauselijk geheimschrijver aldaar gestorven. VALLA, aan wien de herleving der letteren eene onberekenbare verplichting heeft 2) staat als aan de spits der *Humanisten* van zijnen tijd. Door zijne aantekeningen op het N. T. 3) en de verbetering der *Vulgata* 4), heeft hij zich als een voor zijnen tijd geoefend *criticus* doen kennen en reeds deswege heeft hij de nakomelingschap en de godgeleerde wetenschap aan zich verplicht. Op het gebied der Geschiedenis heeft hij betrekkelijk weinig geleverd. Toch verdient hij al onze opmerkzaamheid wegens den door hem gevoerden strijd over den oorsprong van het zoogenoemde Apostolische *symbolum*, en zijn geschrift over de vermeende *schenking van KONSTANTIJN*.

Als aanleiding tot den strijd over het *Symbolum* der Apostelen (waarvan wij hier, schoon hij later is gevolgd, als van ondergeschikt belang het eerst gewagen) vinden wij verhaald, dat VALLA, tijdens zijn verblijf aan het Hof van ALPHONSUS V, Koning van Napels, eens een Franciskaner hoorde prediken, die van het ontstaan der algemeene geloofsbelijdenis de welbekende, fabuleuse verkla-

1) SCHRÖCKH en HASE geven 1457 als zijn sterfjaar aan. Het hier opgegevene jaartal zal, volgens BAYLE, op zijn grafsteen hebben gestaan.

2) Zijn hoofdschrift van deze strekking was: *Elegantiarum Latinae Linguae* L. Sex. Op zijn graf las men dit *distichon*:

„LAURENS VALLA jacet, Romanae gloria linguae,
Primum enim docuit, quâ decet arte loqui.”

3) *Annotationes in N. T.* Verg. hierover: RICH. SIMON, *Hist. critique des principaux commentateurs du nouveau Testament.*, Chap. 34.

4) „VALLA hat die *Vulgata* Latein lehren wollen” HASE.

ring gaf: dat elk der Apostelen, eer zij ter Evangelieverkondiging in de wereld uitgingen, een der twaalf artikelen, als de leuze zijns geloofs, zou hebben uitgesproken 1). VALLA ergerde zich niet weinig over de dierste verzekerdheid, waarmede deze smakeloze *legende* hier op nieuw werd opgedischt. Hij wendde zich tot den prediker met de vraag: Hoe of van waar hij dit alles zóó nauwkeurig wist? Toen deze hem met een hooghartig antwoord terugwees, bood hij aan hem in een openbaar twistgesprek te bestrijden, hetwelk door den ander behoedzaam werd ontweken, en, toen VALLA bleef aanhouden, ten laatste door de tusschenkomst des Konings verhoed werd 2). Dit zal hem dan bewogen hebben, om zijne pen tegen deze Legende te scherpen, of liever — daar de titel van zijn geschrift eerder eene *defensieve* dan *offensieve* houding schijnt aan te duiden 3) — de steeds woedender vervolging, waaraan hij van de zijde der bedelmonniken ten doel stond, zal hem bewogen hebben zich over zijne kritische bedenkingen en twijfelingen te verantwoorden, en tegenover nog andere en heftiger beschuldigingen te verdedigen 4).

1) PETRUS zou hebben aangevangen: „Ik geloof in God, den Almachtigen Vader.” ANDREAS zou hebben vervolgd: „Schepper des Hemels en der aarde;” en zóó al de overige Apostelen, ieder op zijne beurt, tot aan het einde van het Symbolum toe.

2) VALLA, die zich vooraf van de overwinning zeker hield, vervaardigde, in zijnen spijt, hierop dit *distichon*:

„Rex pacis, miserans sternandas MARTE Phalangas,
Victoris cupidum continuit gladium.”

3) *Calumnia Theologica* LAURENTIO VALLAE olim Neapoli intentata, quod negasset Symbolum membratim articulatumque per Apostolos esse compositum, ipso L. V. auctore. Argent. 1522.

4) BAYLE deelt in zijn *Dict. Hist. et Crit. ad vocem* een uitvoerig verhaal mede, door hem aan BOXHORN'S *Hist. Univers.* ontleend, dat nog een aantal andere bijzonderheden behelst, aangaande de vervol-

Wat hiervan zijn moge — al zag hij zich ten laatste tot de verklaring gedwongen, van in het geloof der Kerk te berusten — twijfelachtig is het wel niet, dat hij den Apostolischen oorsprong dezer geloofsbelijdenis, in den zin der overlevering, ontkend en bestreden heeft; gelijk hij ook de vooronderstelde briefwisseling tusschen den Heiland en ABGARUS loochende; gelijk hij ook tegenover den Paus voor de vrijzinnige richting, zooals die toen door AENEAS SYLVIUS e. a. 1) op de Kerkvergadering te Bazel tegenwoordigd werd, openlijk partij koos en daardoor vernieuwde stof tot verbittering aan zijne vijanden gaf.

Van ongelijk meerdere beteekenis is het andere, reeds vroeger te Rome door hem opgestelde geschrift, »over de vermeende schenking van KONSTANTIJN” waarin hij zijnen aanval richtte tegen het verdichtsel, als zou de genoemde Keizer, toen hij den vorstentzetel naar *Byzantium* overbracht, het bezit van de stad *Rome*, het paleis van *Lateraan*, de Keizerlijke *Insignia*, en de wereldlijke macht over geheel Italië, aan Paus SYLVESTER in ge-

ging, welke VALLA te *Napels* verduurd heeft. Hij rekent zich echter verplicht hier bij te voegen, dat BOXHORN de bron, waaruit hij geput heeft, verzwegen heeft. Niet onwaarschijnlijk is de gissing van SCHRÖCKH, a. a. O. Th. XXX. s. 203, dat wij haar in het hierboven aangeh. geschrift van VALLA zelven hebben te zoeken. Ook zou, om te dezen aanzien tot meerdere zekerheid te geraken, VALLA's *Apologia pro se et contra calumniatores ad EUGENIUM P. IV*, nauwkeuriger dienen vergeleken te worden.

1) Als bijdrage tot de kennis van het verhandelde op deze beoemde Kerkvergadering, verdient de door AENEAS SYLVIUS zelven in het j. 1444, alzoo vóór zijne veranderde denkwijze of houding geschrevene geschiedenis van dit concilie (*Commentariorum de gestis Concilii Basil. L. II.*) gekend en gelezen te worden.

schenke hebben overgedragen 1), dat, hoezeer reeds vroeger betwijfeld 2), nog altijd, hetzij dan uit verregaande onwetendheid, hetzij uit heerszucht en hebzucht beide, bij zoo velen geloof en verdediging bleef vinden.

Op overtuigende gronden toont hij aan, hoe zoodanige schenking even weinig van de zijde des Keizers, als de aanneming daarvan van de zijde des Pausen denkbaar kon worden geacht; hoe veel van wat in dezen giftbrief werd opgenoemd, in het rustig bezit der opvolgende Keizers was gebleven. Hij wijst met den vinger de veelvuldige misvattingen, tegenstrijdigheden, Anachronismen in taal en geschiedenis beide aan, waaruit de onechtheid van dit ondergeschoven stuk met zonneklarheid bleek. Hij vergenoegt zich niet het daarin gepleegde bedrog

1) *De falso credita atque ementita Constantini donatione, declamatio ad Papam.*

„Ut Pontificalis apex non vilescat” (z66 luidt het in dezen giftbrief) sed magis quam imperii dignitas gloriâ et potentiâ decoretur, ecce tam palatium nostrum quam Romanam urbem, et omnes *Italiae, seu occidentalium regionum provincias, loca et civitates* præfato beatissimo Pontifici nostro, universali Papæ contradimus ac relinquimus. — Bij GIESELER K. G. Bd. II. abth. 4. § 20. in notis.

Te recht merkt GIESELER aan, dat de vervalscher geheel ongedachtig geweest is, dat het keizerrijk in het Westen zich ten tijde van KONSTANTIJN veel verder heeft uitgestrekt, dan de enge grenzen, waarin het in de 9^{de} eeuw was ingeklemd, zooals dit hier wordt aangeduid.

2) Z66 als door OTTO III in het j. 999, en later door den beroemden kardinaal NICOLAAS v. CUSA *de concordantia Catholica* (omstr. 1432). Voor den vervaardiger van dit stuk, dat niet lang vóór de *Pseudo-Isidorische* Decretalen schijnt te zijn opgesteld, werd door sommigen in de Middeleeuwen JOANNES DIACONUS gehouden; of deze *identisch* zij met den Biograaf van GREGORIUS *den Groote*, van wien boven bl. 60 (aant.) gewaagd is, is bij de algemeenheid van dien naam bezwaarlijk uit te maken.

ontmaskerd te hebben, maar roept al de macht zijner welsprekendheid te hulpe, om zoo velen als nog langer het waagden dien gruwel des bedrogs te ontkennen of te vergoelijken, met de roede zijner tong, ten bloede toe te geeselen 1).

Wanneer wij kennis nemen van de stoute, zelfs hier en daar overmoedige en hartstochtelijke taal, in dit stuk gevoerd, dan houdt het op ons te bevreemden, dat hij, hetzij dan op een Pauselijk bevel, zich genoodzaakt heeft gezien, het zij uit eigene beweging het raadzaam heeft gekeurd zich uit Rome te verwijderen en aan het Hof te Napels eene wijkplaats te zoeken; dat hij ook dáár in geestelijken en monniken, tegen welke hij niet ophield zijne scherpste pijlen af te schieten, zijne onverzoenlijkste vijanden heeft blijven vinden, en dat het ten laatste aan zijnen Koninklijken beschermer, niet dan met de grootste moeite gelukt is, zijnen gunsteling, voor de

1) Zóó hooren wij hem, na vermeld te hebben, hoe de keizer aan den Paus, nevens het Lateraansche Paleis, zelfs zijne kroon, zijn purperen mantel en keizerlijken schepter ten geschenke zou hebben gegeven, op den toon der hoogste verontwaardiging uitroepen:

„ô Heilige Jezus! zult gij dan niet eenen mensch, die zulke ongeschikte dingen waagt voortbrengen, uit een stormwind of in donderspraak antwoorden? Zult gij niet tegen zóó groote lastering Uws naams de bliksems Uwer wrake uitslingeren?”

En nu zich tot de hoogere geestelijkheid wendende vervolgt hij:

„ô Gij Schriftgeleerden en Farizeën, die in het gestoelte van MOZES zijt gezeten, maar de werken van DATHAN en ABIRAM doet! Hoe zouden dan toch die kleederen, die praal en pronk, die gansche hofhouding eens keizers voor den Stedehouder van Christus voegen? Welk eene gemeenschap is er tusschen eenen Priester en eenen wereldlijken keizer?”

Zie SCHRÖCKH a. a. O. die nog andere uittreksels gegeven heeft.

vierschaar der Inquisitie gedaagd zijnde, aan den brandstapel te ontrukken 1). Maar des te meer hebben wij ons te verwonderen, dat NICOLAAS V, toen VALLA met diens toestemming naar Rome was teruggekeerd, zich goedgegunstig zijne belangen aantrok, en de beschermende hand over het hoofd des bedreigden en vervolgden hield uitgebreid, waardoor het dezen, nog in het bezit van een jaargeld gesteld, ook onder diens opvolgers, vergund zoude zijn, zijne overige levensdagen, die niet vele zouden zijn, vreedzaam te eindigen 2).

Bezwaarlijk kon intusschen de Heilige Vader vermoeden, welke vonken er door dit geschrift waren gezaaid, welke steeds nieuwe spranken des lichts zouden doen ontspringen, en voort zouden blijven werken na zijnen dood. Ongeloofelijk was de indruk, door VALLA's ontdekking te weeg gebracht. »En bedenkt men» schrijft BAUR 3) »hoe lang en met welk eene macht het geheele bewustzijn der tijden door den stroom der overlevering was medegesleept geworden, zoo kan men zich eerst recht voorstellen, welk een lichtstraal op eens in het schemerend *Historisch* bewustzijn viel, toen men op een enkel, maar hoogst belangrijk punt, tot het bepaalde inzicht kwam, dat het met de *objective* werkelijkheid der geschiedenis geheel anders gesteld en gelegen was, dan men tot hier toe,

1) Dit zal echter niet verhinderd hebben, dat de monniken hem als boeteling het plein van het St. Jakobsklooster met geeselslagen hebben rondgezweept. Dit laatste is hem althans door POGGIO verweten, maar wordt door VALLA ontkend.

2) Vergelijk nog over VALLA, buiten de reeds genoemde schrijvers, TRITHEMIUS l. c. c. 750. Veel belangrijks moet over hem te vinden zijn bij TIRABOSCHI *Storia della letteratura Italiana*. T. VI.

3) *Epochen* u. s. w. s. 38.

berustende in het algemeene geloof der tijden, had aangenomen!"

Dat het voorbeeld eener het bedrog ontmaskerende kritiek niet te vergeefs door LAURENTIUS VALLA was gegeven, dit zou weldra blijken, in den grooten strijd der beginnelen, die er tusschen Rome en het Protestantisme zou worden aangeboden, zooals die, niet van hartstocht vrij, vooral op Historisch gebied zou gestreden worden. — Wij zagen de Kerkgeschiedschrijving in het *eerste* tijdperk, onder den invloed der oud-Grieksche en Romeinsche beschaving geplaatst, aan een verouderenden grijsaard gelijk, die allengskens zich zelve overleefde. Wij zagen haar met den aanvang der middeleeuwen tot den staat der kindsheid wedergekeerd en afgedaald, maar thans, nadat LAURENTIUS VALLA den blinddoek van voor de oogen had weggerukt, — thans was het kind weder jongeling geworden.

Aan het eind dezer uitgestrekte wandeling gekomen, willen wij nog eens een blik op den afgelegden weg terugwerpen, om de slotsom van dit onderzoek, in enkele *algemeene opmerkingen*, de *karacteristiek* der *kerkgeschiedschrijving* in de Middeleeuwen betreffende, samen te vatten.

Onze tijd is van de eenzijdigheid, waarmede men vroeger de al te zeer miskende Middeleeuwen placht te beschouwen, grootendeels teruggekomen. Wie in de Christelijke Godsdienst, welke zich toen uitsluitend in den vorm van het Katholicisme vertoonde, en nog meer bepaaldelijk in de *hierarchie*, welke zulk een belangrijk gedeelte

der Middeleeuwsche geschiedenis inneemt, de *opvoederesse der Nieuw-Europeesche volken* heeft leeren zien, zal in die eeuwen nog iets anders en beters, dan onwetendheid en barbaarschheid, dan priesterbedrog en zucht tot overheersching weten te vinden, en het best behoed blijven, van de eene zijde, voor uitbundige lofverheffing, van de andere zijde voor zulk eene geringachting en terugzetting, als waaraan vele Protestantische Theologen in vroegere tijden zich hebben schuldig gemaakt. Bedriegt ons nogtans niet alles, dan is er nog altijd iets van dien ouden zuurdeesem overgebleven, in de hardheid en scherpte des oordeels, dat men tot hertoe over de *Historiographie* der middeleeuwen geveld heeft, kenbaar genoeg uit de weinige aandacht, welke men te dezen aanzien aan dit geheele tijdperk heeft gewijd 1). Voor beide uitersten ons wach-

1) Zóó b. v. heeft Dr. SCHAFF, die van de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis, na de Hervorming, eene zóó uitvoerige studie geeft, aan de middeleeuwen weinig meer dan eene enkele bladzijde afgestaan; zóó springt BAUR, van EUSEBIUS en zijne navolgers, na aan het einde GREGORIUS VAN TOURS, BEDA en *de Middeleeuwen* in een drietal bladzijden te hebben samengevat, tot de tijden der Hervorming over. SCHRÖCKH zelf, heeft in zijne breede Inleiding op zijn uitgebreid en verdienstelijk werk, over de *bronnen en hulpmiddelen* der Kerkgeschiedenis handelend, wat hij over de *Historiographie* der Middeleeuwen te zeggen had, al mede in een paar bladzijden afgedaan (Th. I. s. 156—158) en zich dit uiterst scherp en gestreng oordeel laten ontvallen:

„De geestelijkheid alleen bezat het recht deze valschelijk dusgenoemde Kerkgeschiedenis te beschrijven. Slechts de hier geschetste toestand, waarin deze Geschiedenis, gedurende zoo vele eeuwen verkeerd heeft, maakt het ons minder bevreemdend, dat zich de geestelijken zulke ongehoorde rechten over het verstand en geweten der Christenen hadden verworven. Zij grondden, deze op de Geschiedenis. Wie echter vermocht of waagde het te bewijzen, dat datgene,

tende, willen wij beginnen dat gene op den voorgrond te plaatsen, waaromtrent ons oordeel wel niet anders dan *ongunstig* zijn kan.

Gelijk de *Historiographie* der oude kerkgeschiedenis het kenmerk vertoonde van nog altijd in mindere of meerdere mate onder den invloed der oud-Grieksche en Romeinsche beschaving te staan, zoo kan gedurende de middeleeuwen als haar meest uitkomende en doorgaande karaktertrek gelden, dat zij onder de drukkende en overheerschende macht der *Traditie*, onder het gezag der *kerkelijke overlevering* ging gebogen.

» De Kerk (schrijft Dr. SCHAFF naar waarheid 1) hield nog geene bespiegelingen over haar eigen aanwezen, over den aard en de wijze van haar ontstaan, en hare ontwikkeling. Zij was toch van hare Goddelijkheid zóó stellig en onmiddellijk bewust, dat zij niet den geringsten twijfel hieromtrent bij zich liet opkomen. Zij verlustigde zich met kinderlijk geloof en bijgeloof in de reeks harer won-

wat zij Geschiedenis noemden, *droomen en logens* waren? — En toch, van de vijfde tot de zestiende eeuw kwam haar die naam grootendeels toe, en zoodanige verhalen, als in geen dezer beide klassen te huis behoorden, bestonden, hoe waar zij dan ook zijn mochten, uit smakelooze en beuzelachtige bijzonderheden.” Harder en ongenadiger had dit oordeel wel niet kunnen uitvallen. Ter verzachting zij echter niet verzwegen, dat SCHRÖCKH zelf, waar hij de Middeleeuwsche schrijvers, met de hem eigene nauwkeurigheid, te hunner plaatse, in de geschiedenis vermeldt, èn aan dezen èn aan hunne betrekkelijke verdiensten veel beter, dan wij uit het hier uitgesproken vonnis zouden kunnen opmaken, recht heeft laten weêrvaren, en ook daarin getoond heeft het *cuique suum* te willen behartigen.

1) a. a. O. s. 56.

derbare legenden, als behelsde dit alles niets anders, dan zuivere Historische waarheid, en voegde oud en nieuw, waarheid en verlichting, zonder eenige kritische zifting tot één geheel te samen, dat echter" voegt hij er bij »eene der verhevenste 1) verschijningen der geschiedenis en een der waardigste en belangwekkendste onderwerpen der geschiedschrijving blijft uitmaken. Het gezag der overlevering was nog geheel onaangevochten gebleven, en stond alzoo onwankelbaar vast. Het ontbrak te eenemale aan den geest des vrijen onderzoeks, aan eene wetenschappelijke methode. Daar men zich blootelijk tot het verhaal van uitwendige gebeurtenissen bepaalde, was de geheele opvatting der geschiedenis eenzijdig en oppervlakkig te noemen."

Op zulk een standpunt en bij dien lagen trap van ontwikkeling laat zich nog geene *Pragmatiek*, in den waren zin des woords, in de Geschiedenis zoeken of verwachten. »Het geheele Pragmatisme dezer Schrijvers van GREGORIUS VAN TOURS af tot op latere tijden" zegt BAUR in overeenstemming met LÖBELL 2) »bestond daarin dat zij geene gelegenheid lieten voorbijgaan om op de hand eener beloonende of straffende Voorzienigheid opmerkzaam te maken, en die vooral bij plotselinge sterfgevallen of krankheden aan te wijzen." — Zekerlijk is het wijsgeerig standpunt van den beroemden Tubingschen Godgeleerde hier niet zonder eenigen invloed op zijne oordeelvelling gebleven.

1) „grandiöseste".

2) BAUR *Epochen* u. s. w. s. 37. LÖBELL *Gregor. v. Tours* u. s. Z. s. 488 fg.

Wij kunnen het dan ook die eenvoudige Middeleeuwsche schrijvers nog geenszins terstond als een gebrek of eene misdaad aanrekenen, dat zij, voor zooverre zij zich hierbij niet op hooger en Rechterstoel plaatsten, God overal in de Geschiedenis zochten te zien, en ook anderen noopten eerbiedig opwaarts te blikken, om op elke lichtplek te staren tusschen de scheurende wolken; evenmin als wij in de Hedendaagsche methode der Geschiedschrijving, en bij het streven naar *Pragmatisme*, elke heenduiding en vingerwijzing op Gods wereldbestuur, als een overblijfsel van eene verouderd Supranaturalistische wereldbeschouwing, aanstonds zouden wenschen geteekend en veroordeeld te zien.

Maar toch — over het geheel ligt er waarheid en deze opmerking; en zóó weinig als wij aan deze schrijvers die vroomheid van zin euvel kunnen duiden, zóó schadelijk moest het toch op hunne voorstelling van de geschiedenis werken, dat de meesten hunner, terwijl zij zich beijverden het Goddelijke zóó scherp mogelijk op den voorgrond te doen treden, hare menschelijke keêrzijde maar al te zeer uit het oog verloren 1), en zich veel te weinig bekommerden den natuurlijken samenhang tusschen het heden en verledene in het licht te stellen, of in eene ontleding der oorzaken te treden, waardoor de gewichtigste gebeurtenissen in het leven waren geroepen, of langzaam waren voorbereid.

Hieruit laat zich evenzeer verklaren, dat er in deze

1) De Hoogl. ROYAARDS heeft in den brief aan zijne leerlingen, in plaats van eene *Praefatio* vóór zijn *Compendium* geplaatst, ook

geheele Periode van eene eigenlijk gezegde *Dogmengeschiedenis*, even weinig als vroeger, sprake kan zijn. Het lag in den geest en het karakter der Middeleeuwen, dat elke voorstelling van een ontwikkelingsproces der onderscheidene leerstukken, of van eene *genëtische* ontleding en behandeling daarvan, aan deze tijden vreemd moest blijven. De waarheid was voor goed ontdekt en gevonden, en kon te nauwernood onderzoek, of dit alleen ter nadere verklaring en handhaving dulden of vorderen. Het Leerbegrip, zooals dit op de algemeene Conciliën nu eenmaal geijkt en gestempeld was geworden, was en bleef, trots alle wisselingen der tijden, trots alle afwijkingen of dwalingen, onveranderlijk, en kon daarom niet eens eene geschiedenis hebben. Alles wat daarop nog betrekking had, moest uit den aard der zaak *Haeresiologie*, *Kettërgeschiedenis* worden. Ja zelfs, terwijl wij in het eerste tijdperk nog de namen van IRENAEUS, EPIPHANIUS en THEODORETUS vonden te noemen, en op hunne werken konden wijzen, wordt de inzameling, die hier moet geschieden, gelijk aan de nalezing op een dor en onvruchtbaar veld, die slechts weinige airen vermag opteleveren. De berichten omtrent afwijkende leerstellingen en de kettersche secten der Middeleeuwen zijn, deels bij de Bizantijnsche schrijvers in het Oosten, deels bij SIEGBERT en andere kroniek- of geschiedschrijvers in het Westen, *sporadisch* voorhanden; deels uit de dogmatische schriften, zooals van eenen JOHANNES DAMASCENUS, RABANUS MAURUS,

dezen tegen dit gebrek willen waarschuwen, en als regel, voor den geschiedschrijver te behartigen, vastgesteld: *agit in Religione Deus, in Ecclesia homo*. Zoodanige tegenstelling is echter voor misduiding vatbaar, maar volkomen kunnen wij ons met hem vereenigen, als hij weldra hierop volgen laat: *Ita ipsum Deum per homines agentem observamus in Historia*.

RATRAMNUS, e. a. optemaken; deels uit de medegedeelde verhooren en vonnissen van de geloofsrechters der Inquisitie optevisschen en tot één geheel te verbinden. Slechts weinige Schrijvers hebben, zooals PETRUS SICULUS en PHOTIUS 1) (die over de *Manicheën* en *Paulicianen* hebben gehandeld) het zich tot taak gesteld, hieromtrent hunne tijdgenooten en de nakomelingschap opzettelijk voor te lichten 2).

Voor den nieuweren tijd, en bepaaldelijk voor het eerstvolgende tijdperk, dat wegens het Polemisch karakter dat het zoude dragen, zich meer door zulke onderwerpen voelde aangetrokken, bleef het bewaard en weggelegd, tot dit deel der kerkgeschiedenis — dat, hoe weinig aantrekkelijk het schijne, toch voor den meer dan oppervlak-

1) PETRI SICULI *Historia Haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur*, graece et Latine. Ingolst. 1604; op nieuw door GIESELER uitgegeven, Gott. 1846. PHOTIUS *adversus recentiores Manichaeos*, in GALLANDII *Biblioth.* T. XIII.

2) Zóó leverden ALANUS de *Insulis*, EBRARDUS *Flandrensis*, BONOCORSI, RAYNERIUS SANCHONI tegenschriften of vertoogen tegen de kettters (*Katharen*, *Loharden*, *Beccharden*) in hunnen tijd. Voor de geschiedenis der *Albigensen* bevat het Inquisitieboek van *Toulouse*, achter van LIMBORGH's *geschiedenis der Inquisitie* geplaatst, gewichtige bijdragen, en bij den vernieuwden, door DICKHOFF en HERZOG opgewekten strijd over den oorsprong der *Waldenzen* en hunne ware gevoelens, hebben, nevens hunne eigene litteratuur, de uitspraken en mededeelingen der Roomsche schrijvers en Inquisiteurs, zooals MONETA, STEPHANUS DE BORBONNE, YVONETUS e. a. eene verhoogde belangrĳkheid verkregen. Over HUSS en de *Hussiten* gaf ANNEAS SYLVIUS eene geschiedenis maar in zeer vijandigen geest. De volledigste verzameling van bescheiden en oorkonden over de kettters der middeleeuwen, die tot bouwstoffen voor de latere bewerkingen hunner geschiedenis, zoo als van ARNOLD, WALCH, MOSHEIM, GIESELER e. a. hebben gediend, vindt men bij: D'ARGENTRÉ: *Collectio Judiciorum de novis erroribus ab initio XII. Saec.* Paris 1682.

kigen beschouwer zulke hoogst belangwekkende partijen en gezichtspunten aanbiedt en opent — met zijn onderzoek dieper in te gaan, en voor de *Pragmatische* bewerking eener *Ketter- en Dogmengeschiedenis* de noodige bouwstoffen te verzamelen.

Zoolang het gezag der overlevering als alles afdoend en beslissend bleef gelden, kon de *Historische kritiek*, — welke het zich ten doel heeft gesteld de valsheid of echtheid der Historische bronnen, de deugdelijkheid en waarschijnlijkheid der daarin nedergelegde bescheiden te toetsen — nog geene levenslucht vinden, waarin zij kon ademen. In het leven van VALLA zelven is het ons aanschouwlijk geworden, welk een gevaar er voor haar bestond, toen zij als pasgeboren wicht hare eerste levenskreten slaakte, van aanstonds in de wieg van haar bestaan gesmoord te worden; en bezwaarlijk kunnen wij ook ontkennen, dat reeds dit eerste voorbeeld bewezen had, hoe lichtelijk een grondiger onderzoek der geschiedenis op kerkelijke meeningen nadeelig zou kunnen werken.

Hoe weinig kritische zin en geest er gedurende die eeuwen geheerscht en gewerkt hebbe, dit blijkt reeds meer dan genoeg daaruit, dat eene *mystificatie*, als met de zoogenaamde *Schenking* van KONSTANTIJN en vooral met de *Pseudo-Isidorische Decretalen* is gepleegd (waarvan het gezag zelfs nog door eenen PLATINA goedgelooovig is erkend, of althans onaangerand is gelaten) heeft kunnen geschieden; en aan de uitbundige lofverkundigers en bewonderaars der Middeleeuwen wenschen wij de vraag te zien voorgelegd, waaruit zij het verklaarbaar achten, dat dit laatste zóó lompe en grove bedrog eeuwen lang is onontdekt gebleven?

Gelijk echter bij het kind, hoe dichter het aan de jaren der jongelingschap nadert, het wikkend oordeel niet achterblijft, maar allengskens ontwaakt, zoo bespeuren wij toch in de tweede helft der middeleeuwen gedurig iets meer van het *kritische* element, zooals zich dit, nog wel niet in de beoordeeling der bronnen, maar des te meer in de beoordeeling van feiten en handelingen ontwikkeld heeft. Nogmaals zouden wij ons hier op eenen LUITPRAND, uit eene reeds vroegere Periode, en op denzelfden PLATINA kunnen beroepen, maar al laten wij beiden — als wier namen eenigzins van ongunstige beteekenis kunnen schijnen — buiten rekening: onwillekeurig rijst ons aanstonds het vrijmoedig oordeel voor den geest, door eenen MATTHEUS PARISIENSIS over de gebreken van zijnen tijd en zijne tijdgenooten, zonder terughouding, uitgesproken. En toen, bij en na de herleving der letteren, het heiligdom der wetenschappen op nieuw werd ontsloten, en de menschelijke geest eene koene poging deed, om zijne wieken uit te slaan en hooger te stijgen, toen werd mede de Geschiedschrijver er zich het eerst van bewust, dat het hem toekwam, met de weegschaal des onderzoeks in de handen, een vrijen en vorschenden blik in het grijs verledene te slaan.

Over het geheel zouden wij ook te dezen aanzien veel te ongunstig over de Middeleeuwen oordeelen, indien wij in weêrwil van den schijnbaren stilstand of teruggang, die sommige Perioden kenmerkte, niet mede op dit gebied de sporen van vooruitgang en ontwikkeling wilden erkennen. Wie de werken van een OTTO van *Freysingen*, WILLEM van *Tyrus*, MATHEUS PARISIENSIS, ANTONINUS van *Florence* naast de vroegste levensbeschrijvingen, Hei-

ligenlegenden, *Annalen* en *Kronieken* plaatst, zal bevinden, dat de methode der geschiedschrijving in den loop dier tijden wel geene reuzenstappen heeft gedaan, maar toch merkbaar verbeterd en veredeld is geworden, en als gelijken tred heeft gehouden met het *proces* van opvoeding, waarin het Europa der middeleeuwen, onder de leiding der Voorzienigheid, eene *phase* van hooger ontwikkeling en beschaving is te gemoet gestreefd. — Hoe zouden wij dan die schrijvers er een verwijt van kunnen maken, dat zij niet op eens zich boyen den staat dier onmondigheid hebben weten te verheffen, noch de kluisters des kerkelijken gezags hebben vermogen te slaken, dat — geen onpartijdig beoordeelaar der Geschiedenis zal het loochenen — als het meest gevenredigd aan de behoeften dier tijden en volken, in vele opzichten ook heilrijk gewerkt heeft.

Wat zullen wij ten *laatste* van de beschuldiging zeggen, welke te dikwerf is herhaald, dat dezelfde Middeleeuwen, welke, tegen het einde, Dichters zagen geboren worden, als eenen DANTE ALGHIËRI, wiens genie ook voor den nieuweren tijd een voorwerp der hoogste bewondering blijft — ons, in den edelsten zin des woords, niet ééne *geschiedschrijver* hebben geschonken?

Wij laten die opmerking als volkomen waar en gegrond gelden, indien wij ons gerechtigd mogen rekenen, het tegenwoordige standpunt der *Historiographie*, en de eischen der hedendaagsche wetenschap hierbij als maatstaf des oordeels aan te leggen: doch wij vragen met gerustheid: Waar is de wetenschap, die vóór de tijden der hervorming niet in den staat harer kindsheid verkeerde? Of wie zegt het ons, hoedanig eens het oordeel over de meest

gevolgde of hoogst geroemde methode der hedendaagsche geschiedschrijving bij de nakomelingschap nog gewijzigd zal worden!

Voorwaar! als die kolossale gestalte van eenen DANTE voor ons oog verschijnt, als wij het beeld van eenen ERWIN VAN STEINBACH daarnevens plaatsen, met zijne reuzenschepping van den Dom te *Straatsburg*, of met den Dom te *Keulen* in het verschiet; als wij op het anders dorre veld der *Scholastiek*, zoo menigen diependenkenden geest ontmoeten, waarvoor ons hoofd onwillekeurig eerbiedig zich buigt; dan reeds moet het ons worden, als of die gestalten den vinger gebiedend opheffen en ons wenken om niet te laag over de Middeleeuwen te denken; dan, dunkt ons, moeten wij van zelfs tot zekere bedachtzaamheid worden gestemd om niet, zonder nader en grondig onderzoek, die Middeleeuwsche schrijvers, wegens het gebrekkige van taal en vorm, of het gemis van *methode* en *kritiek* geheel verwerpelijk te keuren en te verachten, en nimmer te vergeten, dat wij aan hunne, in ons oog schamele en gebrekkige, bewerkingen der geschiedenis schier geheel de kennis van den voortijd hebben te danken.

Of zullen wij, nog eens de lange reeks der hier behandelde schrijvers vluchtig overziende, — bij zóóveel wat nog onvermeld heeft moeten blijven — aan het slot over de schraalheid der stof, welke zich ter bewerking aanbod, over de schaarste van voortbrengselen en geestesvruchten op Historisch gebied vinden te klagen? Zekerlijk is en blijft er, in vergelijking van den rijkdom en overstelpenden overvloed van schrijvers en schriften, die ons in volgende tijden wacht, zekere schaarste en schraalheid tot aan den uitgang der Middeleeuwen heerschende.

Toch meenen wij het daarvoor te mogen houden, dat de jeugdige beoefenaar der Kerkgeschiedenis, die pas den voet op den dorpel van dit heiligdom heeft geplaatst, zich veel meer nog zal verwonderd hebben, uit de zóó scherp beoordeelde en door velen veroordeelde Middeleeuwen, nog zóó vele namen geboekt, en van zóó vele schrijvers met welverdiende onderscheiding en lof gewaagd te hebben gevonden.

Mocht hierdoor de lust bij hem zijn opgewekt, om in dit onderzoek zelfstandig verder en dieper te gaan, en de *kerkgeschiedenis* uit de *bronnen* zelve te leeren beoefenen! Hij zal — wij durven hem dit voorspellen — geen' ondankbaar en onvruchtbaar werk verrichten, maar bevinden, dat er ook hier nog een schat in den half ontgonnen akker ligt, die den arbeid, bij het opdelven besteed, rijkelijk vergoedt en beloont. Hij zal met hetzelfde welgevallen, langs de paden zijns onderzoeks en in die vroegere eeuwen blijven omdolen, waarmede de jongeling, — die niet weder wenscht kind te worden, — toch met zijne herinnering in de gedachtenwereld zijner vroegste leer- en levensjaren doolt, en bij de hooggekleurde droombeelden zijner kindsheid vertoeft.

INHOUDSOPGAVE

VAN HET

EERSTE STUK.

	Bladz.
Inleiding	1
Verdeeling	8

EERSTE TIJDPERK.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING ONDER DEN INVLOED DER OUD-GRIEKSCHE EN ROMEINSCHE BESCHAVING.

Van EUSEBIUS tot NICEPHORUS KALLISTI	10
HEGESIPPUS	11
EUSEBIUS	13
De opvolgers van EUSEBIUS	11
SOCRATES	19
SOZOMENUS	19
THEODORETUS.	20
PHILOSTORGIUS	21
THEODORUS <i>Lector</i>	21
EVAGRIUS	22
ZOSIMUS.	24
Kettersgeschiedenis.	
IRENAEUS, EPIPHANIUS, THEODORETUS.	25

	Bladz.
GESCHIEDSCHRIJVERS DER LATIJSCHER KERK.	
RUFINUS	28
HIERONYMUS.	29
SULPICIUS SEVERUS	30
PAULUS OROSIUS	31
CASSIODORUS.	32
AMMIANUS MARCELLINUS.	33
BIZANTIJSCHER SCHRIJVERS.	
PROCOPIUS	37
AGATHIAS.	37
THEOPHYLACTUS SYMOCATTA.	38
Het Chronicon Paschale.	38
SYNCELLUS.	38
THEOPHANES	38
LEO GRAMMATICUS	38
NICEPHORUS	39
CEDRENUS.	39
ZONARAS	39
NICETAS	39
AKROPOLITA	39
PACHYMERES	39
METAPHRASTES	40
ANNA COMNENA	40
EUTYCHIUS	41
NICEPHORUS KALLISTI.	42
TWEEDE TIJDPERK.	
DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN	
IN DEN STAAT HARER KINDSHEID.	
Van GREGORIUS VAN TOURS tot LAURENTIUS VALLA	44
Levensbeschrijvingen	45
_____ <i>in dichtmaat.</i>	46
_____ <i>in proza.</i>	49
Annalen en Kronicken	50

KRONIEK- EN GESCHIEDSCHRIJVERS DER MIDDELEEUWEN

TOT AAN HET EINDE VAN HET CAROLINGISCHE TIJDPERK.	53
JORNANDES.	54
GREGORIUS <i>van Tours.</i>	55
BEDA <i>de Eerwaardige</i>	57
EGINHARD.	59
PAULUS WARNEFRIED.	59
WALAFRIDUS STRABO.	59
HAYMO <i>van Halberstadt</i>	61
ANASTASIUS	61
DE TIENDE EN ELFDE EEUW.	63
REGINO	63
HERMANNUS CONTRACTUS	64
FLODOARD <i>van Rheims.</i>	64
WITTEKIND	65
LUITPRAND	66
LAMBERTUS <i>van Herzfeld.</i>	67
ADAM <i>van Bremen.</i>	69
HELMOLD.	71
MARIANUS SCOTUS.	71
SIEGBERT <i>van Gemblours</i>	71
DE VOORNAAMSTE SCHRIJVERS OVER EN TIJDENS DE KRUISTOCHTEN.	72
OTTO <i>van Freysingen</i>	73
ROBERT VAN RHEIMS, OLIVIER VAN KEULEN e. a.	76
WILLEM <i>van Tyrus.</i>	76
JACOBUS <i>van Vitry.</i>	78
KOENRAAD <i>van Leichtenau</i> , ALBERICUS, VINCENTIUS, ALBERTUS <i>van Staden.</i>	80
MARTINUS POLONUS	80
MATTHEUS PARISIENSIS	82
ORDERICUS VITALIS	85
PTOLOMAEUS <i>van Lucca.</i>	85

	Bladz.
DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING BIJ DE HERLEVING DER	
LETTEREN.	86
ANTONINUS <i>van Florence</i>	87
PLATINA	89
THEOD. DE NIEM	90
V. TRITTENHEIM	92
ALB. KRANZ	94
LAURENTIUS VALLA	95
Algemeene opmerkingen over de kerkgeschiedschrijving	
in de Middeleeuwen	101
De Kerkgeschiedschrijving en de <i>Overlevering</i>	103
De Kerkgeschiedschrijving en de <i>Pragmatiek</i>	104
De Kerkgeschiedschrijving en de <i>Dogmen- of Kettergesch.</i>	106
PETRUS SICULUS, PHOTIUS e. a.	107
De Kerkgeschiedschrijving en de <i>Kritiek</i>	108
Besluit.	109

MISSTELLINGEN.

Bl. 9, reg. 10 v. b. <i>staat:</i>	SCHRÖCK,	<i>lees:</i>	SCHRÖCKH.
" 49, " 10 v. o. "	ANSGAR,	"	ANSCHAR.
" 75, " 5 v. b. "	katatrophe,	"	katastrophe.
" 75, " 6 v. o. "	Thetsachen,	"	Thatsachen.
" 95, " 4 v. o. "	Primum,	"	Primus.
" 96, " 8 v. o. "	sternandas,	"	sternendas.

Andere kleine misstellingen, die er in de spelling der namen mochten 'zijn ingeslopen, gelieve de goedgunstige Lezer zelf te verbeteren.

HISTORIOGRAPHIE.

ZINSTORENDE DRUKFOUT.

Voorede bladz. VIII, regel 5 en 6 van onder, staat: — *en van de latere Godgeleerdheid en Wijsbegeerte, tot onder dien op onze dagen*, lees: — *en onder dien van de latere Godgeleerdheid en Wijsbegeerte, tot op onze dagen.*

HISTORIOGRAPHIE.

DE
HISTORIOGRAPHIE

DER
KERKGESCHIEDENIS,

GESCHETST

DOOR

DR. B. TER HAAR,
HOOGLEERAAR TE UTRECHT.

TWEEDE STUK.
DERDE TIJDPERK
VAN FLACIUS TOT SEMLER.

UTRECHT,
C. VAN DER POST J^r.
1871.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

VOORREDE.

Bij de uitgave van dit tweede stuk mijner Historiographie acht ik mij verplicht den belangstellenden Lezer rekenschap van eene kleine verandering of uitbreiding te geven, welke dit onder de bewerking ondergaan heeft. Het was namelijk mijn voornemen (gelijk ik in de Voorrede tot het eerste stuk heb medegedeeld) na de Historiographie der Kerkgeschiedenis in vier grootere tijdperken gesplitst, en de twee eerste tijdperken van EUSEBIUS tot VALLA in het eerste stuk behandeld te hebben, het derde en het vierde tijdperk, van FLACIUS tot op onze dagen, in het tweede stuk samen te vatten en af te doen. Dit laatste heeft niet kunnen geschieden. Ik heb het hierin niet verder dan tot op het einde van het derde tijdperk, van FLACIUS tot SEMLER kunnen brengen. Al ras bespeurde ik, bij den steeds aangroeienden omvang en rijkdom der stof, dat mij geene andere keuze overbleef, dan of weinig meer dan eene opgave van de voornaamste schrijvers en hunne werken te leveren (wat trouwens ook elders zou te vinden zijn) of aan dit gedeelte eenige meerdere uitbreiding te geven, dan de dus beperkte grens gedoogde. Te gereeder heb ik het laatste gekozen, omdat ik aan mijn voornemen getrouw wilde blijven, om met deze uitgewerkte schets te gelijk een Leesboek over de Historiographie der Kerkgeschiedenis, dat zekere verschei-

denheid en afwisseling toeliet, aan de Akademische Jongelingschap in handen te geven. Ik hoop en vertrouw dan ook, dat men bij de inzage van dit stuk en de kennismaking van zijnen inhoud, zal bevinden, dat ik de op mij genomene taak, mij zelven geenszins lichter heb zoeken te maken, maar getracht heb aan elk gedeelte dezer geschiedenis gelijke zorg te blijven besteden.

Het noodwendig gevolg hiervan zal zijn, dat het derde stuk — indien de Historiographie der Kerkgeschiedenis in Nederland daarin mede wordt opgenomen — nog meerderen omvang dan een der voorgaande stukken zal erlangen, of dat dit werk niet in drie maar eerst in vier stukken compleet zal zijn.

Tot de voortzetting daarvan, indien de zoo noodige krachten mij niet begeben, zal het mij niet lichtelijk aan den lust ontbreken. Door de ervaring der jongst vervlogene maanden heb ik echter op nieuw geleerd, hoe weinig er, op mijn leeftijd, op het vrij en onbelemmerd gebruik der voor de studie overgeblevene en beschikbare uren te rekenen valt. Ik acht het daarom ook het veiligst omtrent de vermoedelijke verschijning van het nog overgeblevene geenerlei belofte te doen, hoewel het bekende „Hora ruit” en „Vita brevis” van zelfs den oude van dagen het meest tot bespoediging noopt. Het is en blijft voor het minst mijn wensch, dat het mij vergund worde, dezen arbeid, dien ik vrij laat heb aangevangen, vóór mijn heengaan, nog geheel te mogen voltooien.

INHOUDSOPGAVE

VAN HET

TWEEDE STUK.

INLEIDING.

	Bladz.
De Hervorming en de Kerkgeschiedschrijving.	113
Biographiën der Hervormers.	116
Vroegste Historiografen der Hervorming	116
SPALATIN, MYCONIUS	116
COCHLAEUS	117
H. BULLINGER, THEOD. BEZA.	117
Verdeeling	119

DERDE TIJDPERK.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING ONDER DEN INVLOED VAN
DEN STRIJD DER BEGINSSELEN TUSSCHEN ROME
EN HET PROTESTANTISME.

I.

MATTHIAS FLACIUS EN CAESAR BARONIUS.

FLACIUS	123
Zijne medearbeiders, WIGAND, JUDEX, FABER, CORVINUS	126
BARONIUS.	132

II.

GESCHIEDSCHRIJVERS IN DE ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK.

OPVOLGERS VAN BARONIUS.

	Bladz.
RAYNALDUS	143
LADERCHIO	143
BZOVIVS	144
SPONDANUS	144
PAGI	145

DE BOLLANDISTEN,

EN ANDERE GESCHIEDSCHRIJVERS BEHOORENDE TOT DE ORDE
DER JEZUIETEN.

De BOLLANDISTEN en de <i>Acta Sanctorum</i>	148
ROSWEIJD	148
BOLLANDUS	149
HENSCHENIUS	149
PAPENBROCK e. a. Medearbeiders	150

BELLARMINUS	156
MARIANA	159
STRADA	160
SIRMOND	163
PETAVIUS	164
MAIMBOURG	166

ITALIË.

GUICCIARDINI	169
SARPI	171
LE COURAYER	173
PALLAVICINI	174
MURATORI	176
ZACAGNI, ORSI, MANSI	179
Het geslacht der ASSEMANI	180

FRANKRIJK.

	Bladz.
DE CONGREGATIO DE SANCTO MAURO.	182
MABILLON	185—192
D'ACHERY	185
DE MONTEAUCON	185
RUINART	185
MARTÈNE	185
LE NOURRIJ	186
DU CANGE, BALUSIUS	190

GESCHIEDSCHRIJVERS DER GALLIKAANSCH E RICHTING.

GODAEUS.	196
NATALIS ALEXANDER	197
FLEURIJ	198
LA NAIN DE TILLEMONT	201
BOSSUET	203
DUPIN	210

III.

GESCHIEDSCHRIJVERS IN DE PROTESTANTSCH E KERKEN.

LUTHERSCH E KERK.

L. OSIANDER	214
CHEMNITZ	215
SLEIDANUS	216
L. SURIUS	220
V. SECKENDORFF	221

HERVORMDE KERK.

ZWITSERLAND.

HOSPINI ANUS	225
HEIDEGGER	226
J. H. HOTTINGER.	228

	Bladz.
THOMASIUS	277
ARNOLD	279
Bestrijders van ARNOLD	292
DE BEAUSÔBRE.	294
JOSEF MILNER.	295
ISAÄK MILNER.	300

V.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING IN HAREN OVERGANG TOT
DE PRAGMATISCHE METHODE.

CASP. SAGITTARIUS.	304
JOH. A. SCHMIDT, RECHENBERG, ITTIG	305
BUDDEUS.	305
JOH. en JOH. ALB. FABRICIUS	305
JABLONSKI	306
WALCH (<i>de oudere</i>)	306
CYPRIAN.	307
WEISMANN	307
PFAFF.	310
MOSHEIM.	311
Vertalingen, MACLAINE c. a.	318
BAUMGARTEN	326
CRAMER	327
CH. WILH. FR. WALCH	329
SEMLER	336
Besluit	346

DRUKFEILEN.

Bl. 116 reg. 10 v. o. <i>staat</i> : 1642	<i>moet zijn</i> : 1542.
" 170 " 2 " " " hupis	" " hujus.
" 173 " 5 v. b. " zijnen	" " zijn.
" 190 " 7 v. o. " Arenionensum	" " Avenionensium.
" 191 " 4 " " " monarchorum	" " monachorum.
" 193 " 2 " " " naziance	" " Nazianze.
" 203 " 1 v. b. " en roems	" " des roems.
" 219 " 7 v. o. " que	" " qui.
" 225 " 4 " " " Ethnicorem	" " Ethnicorum.
" " 10 " " " van Avondmaalsstrijd	" " van den Avond- maalsstrijd.
" 247 " 7 " " " van	" " om.
" 249 " 1 " " " STANDLIN	" " STAÜDLIN.
" 262 " 5 " " " und	" " and.
" 287 " 15 v. b. " enz.	" " e. a.
" 293 " 14 v. o. " der velen	" " dan velen.
" 298 " 6 " " " schall	" " shall.
" 306 " 9 " " " Einleisung	" " Einleitung.

Andere kleinere misstellingen, die er in de plaatsing der leestekens of de spelling der namen kunnen ingeslopen zijn, gelieve de Lezer goedgunstig te versoonen.

I N L E I D I N G.

Met LAURENTIUS VALLA had het »Kritisch-Polemische tijdperk der Kerkgeschiedschrijving» eenen aanvang genomen; of liever, de vruchtdragende kiem was hiertoe gelegd, welke zich eerlang, bij de groote omwenteling, die er met de Hervorming der zestiende eeuw op het gebied des geestes ontstond, tot snellen bloei en wasdom zou ontwikkelen, en uit den grooten strijd der beginselen, die er van nu af tusschen Rome en het Protestantisme moest gestreden worden, gestaâg frissche levenssappen zou gâren en nieuw voedsel zou erlangen.

Het lag geheel in den aard en het karakter der Kerkhervorming, dat deze op de beoefening der Kerkgeschiedenis en de *Method*e harer behandeling allergunstigst en gelukkigst moest werken. De geest des vrijen onderzoekes, dat levensbeginsel van het Protestantisme, moest wel — of hoe kon het anders? — ook op haar gebied zijnen invloed doen gelden. Het echt Historisch bewustzijn, hoe het tegenwoordige uit het verledene was ontstaan, was hiermede uit den slaap der eeuwen wakker geroepen. Met de overlevering, welke zulke knellende boeien had gesmeed, en de blinde onderwerping aan haar gezag, was nu voor goed gebroken, en voor den geschiedschrijver was

de zelfstandige beheersching der stof, welke hij te bewerken vond, van nu af eerst mogelijk geworden. Bij de scherpe aanklacht, tegen de Roomsche-Katholieke kerk ingebracht, dat zij in den loop der tijden geheel van haren oorsprong verbasterd was, en thans in hart en aderen bedorven moest heeten, waren de Hervormers wel genoodzaakt een' blik op het verledene terug te slaan, en den stroom der geschiedenis in zijne kronkelingen opwaarts te volgen, om dit met bewijzen te staven 1). En hoeveel er ook bij de ontleding dier aanklacht voorkomt, wat wij thans als veel te scherp en overdreven moeten afwijzen: ontegenzeggelijk is het toch, dat bij het grootte uitgangspunt der Hervorming, zoo als deze het eerst hare stem en hare wapenen tegen zielverdervende misbruiken verhief, de geschiedenis als verklaarde bondgenootte aan hunne zijde stond.

Werkelijk was het dan ook van stonden aan hunne ervaring, welke voortreffelijke diensten de navorsching van het verledene aan de zaak der Hervorming bewees. Met den Bijbel in de eene en de Kerkgeschiedenis in de andere hand, had Luther zich, op het Dispuut te *Leipzig*, tegenover Rome en al zijne bestrijders voor het eerst onoverwinnelijk gevoeld, en dankbaar erkende hij zelf aan het geschiedkundig onderzoek, waartoe hij zich, bij zijne voorbereiding tot dien twintigdaagschen strijd, genoopt had gevonden, die snelle verheldering van begrippen, die toenemende vastheid van overtuiging verschuldigd te zijn, waarvan hij in zijne eerstvolgende

1) „Man konnte“ schrijft BAUR in zijne „Epochen der Kirchlichen Geschichtschreibung,“ s. 41 „die Grundsätze der Reformation nicht behaupten, die Einwendungen und Vorwürfe der Gegner nicht widerlegen, ohne in die Geschichte zurück zu gehn, und aus ihr die Berechtigung des neugewonnenen Standpuncts nachzuweisen.“

geschriften, „over de Babylonische gevangenschap der Kerk,” „aan den duitschen Adel” en „over de Christelijke vrijheid” zulke verrassende blijken gaf 1).

Toch zou men zich grootelijks bedriegen, indien men meende, dat de gunstige invloed der Hervorming op de Geschiedenis en de Methode harer beschrijving en beoefening zich aanstonds in tal van schriften zou hebben afgespiegeld. Veeleer heeft de Historische wetenschap, niet minder dan de *Ethiek*, van den schok, die hierdoor was gegeven, zekere nadeelige werking en terugzetting ondervonden. Terwijl Italië zich op geschiedschrijvers als GUICCIARDINI kon beroemen 2) heeft de vroegste Periode der Hervorming, niets daarnevens te plaatsen, wat den toets der vergelijking zou kunnen doorstaan. Onze eerste en grootste Hervormers waren te practische mannen in hunne levensrichting, en te Dogmatisch in de richting van hunnen geest, om zich in Historische studiën te gaan begraven.

Alleen van ZWINGLI'S hand bezitten wij, zoo men wil, een Historisch opstel, waarin hij eene zeer levendige beschrijving van den eersten door hem bijgewoonden veldtocht geeft, waaruit genoegzaam valt op te maken, dat het hem geenszins aan een gelukkig talent als geschiedschrijver zou hebben ontbroken, indien hij dit in rustiger tijden had kunnen oefenen en ontwikkelen 3). Het waren —

1) Verg. het door mij geschrevene in mijne „Geschiedenis der Kerkhervorming” dl. I. bl. 147 en 269. 4^e druk.

2) Over dezen schrijver zal later opzettelijk gehandeld worden.

3) „De gestis inter Gallos et Helvetios ad Ravennam, Paviam, aliisque locis anno 1512,” opgenomen in „H. ZWINGLI opera, cur. M. SCHULER et SCHULTESS,” T. IV. p. 167 sqq. Men ziet uit dit verhaal, dat ZWINGLI THUCYDIDES, SALLUSTIUS, LIVIUS en PLUTARCHUS, die in dit tijdperk zijne meest geliefkoosde schrijvers waren, niet zonder vrucht gelezen en beoefend had.

als wij MELANTHON'S „leven van LUTHER” 1) hier buiten rekening laten — eerst de Hervormers van den tweeden rang of op de tweede lijn, die hoogst belangrijke bijdragen tot de geschiedenis der Hervorming leverden.

De vroegste of oudste Historiograaf of Annalist der Hervorming was de ons welbekende GEORGE SPALATIN, (geheimschrijver en hofprediker van FREDERIK *den Wijze* en LUTHERS vertrouwde † 1545), aan wien de zaak der Hervorming zóó onberekenbaar veel verschuldigd is, met wien FREDERIK MYCONIUS (*Mekum* † 1546) evenzeer met Duitschlands grooten Hervormer bekend en vertrouwd, gelijktijdig verdient genoemd te worden 2). Gelijk MELANTHON het leven van LUTHER beschreef, zóó vinden wij dat van MELANTHON door CAMERARIUS, dat van ZWINGLI door OSWALD MYCONIUS, dat van CALVIJN door BEZA beschreven. JOH. MATHESIUS, Prediker te *Ioachimsdal* † 1558 3) bezigde den mingewonen vorm van Predicatiën, om het belangrijkste uit LUTHER'S uit- en inwendige levensgeschiedenis tot opbouwning zijner gemeente te doen strekken 4). Eene scherpe tegenstelling van den Panegijrischen toon, daarin

1) PH. MELANCHTHONIS „*Historia Vitae M. LUTHERI*” vóór de Latijnsche werken van LUTHER geplaatst; ook meermalen afzonderlijk uitgegeven.

2) SPALATINI „*Annales Reformationis LUTHERI*,” en FRID. MYCONII, „*Historia Reformationis ab A. 1518—1642*,” beide uit het *Autographon* der schrijvers medegedeeld door C. S. CYPRIAN. *Leipz.* 1718, 8°.

3) Te samen gevoegd in: „*Vitae quatuor Reformationum LUTHERI a MELANCHTHONE, MELANCHTHONIS a CAMERARIO, ZWINGLI a MYCONIO, CALVINI a BEZA conscriptae*,” met eene voorrede van NEANDER. *Berl.* 1841. Zie de afzonderlijke titels in het breede opgegeven bij GIESELER, a. a. O. Th. III. 1° Abth. s. 2 fg.

4) „*Historiën von D. MARTIN LUTHERS Anfang, Lehren, Leben, Stanthaft Bekännnitz seines Glaubens und Sterben, in 27 Predigten.* *Frankf. en Leipz.* 1724. 8°.

heerschende, vormde het hoogstvijandige geschrift van JOH. COCHLAEUS († 1552) den gezwoeren tegenstander en bestrijder van LUTHER en de Hervorming 1). Met gemoedelijke trouw en naïeve eenvoudigheid werd de geschiedenis der Hervorming door HENDRIK BULLINGER, ZWINGLI'S wakkeren opvolger († 1575) in zijne Helvetische Kroniek verhaald 2). Van meerder Historische waarde en beduidenis was het werk van den beroemden THEODORUS BEZA over de vroegste lotgevallen der Protestantsche Kerk in Frankrijk, waarvoor hij het opschrift had mogen plaatsen: „quorum pars magna fui” 3).

Ook hier zien wij alzoo, evenals toen wij aan den ingang der Middeleeuwen stonden, de *Biographie* en *Kroniek* aan de Geschiedenis voorafgaan, en het doel dezer Schrijvers was meer nog de schatting hunner hulde aan de nagedachtenis der Hervormers te betalen, en door getrouwe aantekening de gebeurtenissen, waarvan zij in hunnen leeftijd getuigen waren geweest, aan de vergetelheid te ontrukken, dan wel als Geschiedschrijvers in den eigenlijken zin des woords op te treden, of met een Kritisch-Polemisch doel den vorschenden blik op het verledene te slaan.

1) „Commentaria de actis et scriptis MART. LUTHERI chronographice ex ordine ab A. D. 1517 utque ad A. 1547 inclusive fideliter (?) conscripta.” *Mog.* 1549 fol.

2) „Reformations Geschichte,” ten gevolge der bemoeiingen van het Genootschap voor Vaderlandsche Geschiedenis te *Zurich*, naar het oorspronkelijk handschrift des Schrijvers door J. J. HOTTINGER en H. H. VÖGELI in het licht gegeven, *Frauenfeld.* 1838—1840. III Bd. 8°.

3) „Histoire Ecclésiastique des Eglises Réformées du Royaume de France.” Deze geschiedenis, welke van het j. 1531—1563 loopt, is in een zeer levendigen en onderhoudenden stijl geschreven. Het laatste gedeelte, hoewel mede onder BEZA'S toezicht bewerkt, is van eene andere hand.

De eerste, die met dit doel geheel den schat der Geschiedenis zich toeëigende, en wegens den reuzenarbeid, waaraan hij, gesteund door wakkere medehelpers, de hand legde, den eernaam van *den Vader der Protestantische Kerkgeschiedenis* ten volle verdiend heeft 1) was MATTHIAS FLACIUS, tegenover wien eerlang CAESAR BARONIUS, met geen minder onversaagden moed en volhardenden ijver toegerust, als zijn duchtige tegenstander, in het strijdperk stond te verschijnen.

Door den geest, die beide Kampvechters bezielde en zich in hunne hoofdschriften openbaarde, zien wij aan het geheele tijdperk, waaraan wij thans onze beschouwing gaan wijden, zóó scherp mogelijk den stempel van een *Kritisch-Polemisch* karakter ingedrukt, dat zich gedurende een tijdruimte van meer dan twee eeuwen getrouw en ongeschonden bewaard heeft; dat wij in den strijd tusschen Rome en het Protestantisme gevoerd, in den schoot der Roomsch-Katholieke, Luthersche en Hervormde Kerk, bij de onderscheidene landen en volken, waarop wij achtereenvolgens den blik hebben te vestigen, en later ook op den bodem onzer Vaderlandsche Kerkgeschiedenis zelve zullen wedervinden. Gelijk echter elke richting, tot het uiterste gedreven, door hare eenzijdigheid zelve zekere terugwerking doet ontstaan: zóó zien wij uit de *Polemisch-Dogmatische* de waarlijk vrome maar onkerkelijke *Piëtistische* richting geboren, welke niet het minst ook in de opvatting en voorstelling der Geschiedenis haren invloed geöpenbaard heeft, tot dat, omstreeks het midden der achttiende eeuw, door den onsterfelijken MOSHEIM de weg tot eene meer Pragmatische Geschiedbeschouwing ge-

1) „*Historiae restitutae parens*” wordt hij door ROYAARDS in zijn compendium genoemd.

baand werd, en door den sceptischen geest van SEMLER de Moderne Kritiek, gelijk deze met toenemende stoutheid zich zoude doen gelden, werd ingeleid.

Door dit woord tot Inleiding hebben wij ons zelve den weg afgebakend, dien wij in deze afdeeling hebben te bewandelen, en de rustpunten aangewezen, die wij daarop zullen ontmoeten.

Eerst zullen wij de twee hoofdvertegenwoordigers van dien strijd, die als de aanvoerders der twee vijandige legermachten konden gelden — FLACIUS, aan de spits der Maagdeburgsche Centuriatoren aan de eene zijde, en aan de andere zijde BARONIUS, als zwaar geharnaste Ridders met gevelde lans en uitgetogen zwaarde tegenover elkander zien staan.

Hierop zullen wij de Schrijvers en hunne voornaamste geestesvruchten vermelden, die gedurende dit tijdperk, in deze schets der Historiographie het meest onze aandacht verdienen.

Bij de splitsing in schrijvers der Roomsch-Katholieke en Protestantsche Kerk, zullen wij zooveel mogelijk, eene *Ethnographische* verdeeling volgen, om rekening te kunnen houden met hetgeen aan de verschillende volken eigen is, zonder ons nochtans slaafs hieraan te binden 1).

1) ROYAARDS heeft in zijne vroeger aangeh. verhandeling: „Over den voortgang van de beoefening der Geschiedenis,” het minder gepast geacht de lotgevallen der Kerkgeschiedenis (Kerkgeschiedschrijving) alleen in chronologische perioden af te deelen, zonder die veeleer naar de volken vast te stellen. Alleen de laatste *methode* acht hij meest geschikt, om juist over de geschiedenis te oordeelen. Ons komt, bij eene beschouwing als hier ons onledig houdt, de vereeniging der *Chronologische* en *Ethnographische* orde voor de meeste voordeelen opteleveren.

Daarna zullen wij een zijdelingschen blik werpen op de Geschiedbeschouwing, welke van de Anti-kerkelijke of *Piëtistische* richting is uitgegaan;

om *eindelijk* den tijd van *overgang* te beschouwen, waardoor eene meer *Pragmatische* Periode en Methode zijn voorbereid 1).

1) Bij eene vergelijking van de hier opgegevene verdeeling met die van BAUR en SCHAFF (Zie het *eerste* stuk mijner Historiographie bl. 8 aant.) zal men bevinden, dat zij daarvan niet beduidend verschilt. Zij is zóó op den aard der zaken gegrond, dat er geene reden was, daarvan grootelijks aftewijken. Alleenlijk heb ik het verkieslijk geacht FLACIUS en BARONIUS, in scherpe tegenstelling van elkander op den voorgrond geplaatst, onder hetzelfde *cadre* samen te voegen.

DERDE TIJDPERK.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING ONDER DEN INVLOED VAN DEN
STRIJD DER BEGINSELEN TUSSCHEN ROME EN
HET PROTESTANTISME.

Van Flacius tot Semler.

I.

MATTHIAS FLACIUS EN CAESAR BARONIUS.

Het is de heldere of lichtzijde der Kerkgeschiedenis, ook dáár, waar wij het oog op hare donkerste partijen gevestigd houden, dat wij allerwege, en vaak op verrassende wijze, uit het schijnbaar kwade het goede zien geboren. Wat is op zich zelve treuriger beschouwing dan die der scheuring en verdeeldheid, waardoor wij de Christenheid in zóó scherp tegenover elkander staande partijen zien gesplitst? Wat is meer geschikt om den geest tot zekere droefgeestigheid te stemmen, of zou eerder weêrzin en walging kunnen baren, dan de taal der hartstochtelijke Polemieken, zooals die met de uiterste verbittering, en niet zelden met de ergerlijkste overdrijving, door de toongevers der partijen gevoerd wordt? — En toch, zoo iets in staat ware ons geheel of half daarmede te verzoenen, dan zou het de opmerking moeten zijn, hoe het

licht en de kennis der waarheid, hoe de beoefening der wetenschap hier onder geene schade heeft geleden, maar met dien strijd der gevoelens rijke winste heeft gedaan. Dit is inzonderheid van toepassing op het *Kritisch Polemische* Tijdperk van de *Historiographie der Kerkgeschiedenis*, waarin wij de twee grootste afdelingen der Christenheid, van den vijandigsten geest bezielde en met blakenden strijd-lust elkander aanhoudend zien bekampen. Door de gestage schuring en wrijving der denkbeelden zien wij niet enkel vonken van helderder licht ontspringen, die eenmaal ontgloord zijnde, voor verdooving behoed bleven; maar ook uit den aangeboden en volgehouden strijd, zekeren lofwaardigen wedijver geboren, om in het onderzoek der Geschiedenis niet enkel elkanders treden na te gaan, maar ook, wat meer zegt, elkander te overtreffen en voorbij te streven. Hoe veel ook in de bladen, die wij thans gaan ontvouwen, voorkome, wat ons met zeker gevoel van ergernis vervult, wij zullen daarin bevestigd vinden, hoe wij de belangrijkste voortbrengselen op Historisch terrein, die van eene stalen vlijt en onvermoeiden ijver in het doorzoeken van de oorkonden der geschiedenis op het voordeeligt getuigenis geven, en die nog altijd voor den beoefenaar der Historische wetenschap hunne betrekkelijke waarde blijven behouden, juist aan den opgewekten wedijver tusschen Roomsch-Katholieken en Protestanten hebben dank te weten. Zóó vertroostend en bemoedigend als deze gedachte is, zóó zeer behoeven wij haar, zóó geheel staat zij hier op hare plaats, nu het beeld van den Schrijver der *Maagdeburgsche Centuriën*, met zijne scherpgeteekende trekken, en straks daarna ook dat van BARONIUS ons voor de oogen zal staan.

MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS was eigenlijk niet van

Duitschen maar van Slavonischèn oorsprong, hoewel zijne geheele persoonlijkheid aan Duitschland en de Luthersche Hervorming toebehoort. Hij werd den 30^{sten} Maart des j. 1520 in het Venetiaansche stadje *Albona*, dat tot *Illyrië* gerekend werd, uit Katholieke ouders geboren. Zijn tot somberen ernst overhellend gemoed, verklaart ons, in zijne jeugd, zijne neiging tot het monniksleven, en de aanvechtingen, die hij ook na zijnen overgang tot het Protestantisme in zijn ziel had door te staan. De begeerte om den grooten held der Hervorming te zien bracht hem naar Wittenberg, en het gelukte dezen weldadig op hem te werken, en de rust in zijnen fel bestreden boezem te herstellen. Vandaar dat hij zich met hart en ziel aan LUTHER en diens leerstelsel verkleefd gevoelde en de geringste afwijking daarvan als eene verloochening van de Christelijke waarheid zelve wilde beschouwd hebben. Van daar zijn heftig verzet tegen de zoogenoemde Philippisten (aanhangers van MELANCTHON) zijn aandeel aan den *Osianderschen* en *Majoristischen* strijd, aan elken strijd, waardoor slechts van verre het onvervalschte Lutheranisme scheen gekrenkt of bedreigd te zullen worden. Zóó rusteloos werkzaam als hij zich met mond en pen betoonde, zóó moeitevol, onrustig en zwervend was ook zijn leven. Ongetwijfeld heeft ook zijn karakter invloed op het treurige van zijne lotgevallen gehad, maar ook die lotgevallen werkten mede om iets scherps en bitter te geven aan zijn gemoed. Nauwelijks was hij te Wittenberg tot Hoogleeraar aangesteld, toen de Smalkaldische krijg hem vandaar verdreef. Wij treffen hem niet enkel aan te *Maagdenburg* maar ook te *Brunswijk*, *Jena*, *Regensburg*, *Antwerpen* en *Straatsburg*, zonder dat zich ergens een ongestoorde werkkring en eene duurzame rustplek voor hem aanbood. Hij vond haar nergens, voordat het graf zich voor hem ontsloot, en

de moede strijder, weggekwiind en verteerd door hartzeer en verdriet, in het vijf en vijftigste jaar zijns levens, in een Hospitaal te Frankfort den laatsten adem uitblies, en vandaar naar zijne laatste rustplaats werd gedragen.

FLACIUS is zijne vermaardheid, die hij in de Protestantse wereld en bepaaldelijk, op het gebied der Kerkgeschiedschrijving, heeft verworven, aan de uitgave van twee werken verschuldigd, die beide, één in strekking, tot wederlegging moesten dienen derzelfde beschuldiging, als zoude de Hervorming eene nieuw uitgedachte of ingevoerde Godsdienst in het leven hebben geroepen, en reeds deswege het vonnis harer eigene veroordeeling in zich dragen 1), maar waarvan het eene het andere verre in uitgebreidheid en belangrijkheid overtreft.

Het eerste, waarbij wij het kortst zullen stilstaan, droeg den titel van »*Katalogus* van de getuigen der waarheid, die vóór de tijden der Hervorming tegen den Roomschen Paus en zijne dwalingen in verzet zijn gekomen" 2); waarin hij trachtte aan te wijzen, hoe, evenals er in de tijden van het diepste verval in Israël, nog waren overgebleven, die hunne knieën nimmer voor den Baäl gebogen hadden, zóó ook in den schoot der Christelijke Kerk, van de vroegste tijden af, als in eene doorloopende en niet afgebroken keten, het nimmer aan mannen had ontbroken, die zooveel edeler gezind waren en helderder dachten dan het gros hunner tijdgenooten; en wat de hoofdzaak der waarheid en het wezen des geloofs en der

1) „Quare falsissimum est Papistarum sophisma, qui nobis nostraeque religioni odiosam novitatis notam, sibi que vetustatis decus attribuere violenter conentur." FLAC. in *praefat. Catal.*

2) „Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem Pontifici Romano ejusque erroribus reclamarunt."

Christelijke waarheid betreft, met de Hervormers zouden hebben overeengestemd. Zóó gaaf als het eerste gedeelte dezer stelling kan worden toegestemd, en ook in de Geschiedenis hare handhaving en bevestiging vindt, zóó bedenkelijk moet ons aanstonds het tweede gedeelte dier stelling voorkomen, als daarbij (gelijk dit werkelijk door FLACIUS beproefd en beoogd werd) de gestreng Luthersche Dogmatiek als eenige maatstaf en toetssteen der waarheid werd aangelegd; en, hoeveel lof en verdienste ontwijfelbaar aan dit werk mag en moet worden toegekend, zoo treedt hier toch FLACIUS' eenzijdigheid op de scherpste wijze in het licht, daar nagenoeg elk verzet of protest tegen den Roomschen stoel in zijn oog als een *brevet* der bevoegdheid gold, om in deze beeldengalerij van getuigen der waarheid met eere eene plaats te vinden; terwijl vele beroemde namen en mannen, die zich wel door hunnen ijver voor den Roomschen stoel en het Roomsche kerkgelooft hebben onderscheiden, maar overigens als sieraden der menscheid en der Christelijke Kerk hebben uitgeblonken, of geheel met stilzwijgen worden voorbijgegaan, of, met verdonkering hunner onmiskkenbare verdiensten, maar al te zeer in de schaduw treden.

Maar ongelijk hooger en roem heeft hij ingeooft van het gróote geschiedkundige werk, onder den naam der *Maagdeburgsche Centuriën* bekend 1) hetwelk door FLACIUS

1) „Ecclesiastica Historia congesta per aliquot pios et studiosos viros in urbe Magdeburgica.” Het werd *Centuriae Magdeburgenses* genoemd, omdat de geschiedenis bij eeuwen was afgedeeld en verscheen in XIII lijvige folio banden, waarvan ieder deel eene eeuw of centurie omvatte, van het j. 1560—1574 te Bazel in het licht. De vier eerste centuriën zijn te *Maagdenburg*, de vijfde te *Jena*, de overige in het hertogdom *Meckelenburg* bewerkt. Eene hoogduitsche, vertaling, die echter bij de vijfde centurie bleef steken, werd door WIGAND en JUDEX

in vereeniging met andere Duitsche geleerden, WIGAND, JUDEX, FABER, CORVINUS e. a. ondernomen werd, nadat hij in het j. 1549 zijne woonplaats naar *Maagdenburg* had overgebracht. 1) De stad *Maagdenburg* is daardoor tot eene echt Protestantsche stad gestempeld, maar heeft voor deze vermaardheid, door het ijsselijke bloedbad, dat de onmen-

ondernomen. Eene samentrekking van het geheele werk met een vervolg tot in de 16^e eeuw, leverde LUCAS OSIANDER in VIII vol. 4^o. Eene tweede uitgave der Centuriën verscheen te *Bazel* 1624.

1) Hoewel FLACIUS de ziel en het middelpunt dezer geheele onderneming bleef, zoo was nogtans de arbeid onder een aantal medeërbidders verdeeld. Krachtige medewerking genoot hij inzonderheid van JOH. WIGAND (geb. 1523 te *Mansfeld*) en MATTHEUS JUDEX (geb. 1528 te *Dippoldswalde*) beiden Predikers aan de *Ulrichskerk* te *Maagdenburg*, alsmede van BASILIUS FABER (geb. 1520 te *Sorau*), die aan de eerste vier centuriën deelnam. In plaats van den laatstgenoemde, die door een vroegtijdigen dood werd weggerukt, traden ANDREAS CORVINUS in 1564 en twee jaren later THOMAS HOLZHUTER als medeërbidders op. Te *Wolfenbittel* bevinden zich nog van de hand van WIGAND uitgebreide fragmenten, die voor de 14^e, 15^e en 16^e eeuw hadden moeten dienen, in handschrift. Nevens de hier opgenoemde geleerden waren nog anderen daartoe behulpzaam, aan wie hoofdzakelijk eene taak van ondergeschikten aard, zooals het *excerperen* en overschrijven was opgedragen. — In het j. 1552 was het ontwerp tot de noodige rijpheid gekomen. Eenige jaren van voorbereiding werden niet ten onrechte noodig geacht. Met het doel om de noodige boeken, handschriften en oorkonden te raadplegen, werden door FLACIUS zelven, maar inzonderheid door MARCUS WAGNER, de Bibliotheken in en buiten Duitschland ijverig doorzocht; en bedenkt men, hoe dit werk niet aan eene der aanzienlijkste Universiteiten werd aangelegd, en hoeveel moeite het moest in hebben tot het bezit der noodige bronnen en hulpmiddelen te geraken, dan moeten de samenstelling en uitgave der *Centuriën*, schoon een meerdertal van leden zich tot den arbeid vereenigde, ons als een dubbel grootsche en stoute onderneming verschijnen. Verg. Dr. KNOCH op het art. *Magdeburger Centuriën* in HERZÖG's *Lex.*

schelijke TILLY in den dertigjarigen oorlog aldaar heeft aangericht, op eene vreeselijke wijze moeten boeten 1).

Het hoofddoel, hetwelk FLACIUS, zich met deze groote en gewichtige onderneming had voorgesteld, was geen minder, dan de geheele Geschiedenis als pleitverzorgster der felbestredene Hervorming te laten optreden; eeuw voor eeuw ter verdediging van het Protestantisme te laten spreken, en aantewijzen, hoe het Romanisme valschelijk op de glorie stofte, van de oudste, oorspronkelijke, alleen zaligmakende Kerk te zijn. 2) Maar hij en zijne Medestrijders vergenoegden zich niet hier bij verdedigender wijze te werk te gaan. Het werk was in zijn geheelen inhoud er op aangelegd, om den stoutsten aanval op Rome en het stelsel harer leer en Hierarchie te doen, zooals deze nog immer hadden doorgestaan. De geheele Kerkgeschiedenis was in het oog der Maagdeburgsche Centuriatoren een uitgestrekt en onuitputtelijk arsenaal, waaruit ze telkens nieuwe wapenen en stormrammen te voorschijn brachten om Rome te bestrijden, en op de kranke muren der verouderde veste te beuken. En dat zij in dit werk met zegevierend gevolg hunne kritiek op de Geschiedenis hebben toegepast; (b. v. ten aanzien van het primaat van PETRUS en zijn verblijf

1) Aandoenlijk schoon is dit op het pas verrezen Monument voor LUTHER te Worms uitgedrukt. Het vrouwenbeeld, dat de in rouw gehulde Stedemaagd van *Maagdenburg* voorstelt, en de diepe weemoed, stille berusting, edele fierheid over dit vrouwengelaat verspreid, behooren tot de stoutste en Dichterlijkste conceptiën van dit colossaal gedenkteeken der Protestantsche Kunst.

2) „Est igitur (dus schrijft hij in de praefatie tot dit werk) admodum dulce pio pectori in tali Historiâ cognoscere, quod haec ipsa doctrinae forma, quam nunc in Ecclesiis nostris ex ingenti Dei beneficio habemus, sit illa ipsa vetus, non nova, germana, non adulterina, non commentitia.”

te Rome, en de onechtheid der *Pseudo-Isidorische Decretalen*) dat zij aan hunne partij duchtige en gevoelige slagen hebben toegebracht, en het doel dat zij beoogden, op vele punten ook feitelijk hebben bereikt, dit zal geen onpartijdige, al spreekt hij de Maagdeburgsche Centuriatoren geenszins van kennelijke overdrijving vrij, 1) kunnen loochenen.

Getuigt het doel, dat FLACIUS zich had voorgesteld, van een stouten en veel omvattenden blik, die de geheele Geschiedenis onder één gezichtspunt wist saam te voegen en te vereenigen; ook de aanleg en de verdeeling des werks, — hoeveel van het tegenwoordige standpunt der Historiographie ook daarop aan te merken zij — blijven aanspraak maken op de hulde eener ongeveinsde bewondering. Gelijk ieder deel eene eeuw omvatte, zoo is weder elke eeuw in *zestien* afdeelingen gesplitst 2) waarin de schier onmetelijke stof behoorlijk geordend werd, en niets wat gerekend kon worden tot den inhoud der Geschiedenis te behooren, of daarin belangrijk kon schijnen, onaangeroerd bleef, maar uiteengezet werd met eene nauwkeurigheid en uitvoerigheid, welke eerder zich getroostte, iets te veel dan te weinig te leveren, of iets over te slaan en

1) Zóó b. v. wordt HILDEBRAND door hen „monstrum omnium quae haec terra portavit monstrosissimum” genoemd.

2) I. Algemeene karakteristiek der eeuw. II. Uitwendige toestand der Kerk. III. Uitbreiding des Christendoms. IV. Het leerbegrip, (met groote zorgvuldigheid ontleed en bearbeid). V. Ketterijen en dwalingen. VI. Kerkgebruiken en plechtigheden. VII. Het bestuur der Kerk. VIII. De scheuringen en minder beduidende Godsdiensttwisten. IX. Conciliën. X. Beroemde Bisschoppen en Kerkleeraars. XI. De Ketteren. XII. De Martelaars. XIII. Wonderen en voortteekenen, terwijl de drie laatste Hoofdstukken over de belangrijkste gebeurtenissen handelen, die er gelijktijdig buiten den Kreits der Christelijke Kerk zijn voorgevallen.

te vergeten. In zoo verre stemmen wij gaarne met den Hoogleeraar MUNTINGHE in, als deze in zijn Compendium de Maagdenburgsche Centuriën een werk noemt, » van wege zijne geleerdheid en nauwkeurigheid de hoogste lofspraak waardig” 1). Toch doet een enkele blik op deze verdeeling nevens de verdiensten ook de gebreken van dit werk genoegzaam uitkomen. Al mogen wij de Centuriatoren er geen verwijt van maken, dat ook zij zich aan de nu geheel verouderde en verworpene indeeling in eeuwen hielden, zoo vinden wij toch in dit werk niet weinig willekeurig gescheiden, zooals de Kettters van de ketterijen, de Martelaars van de vervolgingen, wat veel natuurlijker ware samengevoegd en vereenigd gebleven. Maar in weerwil dier gebreken kunnen wij aan dezen reuzenarbeid der Centuriatoren, in het licht van dien tijd beschouwd en beoordeeld, onmogelijk onze hoogschatting en onzen eerbied weigeren. Daar hun werk niet verder dan de *dertien* eerste eeuwen reikt, doet hun vereenigde arbeid ons aan den grootschen en kolossalen opbouw eener prachtige kathedraal kerk denken, welke, hoewel onvoltooid gebleven, toch den naam en rang van een der hoogste en voornaamste kunstgewrochten der eeuw, welke haar zag geboren worden, blijft vragen en verdienen.

Dat BARONIUS de Maagdenburgsche Centuriën, Centuriën des Satans genoemd heeft 2) en de Schrijvers van dit werk als door den helgeest aangeblazen wilde beschouwd hebben, zal bij den onpartijdige niet veel tot hunne veroordeeling afdoen, en hem even eenzijdig en overdreven voorkomen, als het schier onbepaalde gezag, dat dit geschrift gedurende dit tijdperk, bij de Protestantsche Ge-

1) „Opus summae eruditionis et accurationis laude dignissimum.”

2) Zie bl. 135 aant. 1.

schiedbeschouwing heeft doen gelden: en hoeveel er ook in den loop der tijden in dit oordeel gewijzigd is, nog zijn de tegenwoordige, meestberoemde Kerkgeschiedschrijvers tot op zekere hoogte toe eenstemmig in de erkenning van zijne hooge waarde en beteekenis. HASE noemt het »eene gemeenschappelijke onderneming der Protestantsche wetenschap, zich onderscheidende, door den rijkdom zijner uittreksels, door nauwkeurige bronnenstudie, door eene kritiek, welke niets wat tot het verledene behoorde, behoefde te verschoonen, en door eene hartstochtelijke Polemie 1).» GUERICKE neemt zonder voorbehoud de uitspraak van BAUR over: »Met en door de Centuriën is het Historisch bewustzijn omtrent het verledene eerst bij de Kerk tot klaarheid gekomen. Er bestaat geen Historisch werk, dat met zulk een helder bewustzijn van het probleem, 't welk de Kerkgeschiedenis tot oplossing heeft te brengen, en volgens een naar eene vaste methode bepaald en gekozen plan, begonnen, en voor zoo verre het stand is gekomen, ook werkelijk voortgezet en voleindigd is geworden.»

1) HASE K. G. s. 8.

2) »Das von FLACIUS in der Magdeburger Centuriën unternommen grosze geschichtliche Werk hat für die Litteratur der Kirchengeschichte eine Bedeutung, welche, sowenn man auch je seinen grossen Historischen Werth verkennen konnte, doch immer noch nicht genug gewürdigt ist.» —

„Je genauer man es kennen lernt und mit allen früheren Leistungen auf dem Gebiete der Kirchengeschichte vergleicht, um so mehr kann man sich nur von der Wahrheit der Behauptung überzeugen, das mit diesen Werke erst der Kirche, das wahrhaft geschichtliche Bewusstsein über ihre ganze Vergangenheit aufgegangen ist. Es gibt kein Kirch-historisches Werk, das mit einem so klaren Bewusstsein der Aufgabe, welche überhaupt die K. G. zu lösen hat, und nach einem so bestimmten, methodisch entworfenen Plan begonnen, und so weit es zu stande kam, durchgeführt worden wäre.» BAUR a. a. O. s. 43 u. 44.

Hoewel deze uitspraak met het oog op de vroegere voortbrengselen dezer Geschiedenis zich zeer wel verdedigen laat, zoo is toch het gevoelen, als zoude het doel of plan der Centuriatoren nog altijd de grootsche taak of roeping zijn, welke de beoefening der Kerkgeschiedenis zou hebben te volbrengen (gelijk het door GUERICKE schijnt te zijn opgevat en verstaan) 1) grootelijks voor misduiding vatbaar en daarom niet zonder het „granum salis” over te nemen of te onderschrijven. Juist daarin immers ligt, gelijk thans nagenoeg algemeen ingezien en erkend wordt, de hoofd- of grondfout der Centuriatoren, die schier al de Protestantsche Geschiedschrijvers dit geheele tijdperk door, en velen hunner nog lang daarna, is blijven aankleven, dat zij in het verledene enkel verbastering en verdonkering hebben gezien 2), en zich niet tot het onpartijdige standpunt hebben kunnen verheffen, om zoowel het vele goede in de Roomsche Katholieke Kerk te erkennen, als hare gebreken met gestrengheid te berispen. Bij de meeste latere Protestantsche Geschiedschrijvers is dan ook de loftuiting op de Centuriatoren op veel lageren toon gestemd. BAUR en SCHAFF gaan zelfs zóó verre van te beweren, dat, wanneer men de verdraaiing of scheeve voorstelling der Geschiedenis, waaraan de Roomsche en Protestantsche Polemieken zich bezondigd heeft, tegenover elkander in de weegschaal legt, door de laatste wellicht nog meer dan door de eerste aan de Historie geweld is gedaan. Deze beschuldiging luidt zóó ernstig dat zij eene meer gezette overweging verdient. Wij zullen nochtans eerst later, bij het

1) Zie zijn „Handb. der Kirchengeschichte.” Th. I. s. 27.

2) „Der ganze Entwicklungsgang der Chr. Kirche nimmt nur den Verlauf, dasz es in ihr immer dunkler und finsterer wird.” BAUR, a. a. O. s. 46.

opmaken van ons eindoordeel, haar ter toets kunnen brengen, na vooraf in eene beschouwing en beoordeeling der *Annales* van BARONIUS te zijn getreden; en hebben wij het beeld van den »Vader der Protestantsche Kerkgeschiedenis» meer dan vluchtig aangestaard, ook het beeld van BARONIUS, zijn meest geduchten tegenstander, die eene lange reeks van geschiedschrijvers in de Roomsche-Katholieke Kerk opent, vraagt thans onze gezette beschouwing, en verdient, nevens het zijne geplaatst, op geen lager voetstuk te staan.

CAESAR BARONIUS, was den 31^{sten} Oct. van het j. 1538 in het Napelsche geboren 1). Op nog jeugdigen leeftijd (in het j. 1557) begaf hij zich met zijnen Vader naar Rome. Hij kwam aldaar op een tijdstip aan, toen de heftigste reactie tegen de Hervorming in volle werking was, en Rome onder PAULUS IV (den bekenden CARAFFA), eene stoutmoedige en doorzettende poging deed om het verlorene grondgebied te herwinnen. Hier ontving hij, door den invloed van PHILIPPUS NERI, den Stichter der Congregatie der Vaders van het *Oratorium* te Rome, eene plaats onder de leden dier vereeniging, wier hoofdbezigheid in de studie van Kerkelijke Geschiedenis en oudheden bestond. Dertig jaren bracht hij in stille afzondering en onvermoeide werkzaamheid door, en reeds had hij een schat van Documenten bijeenverzameld, toen hij zich door PHILIPPUS NERI en den Kardinaal ANTONIO CARAFFA liet overreden, om deze strijdmacht, met nog andere legerbenden versterkt en

1) Het is de aandacht niet ontgaan, dat de heftigste bestrijder van het Protestantisme zijnen verjaardag gevierd heeft op den Hervormingsdag. De Protestant zal hierin weinig meer dan eene toevallige speling zien; maar voor den ijverigen Katholiek, die de Centuriatoren door BARONIUS verslagen rekende, was deze bijzonderheid niet zonder eenige beteekenis. DUPIN plaatst den geboortedag van BARONIUS op 30 October.

als in slagorde geschaard, in dichtgesloten gelederen op het legerkamp des vijands te doen aanrukken, m. a. w. om al den apparatus van geleerdheid, waarover hij beschikken kon, tot wederlegging der Maagdenburgsche Centuriën te doen dienen. — En de uitkomst heeft bewezen, dat hij voor de zwaarwichtige taak, die hem alzoo op de schouderen werd gelegd, volkomen berekend was. Tot belooning hiervan werd hij, half zijns ondanks, met eereambten overladen. Hij ontving den purperen kardinaals-hoed en mantel ten geschenke, en veler oogen vestigden zich op hem, als die, bij de ontleding van den Pauze-lijken Stoel, boven vele anderen waardig kon worden geacht, de driedubbele kroon te dragen 1). Na twaalf folianten te hebben afgewerkt, waarin hij het tot het j. 1198 had gebracht, stierf hij den 30^{sten} Juni des j. 1607, vermoedelijk wel ten gevolge der overspanning, waarmede hij, schier dag en nacht rusteloos arbeidende, zijn reusachtig werk had voortgezet 2).

De Annales van BARONIUS — die te hooger zijn te schatten, daar wij hierin niet het werk van velen, maar de resultaten der nasporingen van éénen man en van een enkelen menschenleeftijd voor ons hebben liggen — behelzen eene menigte van vroeger onbekend gebleven oor-

1) Het is volkomen naar waarheid gezegd, dat hetzelfde werk, hetwelk hem boven aan de lijst der Kandidaten tot den H. Stoel heeft gebracht, hem zijne verheffing tot Paus heeft doen ontgaan. De Spaanschgezinde partij namelijk, welke ergernis had genomen aan een gedeelte zijns werks („tractatus de monarchia Siciliae”), verhinderde zijne benoeming, toen het tot eene eindstemming kwam, en zijne keuze reeds genoegzaam verzekerd scheen.

2) Om zijn werk, zoo mogelijk nog te voleindigen, zal hij zich des nachts te nauwnood vier uren slaaps hebben gegund.

konden en aktenstukken, aan de Pauselijke Archieven, aan de Handschriften, die in onderscheidene Bibliotheken berustende waren, en bijzonder aan de rijke boekverzameling van het Vatikaan ontleend. Hoeveel ook eene onpartijdige Kritiek daarop vindt aan te merken, en in weêrwil der vele gebreken, (waartoe buiten een aantal misstellingen 1) vooral de bekrompene, soms aan het kinderachtige grenzende bijgeloovigheid des Schrijvers behoort) die vooral den Protestant moeten ergeren, zou het van de grootste eenzijdigheid en partijdigheid getuigen, aan dit werk eene nog altijd blijvende waarde en de uitstekendste verdiensten te ontzeggen. Naar waarheid is daarvan gezegd, dat geen grondig beoefenaar der Geschiedenis de Annalen van BARONIUS ongebruikt ter zijde zal schuiven, of ze zonder schade ontberen kan. Even als vroeger EUSEBIUS ontbrak het dan ook BARONIUS geenszins aan zelfgevoel en bewustheid dezer verdiensten. Hij spreekt het in de praefatio zijner *Annales* zonder beschroomdheid uit, dat hij eigenlijk de eerste is, die gezegd kan worden, eene waarachtige Kerkhistorie geleverd te hebben. Zich zelve schier boven alle anderen den roem der waarheidsliefde en rechtgeloovigheid toekennende, verwijt hij aan EUSEBIUS het Arianisme, aan SOCRATES en SOZOMENUS het Novatianisme begunstigd te hebben. Hij berispt het in al zijne voorgangers, dat zij zonder genoegzame Kritiek zijn te werk gegaan, een verwijt, dat maar al te spoedig tegen hemzelve stond gekeerd te worden. Hoe snijdend scherp zijne Polemieek tegenover de Maagdenburgsche Centuriatoren gerekend mag worden, zoo

1) LUKAS HOLSTEIN, een zijner bestrijders, achtte zich sterk niet minder dan achtduizend (!) misstellingen of fouten in de *Annales* aan te wijzen. Zóó overdreven als deze beschuldiging is te achten, zóó blijven deze toch altijd talrijk en veelbeduidend genoeg, om de Annalen van BARONIUS alleen met de Correcturen van PAGI bruikbaar te achten.

is hij toch met veel beleid en tact daarin te werk gegaan. Nergens noemt hij hen uitdrukkelijk 1), of tast hij hen rechtstreeks aan, zonder hen evenwel als den vijand, dien hij overal ontmoet, en te bestrijden heeft, één enkel oogeblik uit het oog te verliezen. — Dit blijkt reeds eenigermate uit de benaming van *Annales* in tegenstelling van *Centuriën* door hem aan zijn werk gegeven 2). Wilden deze elke eeuw, hij wilde, door nog grooter geest van nauwkeurigheid geleid, jaar op jaar, de Geschiedenis en hare feiten zelve laten spreken, en voert tot wederlegging zijner tegenstanders in overstelpenden overvloed eene massa van getuigenissen en bijzonderheden aan. Daar het gezag der algemeene Conciliën nog altijd door de Centuriatoren werd toegegeven, vond hij hier minder rijke stof tot aanval of verdediging, maar des te verder verwijderd hij zich van hen, in alles wat tot de Geschiedenis der Hiërarchie in betrekking staat, daar het hem kennelijk het naast aan het harte ligt de eere des Pausdoms en zijnen goddelijken oorsprong, wortelend in het Primaat van PETRUS, den

1) Maar in zijne *gratiarum Actio* aan PH. NERI komt hij onverholven voor zijn eigenlijken toeleg uit en schrijft hij „e portis inferis in Ecclesiae detrimentum progressas esse centurias Satanae.”

2) Het werk verscheen het eerst te Rome onder den titel: „CAES. BARONII *Annales Ecclesiastici*, 1588—1607, XII vol. fol. — In een anderen druk, Mogunt. 1601 heeft BARONIUS zelf de verbeterende hand gehad. De beste en meest correcte uitgave wordt die van Antwerpen geschat (1610), waarin het bovengenoemde „Tractatus de Monarchiâ Siciliae” mede is afgedrukt, hetwelk door PHILIPS III in het uitgestrekt gebied der Spaansche Monarchie met gestrengheid was geweerd en verboden geworden. Maar de bruikbaarste, tegelijk de kostbaarste, is ongetwijfeld die van MANSI, Lucca 1738—1759, niet minder dan XXXVIII folianten beslaande, als waarin het vervolg van RAYNALDUS en de Kritiek van PAGI mede zijn opgenomen, en welke van uitvoerige registers is voorzien.

eersten Bisschop van *Rome*, en in eene onafgebroken lijn tot de tijden der Hervorming afdalende, met al de kracht zijner overtuiging en macht van Historische bewijzen te handhaven.

Zóó licht het hem moest vallen bij onderscheidene leerstellige punten op overtuigende wijze in het licht te plaatsen, dat hij, althans veel meer dan zijne tegenstanders, de Kerk der vroegere eeuwen en het gezag van beroemde kerkvaders op zijne zijde had; of ook ridderlijk den handschoen ter verdediging optenemen, en hen uit het veld te slaan, waar dezen, bij de heftigheid hunner beschuldiging, de perken der gematigdheid maar al te zeer hadden overschreden; zoo openbaart zich op het laatste punt wel het meest zijne zwakke zijde 1); en het verdonkert niet weinig zijn roem als Geschiedschrijver, dat hij, geene kans ziende zijne zaak te handhaven, geene zwaarigheid gemaakt heeft om een aantal kennelijk verdichte of van onechtheid verdachte stukken — men denke hier slechts aan de *Pseudo-Isidorische* decretalen en de *schenking* van KONSTANTIJN, — voor echt te doen doorgaan, of althans — evenals waren zij echt — overeenkomstig zijn oogmerk te blijven aanwenden. Bezwaarlijk zal het in onze dagen door elken in de geschiedenis ervarenen Roomsche-Katholiek nog langer geloovend kunnen worden, dat BARONIUS, in plaats van ergerlijke feilen en gebreken in zijne Kerk te erkennen en toe te geven, het uiterste beproefd heeft, om het *kromme recht* te praten 2) en met eene nog al ruime consciëntie

1) Overigens is de geschiedenis der Latijnsche Kerk *exacter* dan die der Oostersche of Grieksche Kerk bewerkt, hetwelk men ten deele uit BARONIUS' gebrekkige kennis van het Grieksch verklaarbaar acht.

2) Als eene proeve gelde hier weder de wanhopige poging om de

niet te kiesch of te schroomvallig in het gebruik der mid-
delen geweest is; maar van den anderen kant is ook de
Protestant tot de belijdenis gedwongen, dat hij in vele
gevallen, waar alleen de Geschiedenis had te beslissen,
tegenover de Centuriatoren half of geheel in zijn recht is.
En dit bewijst nog niets tegen de zaak van het Protestan-
tisme, maar is geheel daaruit te verklaren, dat FLACIUS
zoo wel in zijnen *Catalogus testium veritatis*, als in zijne
Centuriën, den strijd op een hoogst onveilig terrein had
overgebracht, door in elken bestrijder van den Paus en
de Pauselijke macht een' getuige der waarheid te zien;
door de Kerkvaders der drie eerste eeuwen als met geweld
tot Lutheranen der zestiende eeuw te willen omscheppen
en hervormen; en wel voornamelijk, door den toestand
der Christelijke Kerk sedert KONSTANTIJN, zonder een
geöpend oog voor waarachtige en onmiskenbare verdiensten
te hebben, met de donkerste kleuren te schilderen. De zóó
gestreng dogmatische denkwijze van FLACIUS, die, gelijk wij
van elders weten, in zijne opvatting en voorstelling van
's menschen zedelijk bederf dicht genoeg aan de grenzen
van het *Manicheïsme* naderde, daar hij de erfzonde, als
behoorende tot het wezen der menschelijke natuur wilde
beschouwd hebben 1) is ongetwijfeld mede van invloed op

rechtgeloovigheid van den Paus HONORIUS in den Monotheletischen
strijd te blijven handhaven, eene bijzonderheid, waarop in den laatsten
tijd, bij den strijd over de onfeilbaarheid des Pausen *in en buiten*
de R. K. Kerk op nieuw de aandacht gevestigd is.

1) Te *Straatsburg* schreef FLACIUS zijn *Clavis Scripturae* en: „Een
doorgaande Glosse of Commentaar op de H. Schrift.” In eene
daarbij gevoegde verhandeling ontwikkelde hij zijn gevoelen om-
trent de Erfzonde, waardoor hij zich zelve, met de beschuldi-
ging van *Manicheïsme*, bij vernieuwing de grootste onaangenaamheden
berokkende.

deze donkere opvatting en beschouwing der Kerkgeschiedenis geweest en geheel daarin wedertevinden 1).

Zekerlijk is hiermede een gestreng oordeel over FLACIUS zelve en de vroegste Protestantsche geschiedbeschouwing, voor zooverre deze aan hetzelfde eenzijdige gezichtspunt zich hield vastgeklampt, uitgesproken; maar hiermede kunnen wij nog niet het vroeger vermelde gevoelen gaaf als het onze overnemen of onderschrijven, als zoude het verwijt der hartstochtelijkheid en partijdigheid, van scheeve voorstelling of verwringing der geschiedenis, nog veel zwaarder op de Protestantsche dan op de Roomsche zijde blijven drukken. Zoo al ten deele kan worden toegestemd, dat de heftigheid van den aanval de heftigheid van toon bij de verdediging te bovengaat en dien ook volkomen wettigt of verklaart, hiermede is de geheele beschuldiging nog geenszins gestaafd. Men onderscheide toch wel, waar er sprake van scheeve voorstelling of verwringing der geschiedenis zijn moet, tusschen hetgeen zich aan het zielsoog der schrijvers, gewapend met het hoog of donkergekleurde glas der hun eigene beschouwing, zich zóó noodwendig moest voordoen, en tusschen hetgeen voor rekening van kwade trouw en het zich zelf bewuste bedrog moet komen; en hoe gaarne wij ook, dien maatstaf aanleggende, BARONIUS op enkele punten willen vrijpleiten of verontschuldigen, waar hij door latere Protestantsche schrijvers het vinnigst is aangevochten, zoo achten wij toch, dat bij zoodanige vergelijking de schaal lichtelijk tot de tegenovergestelde zijde zou overslaan.

1) FLACIUS, een der gestrengste Dogmatici der zestiende eeuw vindt in de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis zijne plaats allernaast de Rationalistische Historiographen bij den uitgang der achttiende eeuw, als om een bewijs te leveren, hoe de uitersten elkander naderen.

Doch waartoe het uitgeplozen, en als op eene goud-schaal afgewogen, aan welke zijde der strijdvoerende partijen de grootste schuld der partijdigheid en hartstochtelijkheid ligt, daar het *peccatum esse extra atque intra Iliacos muros* hier zijne meest bepaalde toepassing vindt; daar wij, tot de slotsom dezer vergelijkende beschouwing van FLACIUS en BARONIUS genaderd zijnde, in het over beiden door BAUR en andere beroemde geleerden uitgesprokene eindoordeel volkomen kunnen berusten, dat de roem eener in de geschiedenis der Historische Letterkunde schier ongekende inspanning en volharding gelijkelijk aan beiden is toekomende; dat zij in de aanwending en tentoonspreiding van grondige en veelzijdige geleerdheid met elkander wedijveren; dat zij in de grootschheid en stoutheid van het door hen gekozene en ontworpen plan, op dezelfde bewondering kunnen aanspraak maken; maar, hoe wel in gevoelens de uiterste tegenstelling vormende, bij het scherpe Dualisme, dat aan beiden eigen is, en den gestreng Polemisch-dogmatischen geest, die beiden bezielt, in het wezen der zaak in de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis geheel hetzelfde standpunt innemen en vertegenwoordigen 1).

Daar is nochtans één trek, dien wij hier niet mogen

1) „Mit einer in der Geschichte der Litteratur seltsamen anstrengung und Ausdauer, und mit einen auf beide Seiten gleich grossen Aufwand von Gelehrsamkeit und Scherfsinn haben die beiden Werke ihre entgegengesetzte Ansicht im Groszartigstigen Styl durchgeföhrt. Wie aber das eine nur die Antithese zu der These des anderen ist, das eine ebenso den *Optimismus* huldigt, wie das andere den *Pessimismus*, so kann über beide zusammen nur das Urtheil gefällt werden, das beide auf einen gleich einseitigen Standpunct des Parteigeistes und der Dogmatisirenden Polemik stehen.“ BAUR Epochen a. a. O.

voorbijzien, en waarbij het voordeel geheel aan de zijde van BARONIUS komt: het *optimisme*, dat door dezen tegenover het *pessimisme* van FLACIUS in de geheele opvatting en voorstelling der geschiedenis gehuldigd wordt. Niet, als of niet de eene eenzijdigheid even goed als de andere afkeuring en veroordeeling verdient; maar dit toch had BARONIUS boven zijne tegenstanders ontegenzeggelijk vooruit, dat het Godsdienstig en Christelijk gevoel — waar het zich als rechter tusschen de beide partijen heeft te plaatsen — minder pijnlijk wordt aangedaan; dat zelfs het geloof aan eene Theocratie en zedelijke wereldregeering minder geschokt en beleedigd wordt, waar, naar de voorstelling van BARONIUS, alles een te schoon en te gunstig aanzien erlangt, dan waar, naar de voorstelling van FLACIUS en de zijnen, ieder gebrek als door een vergrootglas ter bezichtiging gegeven wordt, en de geschiedenis der Christelijke Kerk, eene reeks van eeuwen door, niets anders dan een chaos van verwarring, dan een uitgestrekt veld van distelen en onkruid vertoont. HASE, in eene vergelijking tusschen de Centuriatoren en BARONIUS tredende, heeft dit, met overneming van de meest geliefde beeldspraak, in beide werken voorhanden, dat op zijne eigenaardige wijze dus uitgedrukt: 1) »Beide groote werken stemmen met elkander overeen in de erkenning van het gezag der oude kerk en van haar leerstelsel; beiden beschouwden de Kerkgeschiedenis als de schouwplaats van den strijd tusschen Christus en den Satan; maar volgens BARONIUS heeft Christus het scheepken zijner kerk, hoewel dan ook van tijd tot tijd slapend, door alle stormen heen, veilig weten te sturen; volgens FLACIUS daarentegen

1) HASE „Kirchengeschichte“ s. 8.

is het den Antichrist gelukt den stoel der heerschappij in het midden der Kerk op te richten" 1).

Uit een zuiver *Historiographisch* oogpunt beschouwd, staat BARONIUS beneden FLACIUS, en nemen zijne *Annales* een veel lager standpunt der geschiedschrijving dan de *Maagdeburgsche Centuriën* in. Met al de gebreken, welke deze ontsieren, zal men bezwaarlijk, in de eerste tijden na de Kerkhervorming een werk daarnevens kunnen leggen, wat in vorm en inhoud beide beter het karakter eener geschiedenis draagt, terwijl de geheele arbeid van BARONIUS veel meer de strekking heeft, om den eigenlijken geschiedschrijver vóór te werken. Ook aan de vereischten van den Historischen stijl is beter door de *Centuriatoren* dan door BARONIUS voldaan 2). En hoeveel er in het karakter van FLACIUS zelve zijn moge, wat ons min of meer mishaagt en terugstoot, wie onzer moet niet in hem eenen man van de zeldzaamste *energie* en *geestesgaven* blijven huldigen? Wie onzer moet niet de gestrengheid des oordeels, dat ook later over hem is geuit, aanstonds verzacht of ontwapend gevoelen, als hij tusschen de beide Hoofden en aanvoeders der Protestantische en Roomsche Katholieke Kerkgeschiedschrijving eene laatste tegenstelling wagende, zich beiden vertegenwoordigt:

1) Als hoofddoel van hun schrijven werd door de Centuriatoren zelve aangewezen: in het licht te stellen „quo modo sese Antichristus ille, in templo Dei sedens, pro Deo ostentaverit et vere filium perditionis egerit.” Zie BAUR *Epochen* u. s. w. s. 50.

2) DUPIN „Nouvelle Bibliotheque des Auteurs Ecclesiastiques” T. XVII. p. 3. spreekt over den stijl van BARONIUS dit min gunstig oordeel uit: „Son style n'a ni la pureté ni l'élégance, qui serait à sonhaïter dans un ouvrage de cette nature, et l'on peut dire qu'il écrit plutôt en Dissertateur, qu'en Historien.”

Hier den schrijver der *Annales*, zooals hij uit den nederigen stand en kring van een *Padre del Oratorio* tot den rang van kerkvorst wordt verheven; algemeen gevierd en bewonderd, van het purper omhangen, op het punt van met de Pauselijke Tiara te worden gekroond; en ginds den ontwerper en schrijver der Centuriën, zooals hij, uitgeput door lichaams- en zielelijden, in den strijd voor zijne overtuiging bezwijkt, en, maar half bewust welk eene duurzame gedenkzuil hij zich zelve had gesticht, roemloos ten grave daalt 1).

1) Uitermate hard en gestreng is FLACIUS door PLANCK en andere geschiedschrijvers van den lateren tijd beoordeeld. In onzen tijd is men van die gestrengheid teruggekomen. De Hoogl. Dr. A. TWESTEN hield tot zijne eerredding eene voorlezing, welke met *autobiographische* bijlagen van HERMANN ROSSEL verrijkt, te *Berlijn* 1844 het licht heeft gezien. KLING, heeft met kennelijke voorliefde voor den man, en het standpunt, dat hij vertegenwoordigde, in HERZOG's *Lexicon* zijn beeld geteekend, en noemt hem, met terugslag op zijn *Catalogus testium*: „ein mann des Glaubens, einer aus Jener Wolke von Zeugen, deren die Welt nicht werth war.“

II.

GESCHIEDSCHRIJVERS IN DE ROOMSCH- KATHOLIEKE KERK.

OPVOLGERS VAN BARONIUS.

Opgewekt en aangemoedigd door de Pauselijke begunstiging, hebben tal van schrijvers, in onderscheidene landen zich beijverd, om een vervolg op de Kerkelijke Annalen van BARONIUS te leveren. Aan hun hoofd verdient ODERICO RAYNALDI geplaatst te worden, even als zijn beroemde voorganger, medelid der Congregatie van het *Oratorium*, die de geschiedenis tot het j. 1565 gebracht heeft 1). RAYNALDUS toont even als BARONIUS in het bezit geweest te zijn van een aantal min bekende oorkonden, hem door de rijke Vatikaansche Bibliotheek verstrekt. Jammer maar, dat hij in het daarvan gemaakte gebruik en de geheele beschouwing der geschiedenis dezen in eenzijdigheid en partijdigheid niets toegeeft, wat te meer in het oog springt, waar hij tot de tijden der Hervorming is genaderd, en ook hare lotgevallen heeft moeten beschrijven.

Op hem volgde JACOMO LADERCHIO, evenzeer aan de vereeniging van het *Oratorium* verbonden, die het j. 1572

1) „Annales Eccles.” Tom. XIII—XXI Romae 1646—77.

bereikt heeft 1), maar, bij al de blijken van moeizame vlijt, die hij in de verzameling van historische bescheiden heeft aan den dag gelegd, toch in scherpzinnigheid en talenten als schrijver, zoowel bij RAYNALDUS als bij BARONIUS achterstaat. Op hem is ten volle van toepassing, wat volgens HASE in het algemeen van de opvolgers van BARONIUS geldt, dat zij de geschiedenis in gelijken geest, maar zonder gelijkheid van geestesgaven als hun voorganger hebben bewerkt 2).

Nagenoeg tot hetzelfde tijdpunt in de geschiedenis werd dezelfde taak door den Poolschen Dominikaan ABRAHAM BZOVIVUS volbracht. Met zijnen uitvoerigen arbeid, die acht lijvige banden beslaat, heeft hij echter aan de Historische wetenschap luttel dienst bewezen. Zóó schel als hij de lof-trompet voor zijne eigene orde steekt, zóó mild is hij in schimpreden en of lasterlijke aantijgingen tegenover andersdenkenden. Hadden BARONIUS en zijne andere opvolgers weinig ontzag jegens de waardigheid van wereldlijke vorsten doen blijken, zoodra deze met de hoogheid en waardigheid der Roomsche bisschoppen in strijd en botsing geraakte, geen hunner is in de betooning van geestelijken trots en overmoed, en van kruipende en vleiende onderdanigheid aan den Roomschen stoel, verder gegaan dan hij 3).

Met meerdere gematigdheid en zekeren geest des onderscheids, waarin nog iets van zijne vroegere geloofsovertuiging doorschemert, werd hierin door SPONDANUS (HENRI

1) „Annales Eccles.” Tom. XXII—XXIV. *Romae* 1728—37.

2) „Im gleichen Geist aber ohne den Geist des Urhebers.” Verg. over beide Schrijvers: SCHRÖCKH's Einleitung op zijne *Alg. K. G. Th. I.* s. 232. fg.

3) Zie SCHRÖCKH a. o. O. s. 233. fg.

DE SPONDE geb. 1568 te *Mauleon* in *Frankrijk* † 1643) te werk gegaan, wiens naam overigens als van een Apostaat der Protestantsche Kerk, en wegens den door hem betoonde ijver in de vervolging zijner voormalige geloofsgenooten, nadat hij tot Bischof van *Pamier* was verheven, bij de Protestanten even zeer gehaat als berucht is gebleven. Deze had, na zijnen overgang tot de Roomsche-Katholieke Kerk, te *Rome* met BARONIUS zelve gedurende diens laatste levensjaren persoonlijken omgang gehad, en van zijne hand de Priesterlijke wijding ontvangen. Tegen het eind zijns levens wijdde hij zijne onverdeelde zorg aan de uitgave van hetgeen hij vroeger verzameld en in geschrift gebracht had. Zijn vervolg op BARONIUS omvat nagenoeg eene tijdruimte van vijf eeuwen 1). Buitendien leverde hij een uittreksel uit dezelfde *Annales* van BARONIUS, dat de eer genoot in onderscheidene talen overgezet te worden, en wegens het veelvuldig gebruik, bij aanhalingen daarvan gemaakt, hem bij uitnemendheid den naam van *Abbreviator* BARONII heeft doen verwerven.

Als eene loffelijke uitzondering en eene verheffing boven den slaafschen geest van onderwerping aan *Rome* en de vinnige polemiek, die de bovengenoemde Schrijvers kenmerkte, gold de vrijzinnige en in vele opzichten verdienstelijke arbeid, dien ANTOINE PAGI, (geb. bij *Aix* in *Provence* † 1699 ald.) ondernam. Zijne eerste opleiding ontving hij bij de *Jezuïeten*, maar de *Franciskanen* wisten hem voor zich te winnen, en herhaalde keeren werd hij tot Provinciaal dier orde gekozen. In die betrekking en als beroemd Prediker was hij ijverig

1) „*Annalium BARONII continuatio.*” Ab. A. 1127 usque ad A. 1622. *Paris.* 1698.

werkzaam, maar al den tijd, waarover hij verder kon beschikken wijdde hij aan de beoefening der Geschiedenis. Bepaaldelijk was de Chronologie bij hem het meest geliefde vak van studie, en na onderscheidene Dissertaties van Chronologischen aard en inhoud geschreven te hebben, nam hij de gansch niet lichte taak op zich, eene geregelde Kritiek op al de *Annales* van BARONIUS te leveren. Aanvankelijk maakte zijn werk weinig opgang, zoodat de druk na de verschijning van het eerste deel (dat de vier eerste eeuwen der Kerkgeschiedenis omvatte) in Frankrijk gestaakt werd. Hij werd echter door de Kardinaals CASANATE en NORIS aangemoedigd om daarmede voort te gaan, en gaf aan die opwekking te gereeder gehoor, naarmate hij grootere liefde voor dit werk bleef koesteren. Toen hij, bij toenemende verzwakking reeds aan zijn leger gebonden was, hield hij zich nog met het maken van aantekeningen en bijvoegsels bezig, en hij mocht dan ook de voldoening smaken, nog vóór zijnen dood zijnen arbeid geheel voleindigd te zien, die in het j. 1705 in vier folianten te Antwerpen en Genève in druk verscheen 1).

PAGI'S Kritiek bepaalt zich grootendeels tot de juiste rangschikking der gebeurtenissen en de verbetering van

1) Onder den titel: „Critica Historico-Theologica in universos Annales Ecclesiasticos Em. et Rever. CAESARIS Cardinalis BARONII, in qua rerum narratio defenditur, illustratur, suppletur, ordo temporum corrigitur, innovatur, et Periodo Graeco-Romanâ nunc primum concinnata, munita, auctore B. P. ANTONIO PAGI, *Genevae* 1705. De geheele kritiek van PAGI werd mede opgenomen in de Uitgave van BARONIUS door MANSI (zie boven bl. 135). In onzen leeftijd heeft de Duitsche geleerde en Augustijner Monnik THEINER te Rome aangevangen eene voortzetting van BARONIUS te leveren, na RAYNALDUS en LADERCHIO, tot op onze dagen.

Chronologische misstellingen. Hoewel het bij hem niet aan proeven van loffelijke gematigdheid en zachtmoedigheid ontbreekt, zoo heeft hij toch zich met opzet naar het schijnt, van eene diepere beoordeeling onthouden. Al wat van leerstelligen aard is laat hij liefst onaangeroerd. Al is daarom op den hoogen, hem toegekenden lof wel iets af te dingen, altijd heeft hij genoeg verricht om zijnen naam in het rijk der letteren in eere te doen blijven 1).

DE BOLLANDISTEN,

EN ANDERE GESCHIEDSCHRIJVERS, BEHOORENDE TOT DE ORDE
DER JEZUIETEN.

Van de pas gestichte orde der *Jezuiten*, welke zóó stoutmoedig de wapenen opnam, om het grondgebied, dat door de Hervorming was verloren gegaan, voor de Kerk te heroveren, liet het zich kwalijk anders verwachten, dan dat zij ook het veld der Kerkgeschiedenis niet onbetreden zou laten. Toch scheen zij eenigzins huiverig daarop den voet te zetten. Was het, omdat zij met scherpen blik de onveiligheid van dit terrein aanstonds herkende? Althans de oogst van letterkundige voortbrengselen, dien wij hier

1) DUPIN t. a. p. T. XVIII p. 197 suiv. heeft over PAGI dit uitermate gunstig oordeel geveld: „Le Père PAGI était très habile dans l'Histoire et dans la Chronologie, sage et bon critique, doux et modéré dans ses expressions; son style est simple et tel qu'il convient à une narration chronologique.” LECLERCQ geeft hem de nog weidschere lofspraak: „Que le Père PAGI à redressé et suppléé tout ce qu'il a de plus important dans l'Histoire Ecclésiastique, et que sa mémoire doit être en bénédiction dans la République des Lettres à cause de cela.” — Verg. over dezen schrijver, behalve DUPIN, CHAUFÉPIÉ in zijn *Nouveau Dict. Hist. et Crit. ad vocem.*

vinden in te zamelen, is niet zóó ruim en overvloedig te noemen, als wij, bij het streven naar den roem der geleerdheid, aan deze orde eigen, en de onmiskenbare verdiensten, die zij in andere vakken van wetenschap verworven heeft, vooruit zouden gedacht hebben. Dat zij nogtans op Historisch gebied ook waardige vertegenwoordigers heeft gevonden, daarvan getuigt genoegzaam reeds de naam der *Bollandisten*, die aan het hoofd dezer bladzijden staat geplaatst.

Het plan om de Kerk in het bezit te stellen van eene volledige verzameling van al de „levens der Heiligen” (*Acta Sanctorum*) is oorspronkelijk uitgegaan van den *Jezuïet* HERIBERT ROSWEIJD, (geb. te *Utrecht* 1569 † te *Antwerpen* 1629) 1) die, na het leeraarsambt, dat hij bekleedde, te hebben nedergelegd, gedurende de laatste jaren zijns levens onverpoosd en onvermoeid zich hiermede bezig hield. Volgens dit plan, dat hij aan de broeders zijner orde openlegde, zou dit werk de volledige levensbeschrijvingen omvatten, die er in de meest verschillende landen van Heiligen waren opgesteld. *Zestien* groote deelen zouden naar zijne berekening daartoe noodig maar ook voldoende zijn 2). Eene eerste proeve leverde hij zelf, door het leven en *martyrium* van enkele Heiligen, met de Authentieke Aktestukken hunner rechtspleging, die hij in de Nederlanden gevonden had, te doen drukken en uitgeven 3).

1) Uitvoerig wordt over hem gehandeld in de „*Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*” a PHILIPPO ALEGAMBE. *Antv.* 1643.

2) Een *zeventiende* deel, daaraan toegevoegd, zou Historische en Kritische aantekeningen, het *achttiende* de tafels en registers, loopende over al de *zestien* deelen, moeten behelzen.

3) „*Fasti Sanctorum cum Actis praesidialibus Sanctorum TARACI, PROBI et ANDRONICI;*” *Antv.* 1607.

Bovendien had hij zich reeds in het bezit gesteld van een groot aantal handschriften en bescheiden, voor meerdere deelen bestemd, toen de dood hem dwong den pas ondernomen arbeid te staken. Intusschen bleef de opmerksaamheid der Orde op deze onderneming gevestigd, en JEAN BOLLAND, een *Jezuïet* uit *Limburg*, toen vierendertig jaren oud, werd met het oogmerk om aan deze taak ongehinderd zijn leven en zijne krachten te wijden, uit *Mechelen* naar *Antwerpen* ontboden, als de plaats, welke ter voltooiing van dit werk de meestgeschikte gelegenheid aanbood. BOLLANDUS haaste zich kennis te nemen van ROSWEIJD's nalatenschap, maar achtte alles wat hij vond ter uitgave nog ongenoegzaam. Hij opende daarom eene briefwisseling met de leden zijner Orde en een aantal geleerden, door alle landen van *Europa* verspreid, ten einde alle Bibliotheken en andere schatkamers van geleerdheid te laten doorzoeken, en alles wat op "het leven der Heiligen" betrekking had, te zijner kennis te doen komen. Daar het nogtans zijne krachten oversteeg, al de hem toegezondene stukken niet enkel te lezen en te beoordeelen, maar ook te rangschikken en te verwerken, werd hem in het j. 1635 de jeugdige Pater GODEFRIDUS HENSCHENIUS, een *Gelderlander* van geboorte, als medehelper toegevoegd, die eene vastere gezondheid dan hij genoot, en, zoo als bij de uitkomst bleek, voor dit werk eene uitstekende geschiktheid bezat. Door zijne hulp onderschraagd, waagde BOLLANDUS aan het plan van ROSWEIJD nog meerdere uitbreiding te geven. Men zou zich niet uitsluitend tot die Heiligen bepalen, waarvan eene volledige levensbeschrijving bestond, maar ook eene poging doen om het leven van nog andere Heiligen, uit de verstrooide fragmenten, bij de Kerkelijke Schrijvers van alle tijden aanwezig, tot één geheel samen te voegen en te verbinden.

Eindelijk verschenen als eerste proeve, twee zwaarlijvige folianten in het j. 1641, die enkel de maand Januari bevattenden 1). Ieder leven was aan het hoofd met eene breede Historische Inleiding en aan het slot met eene reeks van aantekeningen voorzien. De maand Februari volgde eerst in het j. 1658. Twee jaren later trad ook de Vader DANIEL PAPENBROCK, tot den gemeenschappelijken arbeid toe, die, van HENSCHENIUS vergezeld, eene ontdekkingsreis voor nieuwe Manuscripten naar *Italië* en *Frankrijk* ondernam, en na den dood van BOLLANDUS en HENSCHENIUS beiden, jaren lang de ziel en het hoofd der onderneming is gebleven, welke, hoe traag ook de maanden met den tusschenstand veler jaren, elkander opvolgden 2) met eene ijzeren volharding werd voortgezet.

De uitgebreidheid der stof, welke men voor de maand Mei te bewerken vond, deed Vader PAPENBROCK naar de hulp van nieuwe Medearbeiders uitzien. COENRAAD JANING en FRANCISCUS BAERT werden door de Orde daartoe aangewezen. *Zeven* deelen, gesamenlijk over de maand Mei loopende, waren de vrucht van hun vermenigvuldigden arbeid. Met het einde der zeventiende eeuw was eerst het einde van het eerste *Semester* bereikt 3), maar ook de achttiende eeuw spoedde reeds haren eindpaal tegemoet, eer men het tot de helft der maand *October* gebracht

1) D. i. het leven dier Heiligen, wier namen op den Romeinschen kalender, in de maand Januari stonden aangeteekend. De titel was: „Acta omnium sanctorum, quotquot toto orbe coluntur.” *Antv.* 1641 sqq.

2) De maand Maart verscheen in *drie* folianten, in 1668; de maand April evenzoo in 1675.

3) Omtrent den oorsprong en voortgang dezes werks tot op het hier aangeduide tijdpunt, wordt men nauwkeurig ingelicht door DUPIN t. a. p. Tom. XVII. p. 267 suiv.

had 4) toen het werk, dat uit *drie* en *vijftig* foliobanden bestond, naar het scheen voor goed, gestaakt werd.

Hiermede hebben wij reeds de grenzen van dit tijdperk der *Historiographie* verre overschreden, maar het zij ons vergund ook hierbij niet af te breken, maar een vluchtigen blik op de latere lotgevallen eener onderneming te slaan, welke in de Letterkundige wereld zóó groote bekendheid en vermaardheid verworven heeft.

Reeds vroeger, toen men tot den *negenenveertigsten* band gevorderd was, had deze onderneming een geweldigen schok door te staan. De opheffing van de orde der *Jezuïeten* (ten j. 1773) dreigde ook aan den arbeid der *Bollandisten* den ondergang. De stichting werd toen van *Antwerpen* naar de Abdij *Caudenberg* overgebracht. Nog bedenkelijker werd de stand van zaken onder de regeering van Keizer JOZEF II, die weinig hart voor eene vereeniging, welke de vereeuwiging van Roomsche Kerkheiligen ten doel had, kon gevoelen, en, bij de algemeene klacht over den tragen voortgang des werks, den onredelijken eisch deed, dat er ieder jaar geregeld een folioband moest worden afgeleverd. In het j. 1788 ontving de inrichting den genadeslag, maar de *Praemonstratenser* Abdij *Tongerloo* werd, door aankoop, bezitster van al het Copij en materiaal des werks, en van daaruit trad de laatste of *zesde* Octoberband, ten j. 1791 in het licht. Toen de Fransche Republiek beslag legde op de geestelijke goederen en bezittingen, wisten de Kloosterbroeders een deel hunner Litterarische schatten, in *Westphalen*, in veiligheid te

1) De maanden *Juni* en *Juli* verschenen, na eene andere reeks van jaren, ieder in *zeven*, *Augustus* en *September* in *zes*, en de eerste helft der *October*-maand mede in *zes* folio banden.

brengen. Met de herstelling der *Jezuieten*-orde werd ook de voortzetting dezes werks aangekondigd en werkelijk hervat. Van eenige beduidenis is echter de vordering niet, welke de reuzenarbeid hierdoor gemaakt heeft 1). Vóór ettelijke jaren is eene nieuwe uitgave van de *Acta Sanctorum* aangekondigd. Zal zij volkomen gelukken, of dit werk zelve eindelijk zijne voltooiing naderen?

De beantwoording der laatste vraag hangt ter nauwste samen met het lot, dat aan de orde der *Jezuieten* in de toekomst zal beschoren zijn. Zoo veel laat zich echter uit den tragen voortgang met genoegzame zekerheid afleiden, dat het alsdan niet voor het thans levend geslacht, maar eerst voor een der volgende geslachten bewaard zal zijn, den geheelen jaarkring der *Acta Sanctorum* gesloten te zien 2).

DUPIN vergelijkt deze uitgebreide verzameling van de „levens der Heiligen,” wegens de vreemdsoortige vermeniging van ware en goede, twijfelachtige of zelfs geheel ongeloofelijke verhalen en berichten, die daarin voorkomen en als door elkander wemelen, met een groot vischnet, dat, in zee geworpen, allerlei soorten van visch ophaalt 3). Deze vergelijking des Roomschegezinden schrijvers,

1) Eerst in het j. 1845 volgde de *zevende* Octoberband, die niet meer dan twee dagen (15 en 16 Oct.) inhiel.

2) Belangrijke bijzonderheden omtrent de latere lotgevallen en de voortzetting dezes werks vindt men in het „Bonner Zeitschrift für Philosophie und Katholieke Theologie” 1836. Heft. 17 en 20 en in het zeer lezenswaardige, door RETTBERG bewerkte, artikel in HERZOG'S *Lex.* op het woord: *Acta Martyrum*.

3) T. a. pl. Tom. XVII. p. 268. „Ce gros Recueil peut être fort bien comparé à un rets jetté en mer, qui prend toutes sortes de poissons, puisqu'il comprend toutes sortes d'Actes et de Viés des Saints, bonnes, médiocres et mauvaises, vrayes, douteuses et fausses.”

hoe geestig ook en, in den mond eens Protestantschen geschiedschrijvers overgeplaatst, ten volle te verdedigen, doet toch eenigermate aan den kritischen geest te kort, waardoor de *Bollandisten*, vooral in de eerste periode hunner werkzaamheid zich hebben laten leiden. Vader ROSWEYD was, blijkens zijne talrijke schriften 1) goedgeeloovig genoeg, om het in zijn vischnet verzamelde opteslaan, zonder eene nauwlettende uitlezing of zifting noodig te keuren. Ook Vader BOLLAND, hoewel deze in kritischen geest boven hem stond, meende nog altijd zooveel mogelijk de geijkte volksoverleveringen te moeten ontzien; maar HENSCHENIUS en PAFENBROCK lieten zich hierdoor veel minder binden, en, al zorgden zij, wat trouwens van de leden dier Orde niet anders voorondersteld kon worden, wat de hoofdpunten der leer betreft, in overeenstemming met de Kerk te blijven; zij gingen toch in hun Historisch onderzoek met eene zelfstandigheid te werk, welke te meerdere waardeering verdient, als men hier vooral reden had te duchten, dat het gestreng *confessioneele* standpunt der schrijvers aan de onbevangenheid des onderzoeks groote schade zou doen. Maar deze geest der vrijmoedigheid deed alras in het legerkamp der bekrompenste en lichtgevoovigste monniken een geschreeuw van onraad opgaan. Vooral werden de *Bollandisten* in een hevigen strijd gewikkeld met de *Karmeliten*, die het aan de vaders niet konden vergeven, dat dezen geweigerd hadden den oorsprong dier orde tot den Profeet ELIA te laten opklimmen.

1) Daaronder komt mede eene „*Historia Ecclesiastica*” voor „a Christo ad Urbanum VIII” en eene „*Historia Ecclesiae Belgicae*,” *Antv.* 1623. De overige hebben meest betrekking tot de „levens der Heiligen,” of strekken tot aanbeveling van het monniken- of kloosterleven.

Er verscheen een hatelijk tegenschrift, waarin aan de *Bollandisten* de toeleg verweten werd, om de orde der *Benedictijnen*, der *Augustijners*, der *Minderbroeders* en wel het meest die der *Karmelitters* geheel te verdringen en van de haar verschuldigde eer te berooven. Eene beschuldiging, die meermalen tegen de orde der *Jezuïeten* is ingebracht, en, ware zij door andere en betere gronden gesteund, niet als geheel uit de lucht gegrepen beschouwd mocht worden. De beroemde DU CANGE werd in dezen twist gemengd, die de *Karmelitters* vermaande liever zich stil te houden, dan zichzelf en hunne orde aan openbare bespottung blootstellen en prijs te geven 1). Langen tijd had dan ook PAPENBROCK het stilzwijgen bewaard, maar eindelijk plaatste hij vóór zijne „levens der Heiligen” van de maand *Juni* eene Apologie, waarin hij de aanvallen der *Karmelitters* wederlegde en afweerde, en hier en daar beantwoordde met bitteren en bijtenden spot. Dit berokkende hem een vonnis van de zijde der Spaansche *Inquisitie*, waarbij de vier laatst verschenen deelen als kettersch veroordeeld werden; en de tusschenkomst van hooggeplaatste geestelijken, van den Keizer zelve werd bij den Paus noodig geacht, om te bewerken dat de *Inquisitie* in haren overmoed niet nog verder ging, en meerdere uitbreiding aan het vroeger gevelde vonnis gaf.

Ongelijk gunstiger dan door DUPIN is van Protestantsche

1) Van welk armoedig gehalte de stijl dezer *Karmeliter* broeders geweest zij, laat zich uit een paar zinsneden in hun schrijven tegen de *Bollandisten* voorkomende, genoegzaam opmaken. Een hunner sprak van de „*Impertinentes satyrae, quibus duo illi passionati homines (HENSCHENIUS en PAPENBROCK) nisi sunt obscurare gloriam.*” Een ander, de goede ontvangst van brieven vermeldende, schreef: „*Litterae Reverentiae vestrae per postam recta sunt traditae.*”

zijde over de *Bollandisten* geoordeeld. Men heeft eene welverdiende schatting der bewondering betaald aan de volledigheid des materiaals, aan den rijkdom van handschriften dien wij hier overal vinden tentoongespreid, zooals alleen, bij de schier onmetelijke hulpmiddelen, welke aan het genootschap der *Jezuïeten* ten dienste stonden, begrijpelijk wordt. Men heeft hulde gedaan aan de uitgebreide belesenheid, aan het kritisch oordeel 1) aan de *antiquarische* geleerdheid, waarvan vele Inleidingen en Kommentaren, die als zoovele uitgewerkte Dissertaties kunnen gelden, onwedersprekelijk en op het voordeeligst getuigenis geven. Wij moeten er nogtans bijvoegen, dat deze Kommentaren meermalen onderwerpen betreffen, welke ons tegenwoordig weinig of geen belang meer vermogen in te boezemen, gelijk ook het hoofdonderwerp, dat door hen behandeld wordt, als gedurig meer in botsing komende met den geest des tijds, kwalijk op terugkeerende en toenemende belangstelling zal kunnen rekenen.

Maar hoeveel de arbeid der *Bollandisten* ook hierdoor in waarde en belangrijkheid kome te verliezen: dit is zeker, dat geene vroegere „Levensbeschrijvingen van Heiligen“, gelijk er in de middeleeuwen zoo vele waren ontstaan, met het in deze verzameling geleverde van verre kunnen vergeleken worden. In zoo verre zijn deze *Acta sanctorum* ons een verblijdend teeken van den vooruitgang, dien de *Historiographie* ook in dit gedeelte der Kerkgeschiedenis had gemaakt. Zij leveren ons het bewijs, hoe de geest van kritisch onderzoek, na met VALLA te zijn ontwaakt, na door de Hervorming met nieuwe levenskracht

1) „Wo die *Bollandisten* gearbeitet haben“ — zegt RETTBERG — „da ist der geschichtlicher Forschung den Weg gebahnt, und man darf unbedenklich an ihre Arbeiten anknüpfen.“

te zijn gevoed, ook zóó diep reeds in het hart der Roomsch-Katholieke Kerk was doorgedrongen, dat zelfs de onverzoenlijkste tegenstanders en bestrijders der Hervorming zich niet aan dien machtigen invloed vermochten te onttrekken. Des te meer moeten wij het betreuren, dat de laatst geleverde proeven, na de wederopvatting des werks, in degelijkheid van gehalte, bij den arbeid der vroegere *Bollandisten* zóó verre achterstaan. Zij dragen en vertoonen maar altezeer de kenmerken van den bekrompen Ultramontaanschen geest, waarvoor het grootste deel der gesetelijkheid in *Frankrijk en België* op nieuw het hoofd heeft gebogen. Zij benemen ons den moed om voor het nog onvoltooid gebleven gedeelte dezes werks grootsche en gunstige verwachtingen voor de toekomst te durven koesteren.

Bij de beschouwing dezes werks veroorloofden wij ons, om een overzicht des geheels te kunnen leveren, onzen gezichtskring tot de tijden van de opheffing en herstelling der *Jezüeten*-orde uittebreiden; thans nu wij nog de andere geschiedschrijvers te vermelden hebben, die tot de orde der *Jezüeten* hebben behoord, keeren wij tot het tijdperk weder, waarin dit genootschap, nog niet ver van zijnen oorsprong verwijderd, den bloeitijd van zijn bestaan heeft gekend.

Van al de volgers van LOYOLA, die onder het zelfde vaandel voor de eer der Roomsch-Katholieke kerk gestreden hebben, zou niet één gezetter en uitvoeriger beschouwing verdienen, dan ROBERTUS BELLARMINUS (geb. in *Toskanen*, 1542 † als Kardinaal te *Rome* 1621) 1) indien het

1) Niet 1620, gelijk SCHRÖCKH *abusivelijk* aangeeft

hier de teekening en waardeering zijner geheele persoonlijkheid gold; als die in schittering des roems, dien hij als de handhaver en verdediger van het bedreigde kerkgeloof verwierf, van wege de hoogaanzienlijke eereambten, door hem bekleed, en den glans zijner onverniste deugden meest al de leden zijner orde overstraald heeft. Maar ingelijst in het raam der Geschiedschrijvers, die tot het Genootschap der *Jezuïeten* behoord hebben, wijkt zijne beeltenis nagenoeg geheel tot den achtergrond terug. Zijn geschrift „over de Kerkelijke schrijvers” werd wel in zijnen tijd zeer hoog geschat, maar is toch niet boven het middelmatige verheven 1). De betrekkelijke waarde van dit werk ligt wel voornamelijk daarin, dat hiermede een bruikbare grond gelegd is, waarop later door OUDIN e. a. is voortgebouwd. In een ander, tegen FLACIUS *Illyricus* gericht „over de herstelling van het Westersche Keizerrijk onder KAREL den Grooten” 2) deed hij eene vergeefsche poging om ook daarin de Pauselijke *suprematie*, zooals hij haar opvatte, te doen uitkomen, gelijk hij zich, geheel zijn leven door, getrouw aan den geest zijner orde, een moedig handhaver van de wereldlijke macht des Pausen bewezen heeft 3) en daarin scherp tegen de richting overstaat, welke (gelijk wij later zullen vernemen) meestal de Roomsche-Katholieke Geschiedschrijvers in *Frankrijk* gedurende deze periode

1) „De Scriptoribus Ecclesiasticis, cum brevi chronologia ab O. C. usque ad A. 1612.” *Paris* 1617 et 1644. 8°.

2) „De translatione Imperii Romani a Graecis ad Francos, adversus FLACIUM *Illyricum*, Libri tres, *Antv.* 1589. 8°.

3) Gelijk dit genoegzaam gebleken is uit het belangrijke aandeel, door hem genomen aan den Pauselijken strijd tegen de Venetiaansche Republiek, waarin wij ook den geschiedschrijver SARPI zullen gewikkeld zien, alsmede uit zijn geschrift tegen WILLIAM BARCLAY: „De potestate summi Pontificis in rebus temporalibus,” *Romae* 1610.

gekenmerkt heeft. Toch mocht zijn naam hier te minder met stilzwijgen worden voorbijgegaan, daar deze ook bij de Protestantsche Geschiedschrijvers van dit tijdvak telkens wederkeert. En geen wonder! In zijn hoofdwerk »over de Controversen» heeft hij al de tusschen de beide kerken hangende strijdvragen, van zijn standpunt, met zoo veel behendigheid en zulk eene geleerdheid uiteengezet 1), dat hierdoor weder nieuwe tegenschriften moesten worden uitgelokt en veler pennen moesten in beweging gebracht worden. Gehuldigd en bewonderd als de grootste *Polemicus* zijner kerk en zijner eeuw, vertoont hij ons de getrouwe type van het karakter, dat ook de *Historiographie* van dit tijdperk draagt, maar hij vertegenwoordigt dit van de gunstigste zijde. Zijn waarlijk godvruchtig en onbaatzuchtig karakter, waardoor hij als een sieraad zijner orde heeft uitgeblonken, spreidt zich zoowel in zijne schriften als in zijn leven ten toon 2). — BELLARMINUS had nevens

1) In BELLARMINUS moet bovendien geprezen worden, dat hij de gevoelens zijner kerk zonder terughouding, en die der Protestanten met veel getrouwheid heeft wedergegeven, waarom de lezing en verspreiding van zijn geschrift in Italië van Roomsche zijde zelfs bedenkelijk gekeurd werd. Een uittreksel van dit werk geeft SCHRÖCKH K. G. s. d. Ref. Th. IV. s. 261 fg.

2) Meermalen is er over de Canonisatie van BELLARMINUS gedacht, welke nogtans, bij de toenemende spanning tegen de *Jezuïeten* achterwege is gebleven. Aan de oprechtheid zijner vroomheid, schoon niet van alle kleingeestigheid vrij, is ook van de zijde der Protestanten hulde gedaan. Karakteristiek is de bijzonderheid, door BAYLE (Dict. *ad vocem*) medegedeeld, dat hij vogels, muggen en andere diertjes, die hem aan het lichaam plaagden, nimmer zal hebben afgeweerd, overtuigd als hij was, dat ook deze hem tot beproeving zijns gedulds van God werden toegezonden. Kwalijk geloofbaar is, wat dezelfde Schrijver ons verhaalt dat B. stervend zijne ziel voor de helft aan de Jonkvrouw MARIA, voor de helft aan den Verlosser zou vermaakt hebben. Verg. over BELLARMINUS behalve BAYLE en SCHRÖCKH t. a. p. DUPIN

BARONIUS zitting in het collegie der Kardinalen, en ook als schrijver en geleerde houdt hij naast hem de plaats der eere in, doch veel meer op *Dogmatisch* dan op *Historisch* gebied.

Aan het hoofd der meer eigenlijke Geschiedschrijvers plaatsen wij JUAN MARIANA, (geb. 1537 te *Talavera* in de *dioecese* van *Toledo*, † ald. 1624) een naam die bij de nakomelingschap evenzeer berucht als beroemd is gebleven; berucht, als die door zijn gevoelens omtrent het geoorloofde van den Koningsmoord 1) gelijk hij het waagde ditin geschrifte te ontwikkelen en te verdedigen, niet weinig heeft bijgedragen, om de orde der *Jezuïeten* in een kwaad geruchte te brengen; beroemd, voor zoo verre hij eene uitgebreide kennis op het gebied der Kerkgeschiedenis verworven had, en onder de Spaansche Geschiedschrijvers nog altijd met eere geteld wordt, en ook verdient geteld te worden. Hij beschreef de Geschiedenis zijns Vaderlands 2) in *dertig* boeken, waarvan de *twintig* eerste in het j. 1592, de *tien* overigen in het j. 1605 te *Toledo* het licht zagen, en toonde daarin meer dan gewone of middelmatige gaven als Geschiedschrijver te bezitten. Zijne geschiedenis eindigt met het j. 1516. Een daarbij gevoegd aanhangsel levert nog enkele bijlagen, behorende tot lateren tijd. Had hij haar even uitvoerig voort-

t. a. p. Tom. XVII. p. 184; DUVERDIER „Histoire des Cardinaux Illustres” *Paris* 1643 en het zeer lezenswaardige artikel van THIERSCH in HERZOG's *Lex.*

1) „De rege et regis institutione.” Fol. 159. In het I. Bk. het 6^{de} Kap. behandelt hij de vraag: „of het geoorloofd zij een Tyran te vermoorden?”

2) „Historia Hispaniae.” Het oorspronkelijk Latijnsche werk werd door den Auteur zelve in het *Spaansch* overgezet.

gezet, hij zou in de beschouwing der gebeurtenissen zijne gevoelens als *Jezuïet*, wel kwalijk verloochend, en daarmede veellicht de niet karige lofspraak verbeurd hebben, welke hem nu zelfs van Protestanten is te beurt gevallen 1).

Op MARIANA laten wij STRADA volgen, een naam, die wegens de veelvuldige aanhalingen bij onzen WAGENAAR in ons aller herinnering leeft, maar als van den vurig Spaanschgezinden schrijver, den getrouwen zoon van LOYOLA en der Roomsche Moederkerk, min of meer als met eene zwarte kool geteekend staat.

FAMIANUS STRADA (geb. te Rome 1572 † ald. 1649) werd in het *Collegium Romanum* in de orde van den H. IGNATIUS ingewijd, en bekleedde jaren lang aldaar het ambt van Hoogleraar in de *Rhetorica* en welsprekendheid, waarvoor hij, blijkens de redevoeringen, in het openbaar door hem uitgesproken, eene uitstekende be-gaafdheid en geschiktheid bezat. Dit zóó oratorisch talent heeft zich dan ook geenszins verloochend, waar hij de veder als geschiedschrijver voert, wat hem deels als een verwijt, deels als eene verdienste is toegerekend 2). Hij ondernam na jaren lang zich met de verzameling van bouwstoffen te hebben bezig gehouden 3) in twee *Decaden*

1) Zie over dezen Schrijver, behalve de talrijke Schrijvers, die over de orde der *Jezuïeten* hebben gehandeld: BUCHHOLTZ „Leben und Werke von MARIANA, en BAYLE in zijn *Dict. ad vocem*.

2) Bij de sierlijkheid en bevalligheid, aan STRADA'S verhaaltrant eigen, die hem tot hoogen lof verstrekt, hindert toch zekere over-lading met beelden en vergelijkingen, welke in zóó grooten over-vloed beter den Redenaar en Dichter dan den Historieschrijver voegen.

3) Hij heeft voor een goed deel zijn werk geput uit de brieven en onuitgegevene aantekeningen of gedenkschriften van degenen, die in

of *twintig* boeken den Spaanschen oorlog in de Nederlanden te beschrijven. De eerste *Decade* begint met den troonsafstand van KAREL V (1555) en sluit met het optreden van den Hertog van PARMA (1578); de tweede *Decade*, dáár aanvangende, eindigt met het j. 1589 1); en hoe men ook over dit werk oordeele, altijd zal men moeten erkennen, dat het eene eerste plaats blijft innemen onder de bronnen, die over dit hoogst aangelegen tijdperk door Roomsche Katholieken en Protestanten dienen geraadpleegd te worden.

Zonder aan STRADA in alles gelijken lof als aan GUICCIARDINI te kunnen toekennen, merken wij toch bij hem, op vele punten, sprekende trekken van overeenkomst met dezen Schrijver op. Al heeft STRADA boven zijne moedertaal de voorkeur aan het *Latijn* gegeven, waarbij hij zich een gelukkig navolger en beëfenaar der Ouden bewees; gelijke, zoo niet nog hoogere, verdiensten wegens taal en stijl, vorm en voordracht, levendige en aanschouwelijke voorstelling der gebeurtenissen, moeten hem worden toegekend. Even als GUICCIARDINI heeft STRADA, door het verband tusschen de onderscheidene gebeurtenissen aantewijzen, meerdere *Pragmatiek*, dan men in deze Periode zou verwachten in zijne Geschiedenis gebracht. Even als deze heeft hij eindelijk bijzonder veel werk gemaakt, van toespraken en redevoeringen, aan de opgevoerde personen in den mond gelegd, die behoudens het bedenkelijke ten aanzien der Historische trouw 2), dat daarin

dezen oorlog het bevel hebben gevoerd, waartoe hij door zijne nauwe betrekking tot het huis van FARNESE werd in staat gesteld.

1) „De bello Belgico Decades duae.” *Romae* 1632. II. T. fol. *cum fig.*, later te *Leiden* uitgegeven mede in twee folianten 1645, en in klein formaat 1648.

2) SAXE en MORERI beschuldigen STRADA zijne meeste redevoeringen

gelegen is. aan zijn werk tot geen gering sieraad verstreken 1).

Het moet ons gevoel als Nederlandsche Protestanten wel op het pijnlijkst aandoen, als wij den opstand onzer Vaders tegen *Spanje* schier eeniglijk uit de ongebreidelde eer- en heerschzucht van WILLEM van *Oranje* verklaard zien, en alles wat door dezen tot redding des Vaderlands ter gunste der Hervorming, beide op het gebied van Kerk en Staat is verricht geworden, aan de onedelste beweegredenen vinden toegeschreven; maar al zijn wij verre van dit hoogst ongunstig oordeel te onderschrijven of te bekrachtigen, toch zijn wij daarom nog niet gerechtigd over STRADA als historieschrijver den staf te breken, of zijne goede trouw te verdenken. Ware niet Kerk en Staatsgeschiedenis in dit gedeelte ten nauwste dooreengevlochten, hij had geheel buiten aanmerking kunnen blijven; nu evenwel mocht zijn naam hier te minder verzwegen worden, naarmate hij in *vorm* en *Methode* verre uitmunt boven de meeste eigenlijke Kerkgeschiedschrijvers van zijnen tijd 2).

verzonnen te hebben. BORGER en VAN KAMPEN hebben met nadruk op het bedenkelijke van zulke aanspraken en redevoeringen gewezen. Verg. v. K. Prijsverhandeling „over de hoofdvereischen van den Historischen stijl,” bl. 91 en de „Letter- en oudheidk. verhandelingen van de Haarl. maatschappij der wetenschappen,” 2^e Serie dl. III. bl. 13—15.

1) „De redevoeringen van STRADA zijn sierlijk, in den Liviaanschen trant puntig uitgedrukt, zonder duisterheid, naar het te pas komt uitgaande van fijne kieschheid en slim overleg, voorzien met overtuigende en gemoedsbewegende kracht.” BROES t. aanteh. pl. bl. 312.

2) Zie over STRADA SAXII „Onomast. Litt.” p. IV. p. 261 sq. MORERI „Grand Dictionnaire Historique” *ad vocem*; „Aanhangsel op het Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen, uitgegeven door NIEUWENHUIS e. a. Vad. Gel.” waar men onderscheidene proeven van STRADA's eenzijdigheid en partijdigheid vermeld vindt, en bovenal WILHELM BROES, „FILIP VAN MARNIX, Heer van St. Aldegonde, bijzonder

Een tijdgenoot van STRADA en een der beroemdste geleerden, welke *Frankrijk* heeft zien geboren worden, was JAQUES SIRMOND (geb. in de *Auvergne* 1559 † 1652), die, wegens den kring der werkzaamheden, waarin hij zich bewoog en den aard der studiën, die hij met het gelukkigst gevolg beëfende, zich ten nauwste aan eene reeks van beroemde mannen aansluit, die wij later in datzelfde land zullen ontmoeten. Op zijn tiende levensjaar werd hij in een *Jezuieten*collegie opgenomen. Sedert 1568 wijdde hij zich schier onverdeeld aan de beëfening der *Patristiek*. De roep, die er van zijne geleerdheid uitging, bracht hem naar *Rome*, waar hij jaren lang den Generaal der *Jezuïeten* als geheimschrijver ter zijde stond. Hier had hij omgang met BELLARMINUS en BARONIUS, en maakte hij zich door de uitgave van een aantal oudkerkelijke en middel-eeuwsche schrijvers 1), en eene verzameling der in *Frankrijk* gehoudene Conciliën hoog verdienstelijk omtrent de letterkundige wereld. Na in zijn Vaderland te zijn teruggekeerd, werd hij in 1637 tot Biechtvader van LODERWIJK XIII benoemd. Kan hij onder de eigenlijke Geschiedschrijvers te nauwernood genoemd worden — wat wij

aan de hand van WILLEM I." 2 Dl. Amst. 1838, die de laatste zijner Voorlezingen in het eerste deel geheel aan STRADA gewijd heeft, en met de hem eigene scherpzinnigheid, alles wat tot lof van STRADA gezegd kan worden, gereedelijk doende uitkomen, getracht heeft in het licht te stellen, hoe ons gunstig oordeel over WILLEM den Zwijger door hetgeen STRADA tegen hem heeft ingebracht, veeleer bevestigd, dan aan het wankelen gebracht wordt.

1) Zooals FLODOARDUS, FULGENTIUS, PASCHASIUS RADBERTUS, HINC-MAR, THEODULPHUS e. a. Inzonderheid maakte SIRMOND ook veel werk van de uitgave der meest beroemde oud-christelijke Dichters zooals van ENNODIUS, SIDONIUS, EUGENIUS van Toledo, AVITUS van Vienne,

te meer bejammereu, daar hij niet enkel wegens den rijkdom zijner Historische kennis en grondige geleerdheid, maar ook wegens de gekuischtheid en zuiverheid van zijn stijl, die algemeene bewondering verwierf, vele loffelijke vereischten daartoe in zich vereenigde — toch heeft hij wegens het aandeel, dat hij op BELLARMINUS' eigen verzoek aan diens werk over de „kerkelijke schrijvers" genomen heeft, en niet minder, door BARONIUS bij de samenstelling van diens *Annales*, vooral bij de bewerking van de Geschiedenis der Grieksche Kerk, tal van plaatsen en bescheiden, met zijne meesterhand vertolkt, te doen toekomen, ook aan de *Kerkgeschiedschrijving*, zijdelings althans, gewichtige diensten bewezen 1).

In den roem van aan de spits der Geleerden van zijnen tijd te staan, wedijverde met SIRMOND DIONYSIUS PETAVIUS (geb. te Orleans 1583 † 1652). Als negentienjarig jongeling, verwierf hij een leeraarambt bij de Faculteit der Wijsbegeerte te Bourget. Dit bracht hem in aanraking met de orde der *Jezuïeten*, welke te recht zich over zijne toetreding met fierheid mochten verheugen. De eerste werken, waarmede hij naam maakte in de letterkundige wereld, waren van Philologischen aard. Wij gaan deze evenals zijne talrijke Polemische schriften, met stilzwijgen voorbij. De Polemie k zat PETAVIUS even als deze geheele Periode in het merg en bloed, maar, zoo hij scherp en bitter tegen over zijne *adversarij* zijn kon, zoo als SALMASIUS,

1) Hoe hoog SIRMOND door zijne tijdgenooten geschat en vereerd werd, blijke uit het *Epitaphium*, op zijn grafteeken geplaatst, waarvan wij hier alleen den brommenden aanhef mededeelen: „Quantus ipse mundus tantus est SIRMUNDUS: Qui hunc non novit aut Scythicus Sarmata est, aut Poli glacialis incola."

GROTIUS en de *Jansenisten* dit hebben ondervonden, in zijn devoten ijver oefende hij eene nog onverbiddelijker gestrengheid tegen zichzelf. Hij zal het zwakke lichaam meermalen zóó gegeeseld hebben, dat de heilkunde hierbij te hulpe moest geroepen worden. In 1621 werd hij tot Hoogleeraar in de stellige Godgeleerdheid aangesteld, welk ambt hij tot aan zijnen dood is blijven bekleeden. Zijne Historische studiën namen deels eene Chronologische, deels eene Dogmatische richting. Wereldberoemd is zijn *opus de doctrina temporum*, dat in 1627 in twee foliobanden verscheen, waarvan hij zelf in 1633, onder den titel: *Rationarium temporum* een uittreksel vervaardigde, dat bij minder omhaal van geleerdheid, in bruikbaarheid en vruchtbaarheid nog het oorspronkelijk grootere werk verre overtrof, en de eer der overzetting in onderscheidene talen genoten heeft. Ongelijk belangrijker voor den beoefenaar der Kerkgeschiedenis is zijn werk *de Theologicis Dogmaticis*, waarvan de vier eerste banden te *Parijs* in 1644—50 de twee laatste te *Antwerpen* in het j. 1700 verschenen. In zijnen aanleg was dit werk bestemd geheel van Dogmatischen inhoud te worden, maar door zijne gehechtheid aan het oude, en het hoofdbeginsel, waardoor hij zich als Theoloog besturen liet 1), werd hij van zelfs tot Historische onderzoekingen geleid, die aan zijn werk eene hoogere en duurzame waarde zouden schenken. *Eene geschiedenis der Christelijke leerstellingen*, in de systematische orde bewerkt, welke in de Dogmatiek pleegt gevolgd te worden, is alzoo onder zijne hand ontstaan, welke, al mist zij den roem der volledigheid, daar de dood hem verhinderde zijnen arbeid geheel te voltooien, toch voor latere bewerkingen, gedurende een geruimen tijd het voorbeeld is gebleven. Wat wij in het

1) „Nova quaerant alii, nil nisi prisca peto.”

eerste tijdperk der kerkgeschiedschrijving, alsmede gedurende de zóó lange Periode der Middeleeuwen, vruchteloos hebben gezocht, dit zien wij eindelijk, door de zucht tot voortgezet onderzoek en den polemischen geest, welke beide in PETAVIUS een vertegenwoordiger vonden, in dit tijdperk geboren.

LOUIS MAIMBOURG (geb. te Nanzj in Loth. 1610 † 1686) genoot zijne opleiding op het *Jezuïeten*-collegie, door zijne rijkbemiddelde ouders in de plaats zijner geboorte gesticht. Als Prediker dier orde ontwikkelde hij een meer dan gewoon talent, dat hij vooral, in het schrijven der Geschiedenis, door behagelijkheid van stijl en vorm, in al zijne kracht en op het voordeelgkst wist te doen uitkomen. Talrijke monographiën en biographiën, als over het *Arianisme*, LEO den Grooten, GREGORIUS den Grooten, den *beeldenstrijd*, het grooten Pauselijken *Schisme*, vloeiden uit zijne pen, en zagen achtereenvolgens het licht. Al de gloeiende haat, waarvan de orde der *Jezuïeten* tegen de Hervorming was doordrongen, bezielde ook hem, en dezen stortte hij in zijne twee berucht gewordenen geschriften: zijne Geschiedenis van het *Lutheranisme* en *Calvinisme* uit. Het zij genoeg ze hier bij name vermeld te hebben: later zullen wij de ongezochte gelegenheid erlangen, iets meer van beider inhoud en strekking te zeggen.

Zulk een hartstochtelijk bestrijder MAIMBOURG van het Protestantisme was, zóó moedig handhaafde hij de rechten der Gallikaansche Kerk. Hierover verstoord gaf INNOCENTIUS XI bevel aan den Generaal der *Jezuïeten* hem uit de orde te verwijderen. MAIMBOURG voorkwam de uitvoering van dit besluit, door zelf zijn ontslag te vragen. Dit viel voor in 1682. Sinds dien tijd leefde hij, ondersteund door een jaargeld des Konings, in de Adbij *St. Victor*

te *Parijs*. Kort vóór zijnen dood zette hij zijne gevoelens omtrent de Pauselijke macht en hare verhouding tot de Kerk uit een , in zijne *Traité Historique sur les prérogatives de l'Eglise*, en de door hem aangevoerde gronden tegen de vermeende onfeilbaarheid des Pausen verdienen in deze dagen , waarin eene vraag, die lang verouderd scheen, op nieuw tot eene tijdvraag is geworden, eene vernieuwde opmerkzaamheid 1). Historisch talent is tot op zekere hoogte niet aan MAIMBOURG te ontzeggen. In behagelijkheid van vorm en methode verdient hij boven de meeste geschiedschrijvers dezer Periode geplaatst te worden; maar het gebrek aan gestrengte waarheidsliefde en een ernstigen Historischen zin, heeft den roem, die hem anders ware ten deel gevallen, niet enkel in het oog der Protestanten die hoogst ongunstig over hem oordeelen, maar ook in het oog zijner eigene land- en geloofsgenooten niet weinig verdonkerd 2).

Voegen wij dit alles te samen, en schuiven wij den hoofdarbeid der *Bollandisten* ter zijde, dan vinden wij ons in het oordeel bevestigd, dat het getal der Historische werken, die van deze Orde zijn uitgegaan, niet aanzienlijk

1) Verg. DUPIN l. c. Tom. XVII p. 211 suiv. die een zeer uitvoerig en lezenswaardig *extrait* van dit hoogstbelangrijke werk gegeven heeft, voorts BAYLE in zijn *Dictionnaire ad vocem*, en het artikel van TH. PRESSEL in HERZOG's *Lex*.

2) DUPIN T. XVIII p. 238 zegt daarvan: „*Ses premières Histoires furent bien recues du Public; elles se faisaient lire agréablement et avaient un certain air de Roman, qui plaisoit; mais peu à peu le monde est revenu de ce gout; ses dernières n'ont plus eu tant de cours, et les premières sont tombées tout à fait, même de son vivant.*”

is te noemen 1). Van zelfs volgt hieruit, dat ook de invloed, dien zij op de *Kerkgeschiedschrijving* hebben geöefend niet veelbeduidend kan worden geacht. Waarheid ligt er in de opmerking van een hedendaagschen Schrijver, dat de Jezuitische Litteratuur, meer eene massa van arbeid dan oorspronkelijke scheppingen geleverd heeft 2). Toch zal het voldoende zijn op STRADA en PETAVIUS terug te wijzen, om ons ook hier voor eenzijdigheid des oordeels te hoeden en het „cuique suum” te blijven betrachten.

Wij hielden het oog reeds op onderscheidene landen, *België, Spanje, Italië* en *Frankrijk* gevestigd. De twee laatstgenoemde landen bieden nog zulk eene belangwekkende reeks van Geschiedschrijvers aan, dat zij aanspraak mogen doen gelden op eene afzonderlijke beschouwing.

I T A L I Ë.

Vóór dat BARONIUS nog door FLACIUS was in het strijdperk geroepen, mocht *Italië* op eenen geschiedschrijver bogen, die meer van de eischen, welke aan den *Historiograaf* gesteld mogen worden, toonde begrepen te hebben, dan de meeste Historiografen, die wij in dit tijdperk zullen ontmoeten. Wegens het jaar zijner geboorte (1482) zou hij gerekend kunnen worden nog tot eene vroegere Periode te behooren, maar zoowel zijn sterfjaar

1) Aan PALLAVICINI, die anders hier niet had mogen ontbreken, hebben wij zijne plaats onder de Italiaansche geschiedschrijvers laten behouden.

2) „Die Jesuitische Litteratur ist nicht ein Kreis von Schöpfungen, sondern eine ungeheure Massa von Arbeiten. Die Jesuiten haben nicht geschaffeh, sondern gearbeitet.” JULIUS „*die Jesuiten*” Th. III. 1108.

(1540) als het terrein der Geschiedenis, dat hij zich zelven ter behandeling heeft gekozen en afgebakend, plaatst hem aan den ingang van den nieuweren tijd.

FRANCISCUS GUICCIARDINI, beroemd als rechtsgeleerde en staatsman, zag zich door zijne geboorte uit een aanzienlijk Florentijnsch geslacht den weg tot de hoogste eereambten gebaad. Hij had zich ten doel gesteld met gestrengte onpartijdigheid de geschiedenis van zijnen tijd te beschrijven 1), en besteedde daartoe de laatste rustige jaren zijns levens, die hij, na zich aan het woelige staatsleven te hebben onttrokken, op een zijner landgoederen doorbracht. — Hoewel de hoofdgebeurtenissen, elders in Europa voorgevallen, mede daarin vermeld staan, droeg zij den bescheiden titel van »Geschiedenis van Italië” 2), en omvatte in *twintig* boeken het tijdperk van 1490 tot het j. 1534. Het werk verscheen eerst na zijnen dood (1540). Zijn neef AGNOLO GUICCIARDINI, die mede zekeren naam in de Letterkundige wereld verworven heeft, nam de zorg voor de uitgave op zich 3). De stijl wordt hoogelijk geroemd, inzonderheid zijn de *vijf* eerste boeken, wegens de zuiverheid en sierlijkheid van het Italiaansch geprezen 4). Van veel algemeener gebruik dan de oorspronkelijk Italiaansche Editie is de Latijnsche vertaling geworden, die men aan CAELIUS SECUNDUS CURIO verschuldigd is. De Protestanten hebben zorg gedragen, dat de fragmenten, die als niet

1) Gelijk hij het zelf noemde „l'Istoria del suoi tempo.”

2) „Libri dell Istoria d'Italia.”

3) Als de beste Italiaansche uitgave, welke met randteekeningen was voorzien, wordt die van THOMAS PORCACCHI geschat.

4) Men verklaart dit hieruit, dat de Auteur dit gedeelte zijns werks, toen hij het voor de pers gereed maakte, aan een bekwamen *stiliist* in handen gegeven hebbe, 't welk met de overige boeken niet zal zijn geschied.

in den smaak van *Rome* vallende er uitgelicht of onderdrukt waren geworden, niet zijn verloren gegaan 1).

In den gestrengen zin des woords kan aan GUICCIARDINI kwalijk eene plaats onder de Kerkgeschiedschrijvers worden toegekend; hij zelf heeft, blijkens den titel, dien hij aan zijn werk heeft gegeven, ook hierop geenerlei aanspraak doen gelden. Dit neemt echter niet weg, dat hij vele en belangrijke bijdragen voor de Kerkgeschiedenis geleverd heeft 2).

Over zijne verdiensten als Geschiedschrijver is veelal gunstiger door de Protestanten dan door de Roomsche Katholieken geoordeeld. Toch kan hem kwalijk de lof worden betwist van met de grootste vrijmoedigheid en onbevangenheid zijn oordeel over Pausen en Vorsten, en de hoofdpersonen die in zijne geschiedenis voorkomen te hebben uitgesproken 3). Men heeft het in hem beris-

1) Zóó b. v. de zeer donkere schildering van ALEXANDER VI en diens hof, weder opgenomen in den „Thuanus restitutus.” Amstelod. 1663.

2) Hoogst lezenswaardig is b. v. wat hij aangaande den afaat-handel onder LEO X en de plundering van *Rome* door de legerbenden van Keizer KAREL V heeft medegedeeld. Over de laatstgenoemde gebeurtenis heeft hij buitendien in een afzonderlijk geschrift gehandeld. Het schijnt echter, dat hij omtrent zuiver kerkelijke zaken niet even nauwkeurig als omtrent de staatkundige gebeurtenissen is onderricht geweest. Althans in de voorstelling, die hij van LUTHERS gesprek met CAJETANUS en diens veroordeeling geeft, komen enkele onjuistheden voor, waaromtrent hij niet zonder grond door PALLAVICINI is terecht gewezen.

3) „Qu'il à merité l'éloge d'un Historien desinteressé, qui ne flatte personne et qui ne blâme que ce qui est blâmable.”

BAYLE.

„Vitia duo propria hupis aevi non effugit, quod et justo longior est, et quod minutissima quaeque narrat. Orationes ejus non satis

pelijk gekeurd, dat hij zich al te zeer in beschouwingen verdiepte, die hoewel niet van belangrijkheid ontbloot den lezer vermoeien, te dikwerf tot kleinigheden afdaalt, en zijne Geschiedenis met breede aanspraken heeft doorvlochten, waarvan de authenticiteit bezwaarlijk geconstateerd kan worden. Maar in weerwil dier gebreken heeft GUICCIARDINI ontegenzeggelijk een gelukkig talent als geschiedschrijver geopenbaard, en vooral, in de nasporing van oorzaken en gevolgen en de ontleding der beweegredenen van menschelijke handelingen, blijken gegeven van een Pragmatischen zin en tact, gelijk wij bij de meeste geschiedschrijvers, gedurende het tijdvak dat hij opent, vruchteloos zullen zoeken 1).

Onder de Schrijvers, die een vervolg op de *Annales* van BARONIUS zochten te leveren, hebben wij alreede RAYNALDI en LADERCHIO aangetroffen; ook de hoofdschrijvers van het Concilie van *Trente* waren beiden *Italianen*, maar in gemoed en geestesrichting zóó scherp mogelijk van elkander onderscheiden.

Fra PAOLO SARPI, in het j. 1552 in het Venetiaansche geboren (wiens tot ernst en zwaarmoedigheid gestemde geest, hem op veertienjarige leeftijd *Serviter*-monnik 2)

vegetae aut castigatae sunt, languent saepe aut solute vagantur. Denique uno verbo: Inter nostros summus est Historicus, inter veteres mediocris."

JUSTUS LIPSIUS.

1) Verg. over GUICCIARDINI'S leven en schriften SCHRÖCKH K. G. s. d. Ref. Th. III. s. 106 en het zeer lezenswaardige artikel van BAYLE in diens *Dict. ad vocem*, waaraan CHAUPEPIÉ in zijn *Nouveau Dict. Hist. et Crit.* nog eenige minbekende bijzonderheden heeft toegevoegd.

2) Servi beatae Virginis Mariae.

deed worden, benoemd tot Provinciaal zijner orde, gest. in 1623) was een der beroemdste mannen zijner eeuw, om zijne deugden door velen hoogvereerd 1) en even grondig in de natuurwetenschappen, als in het Kerkrecht en de Geschiedenis ervaren. In den strijd, dien de Veneti-aansche Republiek met PAULUS V te voeren had, betoonde hij zich den ijverigen handhaver en verdediger harer rechten tegen over den Pauselijken stoel. 2) Die ijver had voor hem noodlottig kunnen worden. Op een avond naar zijn klooster terugkeerende, viel hij overdekt met wonden, hem door sluikmoordenaars toegebracht; doch hij genas weder, en bleef voor de medeburgers van zijn Vaderland, dat hij hartstochtelijk lief had, 3) evenzeer een voorwerp van bewondering en toegenegenheid als van den gloeienden haat der Roomsche geestelijkheid. Nog grootere vermaardheid heeft hij verworven door zijne geschiedenis van het Concilie van *Trente*, welke met zóóveel vrijzinnigheid en vrijmoedigheid des oordeels is opgesteld en zóó onverholen de kunstenaars van het Roomsche Hof om tot het gewenschte doel te kunnen geraken, bloot legt en aan het licht brengt, dat zij eerder van een Protestant, dan van een Roomsche-Katholieken Schrijver u kunnen herkomstig schijnen. 4) Aanvankelijk schijnt het niet in SARPI'S bedoeling te hebben gelegen deze geschiedenis, althans niet met zijnen naam of bij zijn

1) RANKE (Du Römische Pábste II. 328) geeft eene fraaie teekening van zijn karakter.

2) Uitvoerig is hierover gehandeld door RANKE t. a. pl. en SCHRÖCKH K. G. s. d. R. Th. III. 359 fgg.

3) Zijne laatste woorden, die hij met eene flauw hoorbare stem kon uitbrengen, waren: „Esto perpetua!“ waarbij hij aan de Venetiaansche republiek zal gedacht hebben.

4) Als Protestant unter der Mönichs Kütte." HASE.

leven wereldkundig te maken, daar hij gemakkelijk kon voorzien, hoezeer dit geschrift de reeds tegen hem opgewondene geestelijkheid nog meer zou verbitteren. Zij werd nochtans door een zijner bekenden 1) die in het bezit van het handschrift gekomen was, buiten zijnen weten te *Londen* ter perse gelegd, en verscheen aldaar in het j. 1619 in het *Italiaansch*, waarin zij oorspronkelijk was opgesteld. 2) Reeds in het eerstvolgende jaar 1620 werd zij door eene Latijnsche overzetting vervangen, welke, binnen korten tijd over geheel Europa verspreid, meer dan *zeven* uitgaven beleefd heeft, en in een aantal vertalingen, waaronder de Fransche van LE COURAYER de verdienstelijkste wordt gerekend, werd overgebracht. 3)

Men heeft in ernst gevraagd, of SARPI niet met zijne overtuiging het Protestantisme hebbe toebehoord, tot hetwelk hij meermalen al zeer dicht schijnt te naderen; en er is wel geen twijfel aan, indien niet *Italië* maar een ander Vaderland hem ware toegewezen, of hij zou zich met hart en ziel daarvoor verklaard hebben. Toch schijnt hij evenals ERASMUS en CASSANDER zijn eigenaardig standpunt ingenomen en bewaard te hebben, en met een waarlijk vroom gemoed, als de Zoon der Kerk, die dagelijks de Mis bleef vieren, gestorven te zijn.

Geen wonder intusschen dat deze *Geschiedenis* van de zijde

1) Door den Bisschop *de Domino*, die om de vervolgingen der *Inquisitie* te ontgaan naar Engeland was geweken.

2) „*Istoria del Conc. di Trento*” in één bd. in folio met het Anagram POLANO PIETRO SOAVE VOOR PAOLO SARPI *Veneto*.

3) P. F. LE COURAYER was vroeger Kanunnik in de Abdij der H. *Genoveva* te Parijs; later, na zijnen overgang tot het Protestantisme, Doctor in de Theologie te *Oxford*. Hij heeft zich evenzeer verdienstelijk gemaakt door de vertaling van SLEIDANUS.

der Protestanten met even grooten bijval begroet werd, als zij van de zijde der Roomsch-Katholieken, met de grootste vinnigheid, als het werk van partijhaat, werd doorgestrekten en aangevochten 1). En daar de *nimbus*, die het Concilie van *Trente* omstraalde, bij het meer dan twijfelachtige licht, dat de *Serviter*-monnik daarop had doen vallen, niet weinig begon te verbleeken, bleef van stonden aan de aandacht van de orde der *Jezuiten* er op gevestigd, eene andere Geschiedenis van het genoemde Concilie te doen verschijnen, welke, als tegenhanger van die van SARPI, den nadeeligen indruk, door dit geschrift te weeg gebracht, zou vermogen uit te delgen.

Met dit oogmerk had reeds de *Padre* TRENZIO ALCIATI, daartoe opgewekt en aangemoedigd door Paus URBANUSVIII, zich aan den arbeid gezet, en vele bouwstoffen tot een werk verzameld, dat tot eene wederlegging van SARPI had moeten dienen 2) en toen ALCIATI, weggerukt door den dood, dien arbeid onvoltooid moest laten, werd niemand daartoe geschikter en bekwamer geoordeeld dan SFORZA PALLAVICINI, uit een adellijk geslacht te *Rome* gesproten († 1667), die als Hoogleraar in de Wijsbegeerte en Godgeleerdheid, en in den strijd met het Jansenisme aan de orde der *Jezuiten*, waarin hij in den j. 1637 was opgenomen, reeds belangrijke diensten bewezen had. PALLAVICINI gehoorzaamde aan de oproeping van zijnen Generaal, met de volgzzaamheid van eenen soldaat aan zijn

1) Verg. o. a. het hoogst ongunstige oordeel van Père SIMON in zijne „Critique de la Bibliothèque des Aut. Eccles. de Mr. DUPIN T. II. p. 58” vermeld door SCHRÖCKH a. a. O. th. IV. s. 199.

2) Het zou den titel hebben gedragen: „Historia Concilii Tridentini a veritatis hostibus enucleatae elenchus.”

»Condottieri». Bovendien had hij dit boven zijnen voorganger en tegenstander vooruit, dat hij bronnen voor zich geöpend vond, welke voor SARPI ontoegankelijk waren gebleven. Zijn werk verscheen evenzeer in het Italiaansch, in twee foliobanden *Rome* 1656 en 1657 1). Later werd door den *Jezuiet* GIACCINUS voor eene Latijnsche overzetting des werks gezorgd 2).

Vermoedelijk moest het wel als een blijk van 's Pauzen hooge tevredenheid gelden over de wijze, waarop PALLAVICINI zich van de op zich genomen taak gekweten had, dat deze zich in het j. 1659 door ALEXANDER VIII — als ter wedervergelding is het leven van dezen Paus door PALLAVICINI beschreven 3) — tot Kardinaal verheven zag. Over het geheel mocht hij de voldoening smaken, dat de Roomsche Katholieke Kerk in de door hem geleverde Apologie veilig meende te kunnen berusten, hoe weinig ook het oordeel der Protestanten hiermede instemde 4). Gelijk de rechtvaardigheid de erkenning gebiedt, dat SARPI, schoon uit hem veel meer de taal der bezadigheid dan van den hartstocht spreekt, met een scherp wantrouwend oog al de handelingen der Roomsche Curie heeft gade geslagen, en door PALLAVICINI hier en daar op misslagen is achterhaald en terecht gewezen — zoo kan toch kwalijk geloochend worden, dat de onhandigheid van

1) „Istoria del Conc. di Trento.”

2) Eene tweede uitgave, met bijvoegselen verrijkt, volgde te *Rome* in 1664 in drie folianten. De beste uitgave is die van den *Jezuiet* ZACHARIA in VI B. 4°. *Florence* 1793 sqq.

3) *Antwerpen* 1673.

4) Hoe weinig PALLAVICINI's „geschiedenis van het Concilie van Trente” als eene doorgaande en afdoende wederlegging van SARPI kan gelden, is o. a. door RANKE in het licht gesteld: „Fürsten und Völker von Süd-Europa 1^e Ausgabe Bd. IV. s 270—289.

diens verdediging op een aantal plaatsen de waarheid van SARPI'S beweringen slechts te duidelijker heeft aan het licht gebracht, en de partijdigste ingenomenheid alleen zou kunnen ontkennen, dat in geest en luim, in schrijftrant en het talent, dat tot de behandeling van eene geschiedenis als deze gevorderd werd, PALLAVICINI bij SARPI ontegenzeggelijk is teruggebleven. 1)

Buiten de hier vermelde schrijvers ontmoeten wij nog eene reeks van geleerden, waarop *Italië* zich met zekere fierheid mag verheffen, als die, wegens den roem hunner grondige en veelzijdige kennis op het gebied van oudheidkunde en geschiedenis, eene Europeesche vermaardheid hebben verworven. De plaats der eer komt onder dezen onbetwistbaar toe aan LUDOVICO ANTONIO MURATORI, (geb. 1672 te *Vignola* in het Hertogdom *Modena* † ald. in 't j. 1750) die reeds op zijn twintigste levensjaar als een wonder van geleerdheid werd aangestaard, en twee jaren later door den beroemden CARLO BORBOMEO tot Conservator der *Ambrosiaansche* Bibliotheek

1) Uitermate ongunstig, en niet zonder miskennis van hetgeen in SARPI boven PALLAVICINI verdient gehuldigd te worden, is het oordeel dat door BUNGENER over de beide schrijvers is geveld: „SARPI et PALLAVICINI les deux seuls Historiens du Concile jusqu'à ce jour sont peu lus et ne peuvent guère l'être. Profondement divers dans leurs qualités et leurs vues, ils ne se ressemblent que trop dans leurs défauts. Chez l'un comme chez l'autre, diffusion, sécheresse, nul plan, nulle philosophie, absence enfin de tout ce qu'on demande aujourd'hui à l'historien. Le livre de SARPI n'est qu'une longue Satire, mais sans vie, sans sel, souvent inexacte et injuste; celui de PALLAVICINI n'est qu'une longue et lourde Apologie, plus exacte dans les détails, mais faible dans les déductions, puérite et fausse dans l'ensemble.” F. BUNGENER „Histoire du Concile de Trente” T. I. préface p. VII.

te *Milaan* werd aangesteld. Gelukkiger keuze ten bate der wetenschap had deze wel nimmer kunnen doen. Dit bleek door de uitgave van nieuw ontdekte handschriften, welke de verborgene schatten, die deze wereldberoemde Bibliotheek inhiel, eerst recht is al hunnen rijkdom leerden kennen. 1) Dit bleek later op nog schitterender wijze uit de volledige verzameling van *Italiaansche* geschiedschrijvers van het j. 500—1500, die hij van het j. 1723 af, in 28 foliobanden te *Milaan* het licht deed zien. 2) De dekking der aanzienlijke kosten, welke een werk van zoodanigen omvang vereischte, hadden enkele Milaneesche Edellieden met vorstelijke mildheid en edelmoedigheid op zich genomen. Had hij reeds hierdoor zijn Vaderland grootelijks aan zich verplicht, hij vergenoegde zich niet de bronnen voor *Italië's* geschiedenis in eene vroeger nooit gekende mildheid te doen vloeien, maar nam zelf de taak van geschiedschrijver op zich, welke hij ook door de uitgave van zijne nog altijd hooggeschatte *Annalen* van *Italië* met roem volbracht 3). Voorts zal het nauwelijks eenige herinnering behoeven, dat MURATORI reeds door het vinden van het Fragment over den *Kanon* des N. T. dat naar hem is genoemd, — doch hier niet besproken behoeft te worden 4), daar dit tot het

1) „Anecdota Latina, quae ex Ambrosianae Bibliothecae Codicibus nunc primum eruit, notis et disquisitionibus auxit ANT. MURATORIUS,” *Mediol.* T. IV. 1697—1713.

2) „Scriptores rerum Italicarum ab A. 500—1502. *Mediol.* 1723—1751.

3) „Annali d'Italia del principio dell' era volgare sino all' anno 1749. *Milano.* 1744—49. T. XII. 4°.

4) Opgenomen in de „Quellensammlung zur Geschichte des Kan. van KIRCHHOFER.

gebied der *Isagogiek* behoort — zijnen naam de onsterfelijkheid zou verzekerd hebben 1).

Hadde een MURATORI aan het hoofd der nog rijkere *Vatikaansche* Bibliotheek gestaan, en ware hem de vrijheid verleend, om in gelijken overvloed uitdeeling te doen van de schatten, die hij dáár als uit nieuw geöpende mijnen had opgedolven, welke eene winste zou de geleerde wereld, reeds vóór meer dan anderhalve eeuw daarmede hebben kunnen doen! Maar het is bekend, onder welk een gestreng toezicht de Roomsche Curie deze schatkamers der geleerdheid geplaatst heeft, die met gelijke zorg als de tuin der Hesperiden met hare gouden appelen bewaakt werden; hoe bezwaarlijk het viel de inzage van eenig Handschrift te verwerven, met het oogmerk om dat te doen overschrijven, of mededeeling daarvan aan de letterkundige wereld te doen, en hoe bepaaldelijk de vergunning daartoe aan vreemdelingen bleef ontzegd. Aan den Kardinaal CASANATE, dien wij reeds vroeger met loffelijke onderscheiding genoemd hebben, Pauselijk Bibliothecaris tegen het einde der zeventiende eeuw, komt de eere toe eene loffelijke poging in het werk gesteld te hebben, om de hier bewaarde en verborgene schatten meer aan het licht te brengen, en daarmede nieuwe bouwstoffen voor de geschiedenis te leveren; eene poging welke in latere tijden, onder opvolgende Bibliothecarissen gelukkige navolging heeft gevonden. Hij gebruikte daartoe den arbeid van den verdienstelijken custos der *Vatikaansche* Biblio-

1) Zie over dezen Schrijver DUPIN T. XIX. p. 335 suiv. SCHRÖCKH K. G. s. d. R. Thl. VII. s. 134 ff. en een uitvoerig (ongeteekend artikel in HERZOG's *Lex.*). Zijn leven is beschreven door zijnen neef F. S. MURATORI en den Abt GOUJET.

theek, LAURENTIUS ALEXANDER ZACAGNI, die, onder zijn toezicht, eene verzameling van oude gedenkstukken der Grieksche en Latijnsche Kerk bijeenbracht en in het licht zond. 1) Veel belangrijks voor de eigenlijke Kerkgeschiedenis — als wij het gesprek tusschen MANES en ARCHELAUS Bisschop in *Mesopotamië* uitzonderen — behelsde nogtans deze eerste verzameling niet.

Van ongelijk meerdere belangrijkheid was de Kerkgeschiedenis van ORSI 2) en van de »volledige uitgave van al de besluiten der Kerkvergaderingen,» (waartoe men van de zijde der Curie niet dan schoorvoetend had kunnen overgaan,) welke in het j. 1727 van *Rome* uitging 3), maar in volledigheid en kritische nauwkeurigheid verre overtroffen en geheel verdonkerd werd door de »nieuwe en uitgebreidste verzameling dierzelfde besluiten 4), welke de geleerde wereld aan den voortreffelijken arbeid van JOH. DOM. MANSI (geb. te *Lucca* 1692, † 1769) te danken heeft; een' man van de wijdstomvattende Historische en Philologische kennis, die zoo wel door dit werk, dat hij nogtans niet geheel heeft kunnen voleindigen 5) als door zijne boven met lof vermelde uitgave van BARONIUS, zijnen roem voor altijd gevestigd heeft.

1) „Collectanea Monumentorum veterum Ecclesiae Graecae et Latinae, quae hactenus in Bibliotheca Vaticanâ delituerunt.” *Romae* 1698. De kosten dezer uitgave werden door de *Congregatio de propaganda fide* gedragen.

2) „Storia Eccles. Romae.” 1748—62. XX vol.

3) „Collectio Conciliorum maxima.”

4) „Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio.” *Flor. et Venet.* 1759. sqq. in XXXI vol.

5) Na den zestienden band is dit werk na MANSI's dood door anderen voortgezet.

Onder de Geleerden, die tot de Vatikaansche Bibliotheek en het Hof van Rome in nauwe betrekking stonden, heeft zich in de vorige eeuw hoogverdienstelijk gemaakt het beroemde geslacht der ASSEMANI, dat van het gebergte *Libanon* geboortig, en uit de aldaar woonachtige *Maronietische* Christenen gesproten, te Rome gebloeid heeft. JOSEPH SIMON ASSEMANI, de beroemdste van allen, Pauselijk Referendaris en Bewaarder der Vatikaansche Bibliotheek, die van zijne jeugd hiertoe opgeleid, en vroeger als handlanger gebezigd, bij het omdolen door deze weidsche zalen, zich eene onmetelijke boekenkennis verzameld had, wist den hier aanwezigen schat, op uitgestrekte reizen naar het Oosten, die hij op kosten van Paus CLEMENS XI ondernam, door een nieuwen schat van handschriften te verkrijgen, die voor de Oostersche Geschiedenis, taal- en letterkunde eene uitstekende waarde bezaten. Van zijne talrijke werken, die van zijn stalen vlijt, stupente geleerdheid, en grondige taalstudie een onvergankelijk gedenkteken zijn 1) noemen wij hier slechts zijne »Oostersche Bibliotheek» 2), als welke voor de grondige kennis der Kerkgeschiedenis in het Oosten onontbeerlijk is en tal van belangrijke bescheiden bevat.

Zijn broeder JOSEPH ALOYSIUS ASSEMANI, tot Hoogleeraar in de Oostersche talen benoemd († 1782) sloot zich, wat den kring zijner studiën betreft, ten nauwste

1) Hij zal bij zijnen dood meer dan *honderd* banden hebben achtergelaten. Veel van het door hem geschrevene of verzamelde is door den brand van 30 Augustus 1768 in de nevengebouwen der Vatikaansche Bibliotheek ontstaan, vernietigd.

2) „Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana.” *Romae* 1719 – 1728. III. T. fol.

aan dien zijns broeders aan; en een zijner hoofdschriften, dat over de Katholieke en zoogenoemde Chaldeenwsche Christenen en de Patriarchen der Nestorianen handelt, kon als eene bijdrage ter aanvulling gelden, van hetgeen in de uitgebreidere *Bibliotheca Orientalis* van JOSEPH SIMON was behandeld geworden 1). Hetzelfde geldt ook van den derden in het klaverblad dezer beroemde geleerden. STEPHANUS EVODIUS ASSEMANI, neef der beide bovengenoemde broeders, titulair-Bisschop van *Apanea* in *Syrië*, leverde in zijne *Geschiedenis der Martelaren* o. a., een hoogst belangrijk tafereel van de gruwzame vervolgingen, door de Christenen onder *Sapor*, en diens opvolgers in *Persie* ondergaan 2). Aan hem had men mede een uitvoerig omschrijvenden *Katalogus* te danken van al de handschriften, die in de Vatikaansche Bibliotheek berustende waren 3), tot welken arbeid JOZEF SIMON mede de hand geleend had 4).

Hoe hoog wij intusschen de verdiensten dezer *Italiaansche* Geleerden schatten; hoeveel er nog uit hunne geschriften op te delven zij, wat tot aanvulling of vervollediging van den inhoud der *Geschiedenis* met voordeel

1) „Comment. de Cathol. s. Patriarchis Chaldaeorum et Nestorianorum.” *Rom.* 1775 4°.

2) „Acta S. S. Martyrum orientalium, qui in Perside passi sunt et occidentalium.” *Syriace cum Lat. vers. Romae* 1748 T. II fol.

3) „Bibliothecae Apost. Vaticanae Codd. Manuscript. Catalogus, in tres partes (I Orient. II. Graec. III. Lat. et Ital.) distributus.” *Romae* 1756 fol.

4) Een zeer lezenswaardig artikel over het beroemde geslacht der ASSEMANI leverde A. G. HOFFMANN in HERZOG's *Lex.* Het volledigste verslag van al de door hen uitgegevene werken is te vinden bij ANGELO MAI „*Scriptorum Veterum nova Collectio e Vaticanis Codd. edita.*” T. III. p. II.

gebruikt kan worden, of waarvan de Pragmatische Geschiedschrijver partij kan trekken, om minder bekende partijen in een te helderder of nog meer belangwekkend licht te doen uitkomen — toch zijn de voornaamste lauweren, die zij hebben ingeëogst, voor hen op het gebied der taalgeleerdheid en oudheidkunde gewassen. De eerekroon van Geschiedschrijvers behoeft hun te weiniger betwist te worden, als zij, met uitzondering van ORSI, die minder in het oog hebben gehad. Wat de Kerkgeschiedenis en hare beëfening betreft, bestaat hunne hoofdverdienste veel meer daar in, het *aggegraat* voor dit vak der Historische wetenschap verrijkt en vermeerderd, dan helderder inzichten ten aanzien der geschiedbeschouwing geopenbaard, of op de Methode van bewerking eenigen blijvenden en gunstigen invloed geëfend te hebben.

FRANKRIJK.

Geen land of volk, onder de Roomsch-Katholieke landen en volken van Europa, heeft in de tijden na de Hervorming meer verricht, om de eer zijner Kerk op het gebied der Kerkgeschiedenis te handhaven, dan *Frankrijk*. Geene verëeniging van Geleerden heeft door de vele en rijke lettervruchten, die zij voor de nawereld heeft achtergelaten, zich zelve een schooner en onvergankelijker gedenkzuil gesticht, dan

DE CONGREGATIO DE SANCTO MAURO,

die althans niet minder dan de arbeid der *Bollandisten* bij eene meer uitvoerige vermelding, al onze opmerkzaamheid vraagt en verdient.

De Congregatie van den H. MAURUS (de Sancto Mauro)

aldus naar een der meestberoemde leerlingen van BENE-DICTUS van *Nursia* genoemd, werd in het j. 1618, door den Benedictijner-Monnik Dom. BERNARD gesticht, die, door de lofwaardige zucht gedreven om de eertijds bloeiende Orde uit het diep verval weder op te heffen, waartoe zij was weggezonden, daartoe van LODEWIJK XIII de bijzondere vergunning verzocht en verkreeg; eene vergunning, welke eerlang, niet zonder toevoeging van aanzienlijke privilegïen en geschenken, ook met de Pauselijke goedkeuring werd bekrachtigd.

Zelden droeg eene reformatorische poging ook voor het rijk der wetenschappen beter en meer gewenschte vrucht. Al spoedig bleek het schoone en eigenaardige doel der vereeniging daarin gelegen te zijn, niet enkel de kloosterlingen aan gestrengte en geregelde studie te gewennen, en hen daarvoor met ijver en liefde te bezielen, maar ook de rijke vruchten dezer oefeningen, wel verre van ze binnen de enge kloosterwanden op te sluiten, zóó ver en zóó mild mogelijk daar buiten te verspreiden. De eer van dit plan ontworpen en uitvoerbaar gemaakt te hebben, komt minder aan haren Stichter dan aan den eersten Generaal Dom. TARIFFE toe, die, door de voortreffelijke inrichting van het geheel en de verdeeling der bijzondere werkzaamheden, den grond gelegd heeft, tot de ongekende hoogte van vermaardheid en bloei, waartoe de Congregatio DE SANCTO MAURO zich in de *zeventiende* en *achttiende* eeuw heeft verheven. Elke letterkundige onderneming stond onder het toezicht van den Generaal met twee assistenten en zes visitatoren. Hun oordeel, waarbij talent en neiging der medeëarbeidenden tot maatstaf diende, besliste het aandeel, dat ieder lid der vereeniging aan de werkzaamheden bekam. De één verzamelde bouwstoffen, een tweede schifte en ordende die, een derde nam de bewerking der aange-

bodene stof op zich; een vierde had de herziening en beschaving van het afgeleverde werk voor zijne rekening; een vijfde eindelijk had voor den druk te zorgen. Zóó kon de arbeid ongestoord en onverhinderd voortgaan, en waar de dood één hunner wegrukte, daar was de meestgeschikte reeds vooraf in het oog gehouden en aangeduid, die de ledigvallende plaats weder moest aanvullen. Zonder persoonlijk roem te bejagen, moest ieder medelid der vereeniging slechts tot heil der Kerk en de eer der Orde trachten werkzaam te zijn. Menigmaal is de naam des bewerkers bij de uitgave van nieuwe boekwerken niet eens genoemd, of alleen bij gissing optemaken, of door de mededeeling van anderen kenbaar geworden. Naar waarheid mocht Dr. SCHAFF van deze vereeniging schrijven: »Door de samenwerking van verscheidene Geleerden, die geene tijdelijke zorgen kenden, die over de uitgebreidste hulpmiddelen konden beschikken, wien schatten ten dienste stonden, konden de reusachtige werken ontstaan, zooals te nauwernood eene Academie van wetenschappen vermocht te ondernemen 1).

Een der meest beroemde kloosters, tot deze vereeniging behorende, was dat van *St. Germain de Près* bij *Parijs*. Later, toen reeds meer dan veertig kloosters dit stelsel der Hervorming hadden aangenomen, werd ook de *Abdij St. Denis* aan deze Congregatie verbonden. Beide stiftten bleven een geruimen tijd de hoofdzetel voor de werkzaamheid van Geleerden, die door de Europeesche vermaardheid die zij verwierven, steeds meerdere jongelingen van aanzienlijken huize tot zich trokken, en tot uitbreiding en opbouw der Historische studiën ongelooflijk veel hebben toegebracht.

1) Dr. PH. SCHAFF a. a. O, S. 60 aant. 1.

Wij staan verlegen, bij de lange lijst van namen en boekwerken, die zich voor ons oog ontrolt, daar wij onmogelijk alles kunnen vermelden, het voornaamste en belangrijkste te kiezen. Het zij genoeg de namen van D'ACHERY 1), MABILLON, MONTFAUCON 2), RUINART 3), MARTÈNE 4)

1) Dom. LUC D'ACHERY (geb. 1609 te *St. Quentin* † 1685) had het opzicht over de Bibliotheek te *St. Germain*. De rijkdom der daár aanwezige schatten bewoog hem zijne krachten te beproeven, om van de nog onuitgegevene werken, Acten en Canones van Concilien, oude Kronieken, levens van heiligen, brieven en gedichten, wat in zijn oog het kostbaarst en belangrijkste was, te verzamelen en uittegeven, in een werk, waaraan hij den titel gaf: „*Spicilegium veterum aliquot scriptorum.*” XIII banden in 4°.

2) Dom. BERNARD DE MONTFAUCON (geb. 1655 † 1741) trad als jongeling in den militairen stand en maakte onder den Maarschalk TURENNE onderscheidene veldtochten mede. Toch behield de liefde tot de letteren en tot de afzondering bij hem de overhand. Toegetreden tot de vereeniging van den H. MAURUS, leverde hij de uitgave en vertaling der werken van ATHANASIUS; en de uitstekende wijze, waarop hij zich van die taak gekweten had, verwierf hem ook de vereerende opdracht der uitgave van CHRYSOSTOMUS, welke met eene voortreffelijke Latijnsche vertaling, talrijke aantekeningen, en eene biographie van CHRYSOSTOMUS verrijkt, in XII banden in folio (1718—1738), in het licht verscheen.

3) D. THIERRY RUINART (geb. te *Rheims* 1657 † 1709) werd door MABILLON, met wien hij ten nauwste bevriend was, in zijne studiën geleid. Zijne voornaamste schriften waren 1) *Acta primorum martyrum sincera et selecta*, waarin hij eene wederlegging leverde van DODWELL's geschrift *de paucitate martyrum* 2) *Historia Vandalicae persecutionis* en 3) GREGORII TURONENSIS *opera*.

4) D. EDM. MARTÈNE (geb. 1654 in de Dioecese van *Dijon* † 1739) leende aan D'ACHERY, bij de uitgave van diens *Spicilegium* ijverig de hand. Op eene wetenschappelijke reis, ondernomen tot opsporing en nauwkeurige beschrijving van alle kerkelijke inrichtingen en merkwaardigheden in *Frankrijk*, nam hij D. URSINUS DURAND met zich, en bracht hij zes jaren door. De vrucht dier reize was het later versche-

en LE NOURRY 1) genoemd te hebben, terwijl wij voor ettelijke nadere bijzonderheden, hun leven en hunne werkzaamheden betreffende, naar den voet dezer bladzijden verwijzen. Wij vergenoegen ons, om den aard en het doel van hun streven te schetsen, slechts van een enkel beeld, eene meer uitgewerkte teekening te leveren, en als wij daartoe nog eens het oog over de reeks dier beroemde namen laten gaan, dan kan de keuze daaruit niet moeielijk vallen, maar vestigt onze aandacht zich gereedelijk op:

JEAN MABILLON (geb. 1632 in de *Dioecese* van *Rheims*, Benedictijner-Monnik geworden in 1654, gest. 1707), die door de veelheid zijner werken, den rijkdom der kennis en belezenheid, daarin ten toon gespreid, de hooge achting en het aanzien aan zijnen naam verbonden, en de edele bescheidenheid, welke aan den roem zijner geleerdheid een verhoogden luister gaf, de hoogste eereplaats, onder de leden dezer beroemde Vereeniging inneemt, waarvan hij gedurende zijn veeljarig en werkzaam leven de ziel en bewegende kracht is gebleven. Zijne uitstekende geestvermogens en onvermoeide arbeidzaamheid wekten reeds vroegtijdig bij de broeders zijner Orde grootsche verwach-

nen *Gallia Christiana* (het was de wensch der vereeniging eene gelijke beschrijving ook van andere landen te geven) en de: *Thesaurus novus Anecdotorum* V Bd. in folio. Het belangrijkste werk van beide geleerden was: „*Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio* IX Bd. in folio.

1) D. NICOLAS LE NOURRY (geb. 1647 in *Normandië* † 1724) in de kerkelijke oudheden zeer ervaren, maakte zijne hoofdstudie van eene herziening en completering der *Bibliotheca maxima patrum*, te *Lyon* verschenen, in zijn *Apparatus ad Bibl. max. P.* II Bd. in folio, 1703 en 1710, die alleen de schrijvers der vier eerste eeuwen omvatten. Aan eene nieuwe uitgave van AMBROSIUS arbeide hij tot aan zijnen dood.

tingen aangaande hen op; maar de wankelende staat zijner gezondheid dreigde deze te zullen logenstraffen. Daar overmatige inspanning van den geest hoogst schadelijk hierop moest werken, werd hij in de Abdij van *Corvey*, in de nederige betrekking van Portier en Keldermeester aangesteld, welke hem daarom alleen niet ongevallig was, omdat hij naar de ingeving zijns harten te beter aan de armen kon weldoen. In de Abdij van *St. Denis* werd het aan hem opgedragen, de talrijke vreemdelingen bij de graven van *Frankrijk's* Koningen rondte leiden, en van de daar bewaarde Historische gedenkwaardigheden en schatten uitlegging te doen. Intusschen hield hij zich hier reeds, met de voorbereidende werkzaamheden, tot de uitgave der werken van den H. BERNARD bezig, waarvan hij later de hem vereerende opdracht ontving 1). Van daar werd hij (1664) naar de Abdij *St. Germain* gezonden, om D'ACHERY, bij de bewerking en uitgave van diens keurverzameling uit de Manuscripten-litteratuur der rijke kloosterbibliotheek ter zijde te staan, en zelf de hand te leggen aan eene »levensbeschrijving van de Heiligen der Benedictijnerorde», een werk dat mede door dien Geleerde was aangevangen, maar door MABILLON overgenomen, een veel grooteren omvang verkreeg, en in *negen* foliobanden door hem voltooid werd 2).

De geest der opmerkzaamheid, die hem bij het nazien van zoo vele Manuscripten en kerkelijke oorkonden geleidde, deed hem de grondlegger worden eener nieuwe zelfstandige wetenschap, de *Diplomatiek* of *oorkonden-leer*,

1) *Opera* s. BERNARDI II Bd. in folio 1668 en tegelijk uitgegeven in IX Bd. in 8°.

2) *Acta sanctorum ordinis S. Benedicti*. De eerste folioband verscheen in 1668, en werd tot het j. 1702 van nog acht andere gevolgd.

waarvan hij den omvang en de strekking in den titel zijns werks nauwkeurig aanwees 1), en om zijnen lust tot navor- sching te beter te voldoen, ondernam hij in het j. 1685, op kosten van LODEWIJK XIV eene wetenschappelijke reis naar het buitenland. In *Duitschland* vond hij het *Auto- graphon* der beroemde Kroniek van *Hirsau*. Uit *Italië* bracht hij een schat van drieduizend uitgelezene boeken en Handschriften, meest van archaeologischen en liturgi- schen aard 2), mede. Aanstonds na zijne wederkomst zette hij zich neder, om aan de geletterde wereld verslag te ge- ven, van den rijken oogst, dien hij alzoo had ingezameld 3). Hij had ook de Katakomben te *Rome* bezocht, en dit bracht hem tot bestrijding des bijgeloofs. Al de daar opgegra- vene beenderen werden als overblijfselen van Heiligen be- schouwd, waarvan men vrij natuurlijk den naam niet kende, maar die toch een naam dienden te ontvangen (men noemde dezulken *Saints baptisés*) en in grooten getale in de kerken van *Frankrijk* verspreid, aan de goedgelovige gemeente als voorwerp van vereering werden voorgesteld. MABIL- LON verzette zich in een *anoniem* geschrift 4) met den meesten ernst hiertegen; maar dit wikkelde hem met het Hof van *Rome* zelve in een voor zijn gevoel nog onaan- genamer strijd. Zijn geschrift, waarvan de Auteur niet

1) „*Dé re Diplomatica, in quibus (sc. libris) quidquid ad veterum Instrumentorum antiquitatem, materiem, scripturam et stilum, quid- quid ad sigilla, monogrammata, subscriptionem, ad notas chronolo- gicas, quidquid ad antiquariam, historicam forensemque disciplinam pertinet, explicatur et illustratur.*”

2) Ook tot dit onderwerp heeft hij eene belangrijke bijdrage gele- verd in zijn geschrift: *de Liturgia Gallicana*.

3) „*Museum Italicum s. collectio Vett. Script. ex Bibliothecis Italicis eruta.*”

4) „*De cultu sanctorum ignotorum.*”

verborgen bleef, werd op den *Index* geplaatst. MABILLON boog het hoofd demoedig voor het gezag der Kerk, en streek met eigene hand zorgvuldig de plaatsen door, die hem dat vonnis hadden berokkend 1). Te minder liet zich van hem een ernstige wederstand verwachten, daar hij tegenover een anderen schrijver, naar aanleiding van de bewering, dat een traan van CHRISTUS, bij het graf van LAZARUS geweend, nog in de Kerk te *Vendome* zou bewaard zijn, zich opgewekt gevoelde tot handhaving der *Reliquien* en van de daaraan toegekende waarde, het harnas aantrekken. Eervoller was de kamp, dien hij tegen den bekenden Abt RANÇÉ, en het verwijt der bekrompenheid te voeren had, als zouden zulke Historische studiën, waaraan de Congregatie van den H. MAURUS zich wijdde, voor de broeders en leden dier vereeniging, als te wereldsch van aard minder voegen. Met ridderlijken moed handhaafde hij de eer en het recht der wetenschap, en van hare beoefening ook voor den kloosterling 2). Overigens leefde hij in zijne cel te *St. Germain* in onafgebroken stilte voort, den kostbaren tijd tusschen zijne steeds voortgezette geleerde onderzoekingen en godvruchtige bepeinzingen of oefeningen verdeelende, slechts nu en dan in de stille rust zijner afzondering gestoord, door het bezoek dat in- en buitenlandsche geleerden hem brachten. Een dier bezoeken verdient hier eene vluchtige herinnering, omdat het de bescheidenheid der twee grootste geleerden, waarop *Frankrijk* in dien tijd roem mocht dragen, in het schoonste

1) „Haec nova editio” zóó schreef M. in de voorrede tot de gezuiverde uitgave „non temere nec proprio arbitrio a me facta est, sed ad Ejus nutum et imperium, penes quem residet summa praeciipiendi auctoritas!”

2) *Traité des Etudes Monastiques; en Reflexions sur la reponse de M. l'Abbé de la Trappe au traité des Etudes Monastiques,*

licht doet uitkomen. DU CANGE 1), niet minder als kerkelijk Philoloog, dan als de geschiedschrijver der Middeleeuwen beroemd, behoorde wel niet mede tot de *Congregatie*, maar sloot zich, even als de vermaarde BALUSIUS 2) door den kring des onderzoeks, waarin hij zich bij

1) DU CANGE (zijn geslachtsnaam was eigenlijk DU FRESNE) was geb. 1610 te Amiens, waar de dankbare vereering der nakomelingschap hem een standbeeld heeft opgericht, † 1688. Door de Franschen is hij „de Vader van de Geschiedschrijving der Middeleeuwen” genoemd. In 1657 verscheen zijn: *Histoire de l'Empire de Constantinople*. Zijne beide hoofdwerken zijn zijne *Glossaria mediae et infimae Latinitatis et Graecitatis*. HERZOG noemt beide ware *Encyclopaediën*, het eene voor het Bizantijnsche rijk, het andere voor de Latijnsche Christenheid, als handelende over de meest verschillende betrekkingen en toestanden, zoowel van religieus-kerkelijken als van politischen of burgerlijken aard.

2) STEPHANUS BALUSIUS (geb. 1630 te Tulle † 1718 te Parijs) hield zich voornamelijk met de beoefening van het kerkrecht en bronnenstudie, zoowel van profane als kerkelijke schrijvers, bezig. Hij volgde PETRUS DE MARCA van Toulouse naar Parijs, en met de uitgave van diens *Dissertationes de libertatibus Ecclesiae Gallicanae* en het daarbij gevoegde van zijne eigene hand, was zijn naam en roem, welke steeds hooger steeg, voor goed in de geleerde wereld gevestigd. Een leerstoel voor het kanonieke kerkrecht, dien hij met glans bekleedde, werd er te Parijs voor hem opgericht. Daarin, maar vooral als Bibliothecaris der prachtige boekerij van den Minister COLBERT, bevond hij zich geheel op zijne plaats. De talrijke door hem verstrekte uitgaven van onderscheidene schrijvers voorbijgaande, vermelden wij hier alleen zijne: „*Epistolarum INNOCENTII III libri XI, Paris 1682*” en zijne: „*Vitae paparum Avenioniensium*”. Paris 1693, als voor de kerkgeschiedenis van de meest beduidende en nog altijd blijvende waarde. Plaatsen deze zijne studiën hem reeds allernaast de geleerden der Congregatie van de H. MAURUS, hierbij dient nog gevoegd te worden, dat hij nevens MARTENE aan het *Spicilegium* van D'ACHERY een werkzaam aandeel nam, en op vast bestemde dagen wekelijks met hen in de Abdy *St. Germain de Près* eene vriendschappelijke samenkomst

voorkeur bewoog, geheel aan haar richting en streven aan, en was met de geleerdsten dezer Benedictijnen, inzonderheid met MABILLON ten nauwste bevriend. Tot hem had zeker geleerde zich gewend, als tot den besten en uitstekendsten kenner der geschiedenis, om van hem de oplossing van een Historisch vraagstuk te ontvangen. » Ga naar MABILLON » voegde DU CANGE hem toe, » zoo gij bij den besten kenner der geschiedenis zijn moet! » — De geleerde begeeft zich naar MABILLON en spreekt dezen als den besten kenner der geschiedenis aan. » Men heeft u verkeerd onderricht, » antwoordt MABILLON op deze vleierende toespraak. » Gij moet niet bij mij, maar bij DU CANGE wezen! » — » En die is het juist » hernam de bezoeker weder, » die mij tot u gezonden heeft. » — » Hij is mijn Meester » zeide nu MABILLON » evenwel ben ik bereid u ten dienste te staan, en wat ik weet u mede te deelen. »

Toen zijne gezondheid door het veelvuldige werken, en de onthouding, die hij zich oplegde (zijn studeervertrek mocht nimmer zelfs niet in de felste koude door haardvuur of kachel verwarmd worden) reeds merkbaar was verzwakt, ondernam hij nog in een even uitvoerig werk als pas door hem voltooid was, de Geschiedenis der Benedictijner-orde te schrijven 1). MABILLON was volkomen gerechtigd in den titel op den rijkdom der stoffe te wijzen, die men ook buiten de geschiedenis zijner orde daarin voor de kerkgeschiedenis zoude aantreffen 2). Vier folianten

had. — Verg. over dezen gel. o. a. DUPIN t. a. p. T. XIX p. 1 suiv. VITRAC „Eloge de BALUZE” en in HERZOG’s *Lex.* het artikel van ALBRECHT VOGEL.

1) „*Annales Ord. s. BENED. Occidentalium monarchorum Patriarchae Lutet.* 1703 fol.

2) „*In quibus non modo res monasticae sed etiam ecclesiasticae Historiae non minima pars continetur.*”

mocht hij nog ten einde toe bewerken; maar vóór dat de vijfde was gesloten, zonk hij op het ziekbed neder. Hij stierf in zesenzeventig jarigen ouderdom, volgens de getuigenis van zijn meest geliefden leerling RUINARTUS, dien wij als een der werkzaamste en meestberoemde leden der Congregatie leerden kennen, met de stille berusting en den blijden geloofsmoed van éen, wien het leven nog geenszins tot een last was geworden, maar die zóó geleefd had, dat hij het sterven niet behoefde te vreezen 1).

Wij hebben het leven en werken van MABILLON zóó uitvoerig beschreven, omdat dit het best in staat is ons den geest, het eigenaardig karakter en de werkzaamheden van deze beroemde Vereeniging in haren geheelen omvang te doen kennen. Gelijk hij met de Geschiedenis der Benedictijner-orde aanving en eindigde, zóó bleef op alles wat hiertoe betrekking had de aandacht der Vereeniging gevestigd. Gelijk hij de kerkelijke *Archaeologie*, *Chronologie* en *Liturgie* met zekere voorkeur beëfende, zóó vond hij ook hierin talrijke navolgers. Dezelfde geest van *exactheid* en opmerking, welke hem den grondlegger eener nieuwe wetenschap deed worden, schonk in het midden der volgende eeuw de geboorte aan het voor alle beëfenaars der Historische wetenschap onschatbare werk: *l'Art de vérifier les dates*, door DANTINE aangevangen en door CLEMANCET voleindigd, 't welk als het schoonste gedenkteeken van *Fransche* geleerdheid gold. — Gelijk zijn gezichtskring, van zijne naaste omgeving uitgaande, over steeds ruimer veld zich uitbreidde, zóó zette ook de werk-

1) „Sic moriebatur, ut vivere non recusaret, sic autem vivebat ut supremum non metueret diem; spiritu magno vidit ultima:” woorden aangeh. door TH. PRESSEL in HERZOG's *Lexicon*, die mede eene nauwkeurige lijst van zijne talrijke schriften geleverd heeft.

zaamheid der Vereeniging, welke aanvankelijk zich tot de Benedictijner-orde en de geschiedenis van *Frankrijk* scheen te beperken, steeds wijder en verder hare grenspalen uit. Gelijk wij eindelijk MABILLON als den uitgever van de werken van den H. BERNARD leerden kennen, zoo is het van algemeene bekendheid, dat de *Congregatio* DE S. MAURO aan de prachtuitgaven der meest beroemde Kerkvaders, en andere Kerkelijke Schrijvers, hare grootste vermaardheid is verschuldigd 1).

Wat aan deze prachtuitgaven eene altoos blijvende en schier onovertrefbare waarde geeft, is de zorg aan den tekst besteed, de nauwkeurigheid en sierlijkheid der bijgevoegde vertalingen, de rijkdom der aantekeningen, vooral de schat van weinig bekende Historische bijzonderheden, met milde hand daarin uitgestrooid, eene doorgaans onbevangene kritiek — dan alleen niet geheel onverdacht, waar het de belangen of twistvragen hunner Orde geldt — en bovenal de typographische uitvoering. Alles wat vroeger van de hier onder opgenoemde Schrijvers in het licht verschenen was, werd hierdoor geheel in de schaduw gesteld, en nog zegt een hedendaagsch geleerde naar waarheid, verstrekt het tot eene alles afdoende aanbeveling

1) De rij der Latijnsche Kerkvaders werd geöpend met de uitgave van AUGUSTINUS. Achtereenvolgens verschenen CASSIODORUS, AMBROSIUS, HILARIUS van *Poitiers*, HIERONYMUS, CYPRIANUS en GREGORIUS *de Grootte*.

Aan het hoofd van de Grieksche S. stonden, nadat reeds de brief van BARNABAS was voorafgegaan, ATHANASIUS en CHRYSOSTOMUS. Voorts verschenen CYRILLUS van *Jeruzalem*, BASILIUS *de Grootte*, ORIGENES, JUSTINUS MARTYR en de overige Grieksche Apologeten, GREGORIUS VAN NAZIANCE e. a. Van de Scholastieken werden ROBERT VAN PULLEYN, HILDEBERT VAN MANS e. a. bearbeid,

van eene uitgave, wanneer men zeggen kan: »Het is eene Benedictijner editie 1).»

Bij zooveel als tot lof dezer Vereeniging gezegd is, zouden wij aan al hare verdiensten nog niet ten volle recht hebben laten wedervaren, indien wij onvermeld lieten, dat dezelfde geest van bescheidenheid en vroomheid, welke ons in den edelen MABILLON zóó zeer aantrok, op tal dezer schriften afgestempeld staat. Warsch van vervolgingszucht waren de leden dezer Vereeniging doorgaans mild en bezadigd in hun oordeel over andersdenkenden. Geen wonder dan ook, dat zij zich door zekere overeenstemming des geestes tot het nabijgelegene *Port Royal* voelden aangetrokken; dat de beruchte bul *Unigenitus* onder hen warme bestrijders vond, en dat zij met de *Jezuïeten* schier onafgebroken in strijd gewikkeld bleven, wier bittere en harde aanvallen zij onophoudelijk hadden door te staan; die hen nochtans, bij al hunne geleerdheid, niet vermochten te evenaren, veel minder te overtreffen.

MABILLON had in de laatste jaren zijns levens de eer genoten tot lid der nieuw gestichte *Académie des Inscriptions et belles lettres* verkozen te worden. Bij voortdoring bleef er een band der nauwste gemeenschap tusschen de Vereeniging en deze beroemde wetenschappelijke stichting bestaan. Na de opheffing der Congregatie in 1787 nam deze Academie een deel der afgebrokene taak op zich.

De laatste *Mauriner*, die de stormen der Fransche omwenteling het langst overleefd heeft, was Dom. BRIAL, († 1837) zoo wel wegens zijne weldadigheid als zijne geleerdheid geëerd in zijn leven en betreurd na zijnen dood.

1) C. SCHMIDT in zijn belangrijk artikel over deze Congregatie, in HERZOG's *Lex.*

Zijn overlijden gaf aanleiding, tot eene poging om de eertijds zóó beroemde Vereeniging in het leven terug te roepen. De abdij *Solesmes* was aangewezen als de plek waar de *Congregatio* DE S. MAURO het feest harer opstanding zou vieren. Tot hiertoe evenwel is zij niets meer dan eene schaduw gebleven van hetgeen zij in de dagen van haren bloei had vertoond.

Aan het slot dezer beschouwing blijft nog de vraag ter beantwoording over, in hoe verre de Kerkgeschiedschrijving en hare methode door den arbeid dezer beroemde Vereeniging gewonnen heeft?

Na al het voorgaande is het antwoord op deze vraag te geven, gemakkelijk te voorzien. De zoo sterk sprekende karaktertrek, die overigens aan deze Periode eigen is, de *Polemiek*, zien wij hier even sterk in de schaduw treden, als het *Kritische* element meer op den voorgrond treedt. De Vaders der Congregatie van den H. MAURUS waren te gestrenge geschiedvorschers, en hielden hun oog te zeer op specialiteiten gevestigd, om van de geschiedschrijving, van den vorm en de voordracht, waarin zij de feiten der Historie hadden in te kleeden en weér te geven, hun hoofdwerk te maken. Ook ontbrak hun daarbij nog al te zeer een Pragmatisch wijsgeerige zin. Maar zij hebben den weg gebaad tot eene grondiger en wetenschappelijker beoefening der Kerkgeschiedenis, dan zonder hunnen arbeid ware mogelijk geweest, en voor de bijeenzameling der bouwstoffen, en de kritische zifting der bronnen blijft de Historische wetenschap hun altoosdurenden dank verschuldigd.

GESCHIEDSCHRIJVERS DER GALLIKAANSCHER RICHTING.

Opmerking verdient aanstonds de vrijzinnige richting, welke de Katholieke Geschiedschrijvers van dit tijdperk in *Frankrijk* onderscheidt, en de moedige houding, door hen tegenover de eischen en aanmatigheden van *Rome* aangenomen, waarin nagenoeg allen, inwêr wil van het verschil van denkwijze, dat zich overigens tusschen hen openbaart, met elkander overeenstemmen, en die op het gunstigst afsteekt, bij den *Ultramontaanschen* geest, die later weder in dat zelfde *Frankrijk* is doorgedrongen.

In dien milden geest en behagelijker vorm, dan waarin men tot hertoe gewoon was de geschiedenis te ontvangen, schreef ANTOINE GODEAU (GODAEUS) (geb. 1605 te *Dreux* † 1672, als Bisschop van *Vesnes*) zijne Kerkgeschiedenis der acht eerste eeuwen 1). Uit zijne nagelatene papieren bleek zijn oogmerk om aan zijn werk nog meerdere uitbreiding te geven, maar daar deze enkel onafgewerkte fragmenten behelsden, zijn zij nimmer onder de oogen des Publieks gebracht. GODEAU was in zijne jeugd *Erotisch* dichter, later, na in den geestelijken stand te zijn getreden, wendde hij zich tot de beoefening der geestelijke Poëzij, en al haalde hij, geheel in den trant der oude Geschiedschrijving, zijne geschiedenis hoog genoeg op, zoo getuigde toch ook deze voordeelig van zijne Aesthetische ontwikkeling. Men mist bij hem de wetenschappelijke diepte of sporen van grondig onderzoek, die wij bij de

1) *Histoire de l'Eglise depuis le commencement du monde, jusqu'à la fin du huitième Siècle.* III Bd. in folio. Het eerste deel verscheeu te *Paris* in 1653.

nu volgende Schrijvers aantreffen, maar de Historische trouw, waarmede hij te werk ging, en het onderhoudende, dat hij aan zijn verhaaltrant wist te geven, verleenden eene meer dan vluchtige waarde aan zijne »geschiedenis,» welke een geruimen tijd in *Frankrijk* hare lezers bleef vinden, door SPERONI in het *Italiaansch* en nog tegen het einde der vorige eeuw in het Hoogduitsch werd overgebracht 1).

Veel geleerder maar geheel op de leest der Scholastiek geschoeid 2), was het uitvoeriger werk van NATALIS ALEXANDEB (bekend onder den naam van NOËLL, geb. te Rouen 1639, opgeleid in de school der Dominikanen, en eindelijk tot Provinciaal dier orde verheven, † 1724). In samenkomsten, waarin onderwerpen van Kerkhistorischen aard opgegeven en behandeld werden, toonde hij zulk eene begaafdheid, dat hij tot de behandeling der geheele Kerkgeschiedenis werd opgewekt. NOËLL gaf aan deze opwekking gehoor en hieraan had zijn grootste en meest beroemde werk, waaraan hij den titel gaf: »Uitgelezene Hoofdstukken der Kerkgeschiedenis 3)» zijnen oorsprong te danken. Hij arbeidde daaraan met zulk eene volharding en onvermoeide vlijt, dat reeds in het j. 1686 de laatste of *vierentwintigste* band verscheen, welke met de sluiting van het Trentsch-Concilie eindigde. Later volgden nog zes deelen over de geschiedenis van het O. T.

1) Verg. DUPIN T. XVII. p. 286 en „Histoire de l'Academie Française” T. I. *passim*.

2) „Gelehrt, troeken und scholastisch.” HASE.

3) „Selectae Historiae Ecclesiasticae capita, et in loca ejusdem insignia Dissertationes historicae, criticae, dogmaticae. XXIV. Tom. in 8°. Het eerste dl. verscheen in 1677.

De titel duidt echter reeds genoegzaam aan, dat wij hier geene doorlopende, aaneengeschakelde, planmatig geörende Geschiedenis hebben te verwachten. Doorgaans gaat eene beknopte *Synopsis* der Geschiedenis vooraf, om door eene reeks van *Dissertatiës* gevolgd te worden, waarin het aan Dogmatiek en Polemie, vooral ook aan uitvallen tegen de nieuw-ontstane ketterijen niet ontbreekt. Bij dit alles verloochende hij toch zijne vrijzinnig-Gallikaansche richting niet. Bij de behandeling der eerste eeuwen komt dit minder uit, doch het wordt te merkbaarder, naarmate de Schrijver in de geschiedenis der middeleeuwen vordert. Van de vermeende »Schenking van KONSTANTIJN» wil hij niets weten. PAUS HONORUS is te recht als ketter veroordeeld. GREGORIUS VII teekent hij als een man van een heftig gemoedskarakter 1) en toen hij deswege werd aangevallen, nam hij moedig de verdediging der door hem geuite stellingen op zich. PAUS INNOCENTUS XI verbood daarom aan de geloovigen dit werk te lezen. Later verscheen eene uitgave van ROCAGGLIA, waarin de geincrimineerde plaatsen zekere wijziging hadden ondergaan, en nu werd door PAUS BENEDICTUS XIII die zelf tot de orde der Dominikanen behoorde, dit verbod weder opgeheven 2).

Geen minder wakkeren verdediger hunner rechten vonden de Fransche Kroon en geestelijkheid in CLAUDE FLEURY (geb. 1640 te *Parijs*, als Biechtvader van LODEWIJK XV † in 1723). Daartoe kwam zijne rechtsgeleerde studie,

1) „Vehementis ingenii.”

2) Verg. DUPIN T. XIX p. 93 *suiv.* die eene zeer uitvoerige inhouds opgave van dit werk geleverd heeft; en het artikel van Dr. UHLHORN in HERZOG'S *Lex.*

waaraan hij eerst zich gewijd had, hem uitnemend te stude. Op zeer jeugdigen leeftijd trad hij op als Advokaat van het Parlement, maar de ernst zijns gemoeds drong hem die betrekking te verwisselen met den geestelijken stand. Hij werd aan het hoofd geplaatst der abdij *Locdiou* en later benoemd tot Prior van *Argentueil*. Het onverpoosd genot der hoog door hem gewaardeerde eenzaamheid bleef hem echter niet gegund, daar hij de opvoeding der Prinsen DE CONTI aan zich zag toevertrouwd, en eindelijk in de bovengenoemde betrekking van Biechtvader des Konings aan het Hof verbonden werd 1). En FLEURY betoonde zich het in hem gestelde vertrouwen en deze onderscheiding ten volle waardig. De verderfelijke hoflucht, waarin hij ademde, bleef zonder eenige werking op zijn gemoed, daar hij te midden van de schittering die hem omgaf, met het kleed, ook de gestrenge ingetogenheid eens Monniks bewaarde 2) en al den tijd, dien hij vermocht uit te woekeren, tot geleerden arbeid besteedde. Een der uitstekendste vruchten daarvan was zijn „Onderricht in het Kerkrecht” 3) dat in deze en de volgende eeuw een der meest gewaardeerde Handboeken is gebleven, waarin FLEURY onverholo zijn Gallikaansche beginselen uitsprak en ontwikkelde, gelijk hij dit

1) Wij vinden verhaald, dat de Vorst hem met deze woorden ontvangen hebbe: „Ik heb U gekozen, omdat gij noch een *Jansenist*, noch een *Molinist* (Jezuiet) noch een *Ultramontaan* zijt.

2) HASE noemt hem „den Einsiedler am Hofe.”

3) Het werd oorspronkelijk in het Fransch gesteld en uitgegeven onder den titel: „*Institution du droit Ecclesiastique*” Paris 1687, en later door GRUBER in het Latijn vertaald. (1724). DUPIN heeft Tom. XIX p. 112 *suiv.* een uitvoerig *éloge* van dit geschrift geleverd, over welks verdiensten ook SCHRÖCKH verdient vergeleken te worden, K. G. s. d. R. Th. VI. s. 355.

nog koener deed in zijn vertoog over de vrijheden der Gallikaansche Kerk, dat eerst na zijnen dood het licht heeft gezien. Als *Historiograaf* der Kerkgeschiedenis heeft hij zich geen mindere plaats der eere verworven. Zijne Geschiedenis der Chr. Kerk, in twintig deelen verschenen 1) van 1691—1720 en eindigende met het Concilie van *Constanz* of het j. 1414, ademt dezelfde vrijzinnigheid des geestes, bij groote mildheid en vroomheid des gemoeds. Aan kerkucht en zeden is een goed deel van den inhoud gewijd. Hij hekelt de onwetendheid, ruwheid en wonderzucht der middeleeuwen, al is hij zelf niet van alle lichtgeloovigheid en wonderzucht vrij, en keurt het met gestrengheid in eenen bisschop af, de hand in het bloed der ketters te doopen. Gelijk ons hieruit verklaarbaar wordt, dat *VOLTAIRE* dit werk voor de beste Kerkgeschiedenis verklaarde, die immer was geschreven 2), zóó bevreemdt het ons minder, dat niet weinigen onder zijne eigene geloofsgenooten aan het door hem geschrevene aanstoot en ergernis namen 3). *FLEURY* had zijne geschiedenis voor een veel wijderen kring dan eigenlijke geleerden bestemd, en dien onder alle beschaafde Christenen gezocht; het was zijn hoofddoel niet enkel te leeren maar te stichten 4) en al

1) *Histoire Ecclesiastique*. T. XX. 4°. par M. l'Abbé *FLEURY*, Prêtre, Prieur d'Argenteuil et Confesseur du Roi" later in het Latyn, Italiaansch en Hoogduitsch vertaald.

2) *Voltaire* „Le Siècle de Louis XIV" T. II.

3) Te *Tubingen* verscheen bij den aanvang dezer eeuw eene verhandeling van *JOH. FR. LEBBET?* „De *CLAUDIO FLEURIO*, *Catholicone an acatholico?*"

4) *DR. SCHAFF* a. a. O. s. 59 heeft *FLEURY* goed gekarakteriseerd: „*FLEURY* schreibt weitschweifig und im geiste eines Monchs, aber geschmackvoll, gewandt, mit milden Sinne und entschiedener Liebe zur Kirche und zum Christenthum, und will durch seine Darstellung nicht bloss belehren sondern auch erbauen."

is hem zekere breedsprakigheid eigen, en al strekt het eenigzins tot schade dezes werks, dat daarbij alle geleerde citaten en eene nauwkeurige aanwijzing der bronnen ontbreken, ongetwijfeld is hij toch in de bereiking van dit doel naar wensch geslaagd. De voortzetting van zijne *Geschiedenis*, achtereenvolgens door zekeren CLAUDE FABRE en den Karmeliter-monnik ALEXANDER LA CROIX beproefd is bij het oorspronkelijke verre teruggebleven 1).

Had FLEURY zich weinig over *citaten* bekommerd of zelfs met opzet zich daarvan onthouden, te meerder waarde werd daaraan gehecht door den *Jansenist* SEBASTIEN LE NAIN DE TILLEMONT (geb. te *Parijs* 1637 † 1698) wiens „Gedenkschriften ter opheldering der Kerkgeschiedenis van de zes eerste eeuwen” 2) nagenoeg geheel uit aanhalingen en fragmenten van profane en kerkelijke Schrijvers bestaan. Zij zijn alleen door kortere of langere tusschenvoegsels en aanmerkingen van de hand des Schrijvers — welke zorgvuldig tusschen twee haakjes zijn geplaatst — aaneengehecht en tot één geheel verbonden, en op alle betwistbare punten door zeer geleerde en uitvoerige aantekeningen uitgebreid en toegelicht. Op zijn twintigste levensjaar had hij reeds met dit werk een aanvang gemaakt, waaraan hij veertig jaren lang bleef doorarbeiden tot aan zijnen dood. Eerst op gevorderden leeftijd besloot hij tot de uitgave daar-

1) Een beoordeelaar van het laatst genoemde geschrift gaf aan den Karmeliter-monnik den raad liever voortaan in de keuken van zijn klooster zijne bezigheid te zoeken, dan zich met Historisch onderzoek in te laten. Zie Dr. TH. PRESSEL in zijn art. over FLEURY in HERZOG's *Lex.*

2) „Mémoires pour servir à l'Histoire Ecclesiastique des six premiers siècles, justifiés par les citations des auteurs originaux.” *Paris*, 1694. XVI Tom. 4°.

van , nadat hij eene » geschiedenis der Keizers en andere vorsten , onder wier regeering de Christenen vervolgingen hadden ondergaan”, (welke geheel in gelijken trant en naar dezelfde methode was bewerkt) het licht had doen zien 1). De drie eerste deelen van zijne »gedenkschriften” verscheenen dan ook slechts bij zijn leven, de dertien overige volgden eerst na zijnen dood. Men herkent aan den goedelijken ernst, waarmede hij deze taak had opgevat en zocht te volbrengen, de nauwgezetheid des gewetens, waarmede hij van al zijne onderzoekingen zocht rekenschap te geven; zoo wel den geestverwant van *Port Royal*, waar hij zijne vorming en opleiding vond, die de eischen der vroomheid en der onthouding tot het gestrengste uiterste dreef, als den grondigen geleerde, die veelvuldige punten van aauraking en overeenkomst met de *Congregatie* van den H. MAURUS vertoont. Hij is over het geheel onpartijdig, scherpzinnig en gematigd in zijn oordeel, maar de lectuur heeft iets vermoeiends en is verre van onderhoudend te kunnen heeten. Te bejammeren blijft het, dat hij door zucht tot overgrootte nauwkeurigheid en uitvoerigheid het niet verder dan tot de eerste helft der zesde eeuw heeft kunnen brengen; maar ook dit gedeelte is als een voortreffelijke schatkamer der geleerdheid gebleven, welke nog altijd met vrucht kan geraadpleegd worden. Zijn hoogste roem bestaat, latere Geschiedschrijvers voornamelijk te hebben vóórgewerkt, waarvan velen in gestrengte waarheidsliefde en den geest des nauwkeurigen onderzoeks, nog altijd bij hem mochten ter schole gaan 2).

1) „Histoire des Empereurs et des autres princes, qui ont régné durant les six premiers siècles de l'Église et des persecutions, qu'ils ont faites aux Chrétiens” 1690. Tom. V. 4°.

2) Verg. DUPIN T. XVIII. p. 253. SCHRÖCKH K. G. s. d. Ref.

In vermaardheid en roems worden de bovengenoemde namen verre overstraald en verdonkerd door dien van JACQUES BENIGNE BOSSUET (geb. te *Dijon* 1627, † als Bisschop van *Méaux* 1704) hoe beperkt in omvang, met hunnen arbeid vergeleken, ook het weinige moet heeten, dat hij op *Historisch* gebied geschreven heeft; en schoon de lof die hem deswege is toekomende — al weigeren wij hem den naam van Geschiedschrijver niet — een eenigzins twijfelachtig karakter draagt. Welzekeer heeft die beroemdheid zijns naams mede gegolden, om wat wij hier te vermelden vinden, te hooger in waarde en belangrijkheid te doen stijgen, als herkomstig van den gevierden Kanselredenaar, den adelaar van *Méaux*, tot vorst onder de redenaars gekroond, die met koninklijke macht heerschappij voerde over de taal, en ook daardoor niet zelden over het gemoed; als van den moedigen verdediger van de vrijheid en rechten der Kerk, die aan de spits der Gallikaansche geestelijkheid, de koninklijke macht in wereldlijke zaken van de Geestelijke macht onafhankelijk wilde verklaard hebben en het gezag der Conciliën boven dat van den Paus wilde gesteld zien 1); als van den geduchten bestrijder der Protestanten, die voornamelijk met deernis in hunne zieleheil beziel, slechts geestelijke wapenen tot hunne overreding en bekeering wilde doen gelden, en toch in hunne vervolging een wel-

Thl. I. s. 246 fge.; het artikel van c. SCHMIDT in HERZOG'S *Lex.* en HEFELE *Tubinger Quartalschrift.* 1841. s. 243 fgg.

1) BOSSUET was in de vergadering der Gallikaansche geestelijkheid ten j. 1682 gehouden, de steller der vier vermaarde *theses*, welke later tot staatswet zijn verheven. Zijn geschrift over de zoogenoemde vrijheden der Gallikaansche Kerk: „*Defensio declarationis celeberrimae, quam de potestate Ecclesiastica sanxit clerus Gallicanus*” verscheen eerst na zijn dood. *Luxemb.* 1730.

behagen nam, en de herroeping van het *édict van Nantes* met zijne loftuiting overgoot 1).

Wij gaan de merkwaardigste bijzonderheden zijns levens zijn eerste optreden in het hotel *Rambouillet*, zijn strijd met het *Quiëtisme*, zijne schriften van dogmatischen aard met stilzwijgen voorbij, en gewagen, onder de glansrijke betrekkingen, die hij in zijn leven vervuld heeft, slechts van die, waarbij hem de opvoeding van den *Dauphin* werd opgedragen, daar hij te diens behoefte zijn *Discours* over de *algemeene geschiedenis* geschreven heeft, waarin hij een beknopt overzicht van de geschiedenis van de schepping der wereld tot op CHARLE MAGNE geeft, en de wijsgeerig godsdienstige gezichtspunten ontvouwt, waaruit hij de geschiedenis wilde beschouwd hebben 2).

Het werk bestaat uit *drie* deelen. Het eerste (*Les Epoques*) splitst de wereldgeschiedenis in twaalf Perioden van de schepping der wereld af tot op KAREL den Grooten 3). Het tweede behelst de geschiedenis van de godsdienst der Joden en van de invoering des Christendoms, en heeft eene Apologetische strekking. Het derde (*Les Empires*) geeft de omwentelingen, die er bij de opeenvolging der

1) „Hij noemde deze in zijne Lofrede op LE TELLIER” le plus bel usage de l'autorité.”

2) „Discours sur l'Histoire universelle,” ontelbare keeren herdrukt, en nagenoeg in alle Europeesche talen overgezet. De Hoogduitsche vertaling van CRAMER munt door den rijkdom harer aantekeningen boven alle andere overzettingen uit.

3) BOSSUET plaatst zich met dit plan geheel op het standpunt van vroegere schrijvers, zooals van OTTO van Freysingen en ANTONINUS van Florence; zelf heeft hij gemeend de vroegere verdeling in *zeven* of *acht* „mundi aetates” bij de zijne te moeten aanduiden.

grootte wereldrijken hebben plaats gehad, uit een providentieel oogpunt te beschouwen 1).

Men heeft niet zonder eenigen grond, aan BOSSUET verweten, dat hij in dit laatste gedeelte van eene onbevezene stelling uitgaat; dat hij zóó de Voorzienigheid handelend doet optreden, dat de mensch als haar blind werktuig verschijnt, en dat hij zich verstout zóó over hare bedoelingen te oordeelen, als hadde hij zitting in Gods raad gehad 2). De opgave van dit plan reeds kan niet veel voor de *Kerkgeschiedenis* doen verwachten; ook in de mededeeling der feiten is BOSSUET geen volstrekt betrouwbare gids 3); maar in weerwil van dit alles, lagen er in dit werk, dat in *Frankrijk* klassiek is gebleven, ten aanzien van eene smaakvollen behandeling, betere verdeeling en verbinding der Geschiedenis met Pragmatiek en wijsbegeerte, wenken voor eene verbeterde en veredelde Kerkgeschiedschrijving, die voor de toekomst geenszins zijn verloren gegaan.

Veel meer wat rechtstreeks tot de Kerkgeschiedenis behoort, vindt men in zijne: *Histoire de la Variation des Eglises Protestantes*. BOSSUET, in dit strijdperk geroepen door de beschuldiging, dat hij in zijne uiteenzetting van

1) I. Les révolutions des empires sont réglées par la Providence et servent à humilier les Princes. II. Les révolutions des empires ont des causes particulières, que les princes doivent étudier.

2) Verg. c. SCHMIDT in HERZOG'S *Lex.* I II p. 318.

3) Zóó b. v. laat hij het Kruis, door KONSTANTIJN vóór den slag met MAXENTIUS gezien „devant tout le monde” in de wolken verschijnen. Met grooten ophef maakt hij telkens gewag van het groot aantal wonderen, die er tot bevestiging van het nieuw ingevoerde Kerkgeloof zullen geschied zijn. Toch erkent hij, in tegenspraak met BARONIUS, de veroordeeling van Paus HONORIUS in den *monotheletischen* strijd.

het Katholieke leerbegrip 1), niet aan zichzelf was gelijk gebleven, stelde zich met dit geschrift niets minder voor, dan een volkomen triump over het Protestantisme te behalen, hetwelk hij als het hoogste doel zijns levens beschouwde. Hij gaat daarin van het gronddenkbeeld uit, dat de waarheid slechts één en onveranderlijk is, en daarom onder alle afwisseling van tijden en denkvormen aan zichzelf gelijk moet blijven; dat dit kenmerk uitsluitend in de zaligmakende kerk van Rome is weder te vinden; en dat de Protestantsche Kerk, met hare Godsdiensttwisten en wijd uiteenlopende gevoelens het tegenbeeld daarvan vertoont, op welken grond hij ook den naderenden val en den geheelen ondergang van het Protestantisme voorspelt 2).

Hij volgde de geschiedenis der Hervorming tred voor tred. De vorderingen, door LUTHER's geest in het onderzoek der waarheid gemaakt, en het scherpe contrast tusschen enkele uitdrukkingen en voorstellingen uit de vroegere en latere levensperiode des grooten Hervormers, gelden bij hem als onwederlegbare blijken van inwendige tegenstrijdigheid 3). Voortreffelijk maakt hij, naar zijn

1) „Exposition de la doctrine de l'Eglise Catholique sur les matières de Controverse.” *Par.* 1671, 12°. mede schier in alle talen en door alle landen van *Europa* verspreid.

2) Verg. de *Introduction* tot het gen. werk. Aan het einde van zijn boek zegt hij aangaande het Protestantisme: „C'est un Royaume désuni, divisé contre lui même, et qui doit tomber tôt ou tard.”

3) Verg. vooral *Livre I.* p. 22. Als de beste wederlegging dezer beschuldiging kan het woord van LUTHER zelve gelden, waar deze in de praefatie tot zijne werken, tot zijne lezers zegt: „Gij zult in mijne schriften vele en groote artikelen vinden, welke ik den Paus demoedig heb ingeruimd, en die ik naderhand voor de grootste Godslasteringen en gruwelen gehouden en daarom veroordeeld heb, gelijk ik die nog daarvoor houde en veroordeele. Gij moet derhalve deze

oogmerk, gebruik van hetgeen er onbestemds en onzekers in diens gevoelen over het avondmaal was overgebleven, en van de zóó heftig door de Protestanten onderling gevoerde twisten; evenzoo van LUTHER'S overgrootte inschikkelijkheid bij het voorgenomen huwelijk van den landgraaf van *Hessen*. De Hervorming van *Engeland* heeft eeniglijk aan de misdadige liefde, door HENDRIK VIII voor ANNA VAN BOLEYN gekoesterd, haren oorsprong te danken en is daaruit geheel te verklaren. CRANMER'S karakter wordt met de donkerste kleuren geteekend, als van eenep laaghartige, die geen andere of hoogere beginselen dan die der staatkunde gekend heeft. Nog ongenadiger is het vonnis, dat over de Hervorming in *Frankrijk* wordt uitgesproken. De Hervormden alleen — terwijl de zoo heftige vervolgingen, welke hen tot wederstand aanhitsten, buiten rekening blijven — moeten de schuld van den dáár uitgebarsten burgeroorlog dragen. Daar de Protestanten de *Albigenzen* en *Waldenzen*, evenzeer als de *Wiciefieten* en *Hussieten* als de wegbereiders der Hervorming wilden beschouwd hebben, zocht hij het Manichaeisme der *Albigenzen* te bewijzen. Zeker onderscheid tusschen de *Albigenzen* en *Waldenzen* neemt hij aan, doch hij beweert, dat ook de laatstgenoemden even als de overige ketteren, veel dichter bij het Katholicisme gestaan hebben, dan door de

dwaling, of gelijk mijne vijanden het noemen, deze *tegenspraak* aan den tijd en mijne onwetendheid toeschrijven." — Hoe weinig BOSSUET het oog voor ware grootheid ook in zijne tegenstanders geopend hield, blijkt genoeg uit het bekrompen oordeel, door hem over LUTHER te *Worms* uitgesproken: „Enflé de son savoir, médiocre au fond, mais grand pour le temps, et trop grand pour son salut et pour le repos de l'Eglise, LUTHER se mettait au dessus de tous les hommes, et non seulement de ceux de son siècle, mais encore des plus illustres des siècles passés." Liv. I. § 32.

Protestanten voorondersteld en beweerd werd. Mogen latere onderzoekingen al hebben aangewezen, 1) dat BOSSUET op dit punt, gelijk op sommige andere punten, in zijn recht was: verre is het er van af, dat wij daarom de waarheid zijner hoofdstelling of van de daarop gebouwde gevolgtrekkingen zouden behoeven te erkennen 2). Met al de behendigheid van een geslepen advokaat weet hij voorts partij te trekken van het verschil in gevoelen, dat er tusschen de Protestanten zelve bestond, ten aanzien van het zalig worden in den schoot der Roomsch-Katholieke Kerk, wat door CLAUDE toegegeven, maar door JURIEU ontkend werd. Waarom toch, zoo dit laatste nauwelijks betwist kon worden, de Moederkerk verlaten, of, bij zooveel daar buiten heerschende onzekerheid, niet zóó spoedig mogelijk tot haar teruggekeerd? — Bekend is de diepe indruk, door de lezing van dit geschrift op den Engelschen geschiedschrijver GIBBON te weeg gebracht; 3) hoe het diens overgang tot de Roomsch-Katholieke Kerk besliste, maar ook hoe deze,

1) Ik denk hier van zelfs, aan de bekende geschriften van HARZOG en DICKHOFF, over den oorsprong der *Waldenzen* en hunne Letterkunde.

2) Zeer juist zegt hieromtrent SCHRÖCKH K. G. s. d. Ref. th. I. s. 722. „Gesetzt aber, daz er jene häufige Veränderungen wirklich erwiesen hatte; so musste ihm doch sein *Historischer Kunstgriff* schon darum mislingen, weil die Protestanten nach ihren Grundsätzen an eine Unfehlbarkeit ihres Lehrbegriffs keinen Anspruch machen konnten.“ — Hoogst lezenswaardig blijft nog altijd, ook met het oog op BOSSUET's geschrift, de bekroonde Prijsverhandeling van D. T. HUET, ten betooge: „dat het verschil van gevoelens, hetwelk onder de Protestanten plaats heeft, geen grond oplevert om vast te stellen, dat het Protestantismus zelf niet kan blijven bestaan, maar uit zijnen aard vervallen moet,“ opgenomen in de *Werken van 't Haagsch Genootschap* van 't j. 1832. II.

3) Zie de eigene woorden van GIBBON hier over aangehaald door SCHAFF a. a. O. s. 59.

in zijne verwachting teleurgesteld, zich weldra een volslagen scepticisme in de armen wierp, waarvan de zaden in dit boek door BOSSUET zelven met volle handen waren uitgestrooid.

Welke gegronde wederlegging dit werk in de beoordeelingen van JURIEU, 1) BAYLE, BASNAGE e. a. ook gevonden hebbe, zoo heeft het ontegenzeggelijk voor de zaak van het Protestantisme in *Frankrijk* onberekenbare schade gesticht, en voor de Roomsche Kerk talrijker veroveringen gemaakt, dan waarop de beroemde Bisschop van *Méaux*, tijdens zijn verblijf te *Metz*, en in zijne eigene *Dioecese* — waar hij al den invloed zijner persoonlijkheid en de macht zijner welsprekendheid tot de bekeering der Protestanten aanwendde — heeft kunnen bogen. 2)

BOSSUET behoude dan ook in deze *Historiographie* der Kerkgeschiedenis zijne plaats. Voor de kritiek der geschiedenis en van hare bronnen heeft hij weinig bruikbaar geleverd. Als *Polemicus* behoort hij geheel in dit tijdperk te huis, en staat hij zelfs in het voorste gelid der strijders; in gekuischtheid van taal en stijl, edele uitdrukking en behagelijker vormen laat hij meest al de *Historiografen* van zijnen tijd verre achter zich, en

1) JURIEU „Lettres pastorales, adressées aux Fidèles de France, qui gémissent sous la captivité de Babylone.” *Rotterd.* BAYLE „Nouvelles de la République des Lettres.” A. 1688. *Sept.* et *Nov.* JACQUES BASNAGE, zoowel in zijne geschiedenis der Gereformeerde Kerken, als in zijne geschiedenis der Chr. Godsdienst en Kerk tot op zijnen tijd, over welke beide geschriften later opzettelijk zal gehandeld worden. Eene nauwkeurige opgave van al de tegenschriften, die er in zijnen tijd tegen dit werk verschenen waren, geeft WALCH in zijne *Biblioth. Theol. Sel.* T. II. p. 330 sqq.

2) Tot de door hem bekeerde *Proselyten* behoorde ook, gelijk bekend is, de beroemde Maarschalk TURENNE.

door op zijne wijze de wijsbegeerte met de geschiedenis te verbinden, wijst hij voorspellend op eene latere Pragmatische Periode heen.

Aan het eind dezer lange reeks van schrijvers gekomen, zouden wij zeker onrecht begaan, indien wij eenen man geheel konden vergeten, wiens naam wel niet als *Historiograaf* beroemd, maar in de aantekeningen op dit gedeelte onzes werks, bij de verwijzing naar levensberichten, en de opgave veler werken, zóó dikwerf is genoemd geworden.

LOUIS ELLIES DUPIN (geb. te *Parijs* 1657 † ald. 1719) maakte in zijne jeugd, wegens de hem aangeborene vlugheid des geestes en een allergelukkigst geheugen, zulke snelle vorderingen, dat hij reeds aan de intrede van zijn zestiende levensjaar den graad van *Magister* in de wijsbegeerte verwierf. Daar hij voor den geestelijken stand was bestemd, maar zijn jeugdige leeftijd hem verbood Licentiaat in de Godgeleerdheid te worden, wierp hij zich met de volle borst op het lezen van de Kerkvaders, de Geschiedenis der Conciliën en andere Kerkelijke schrijvers. Hiermede was de eerste grond gelegd tot het uitvoerigste en meest beroemde zijner werken, zijne zoo dikwerf aangehaalde „Algemeene Bibliotheek van Kerkelijke Schrijvers” 1) waarin hij zich ten doel stelde, van al de Auteurs, die op kerkelijk gebied zekere vermaardheid hadden

1) „Nouvelle Bibliothèque Universelle des Auteurs Eccles.” eerst in een aantal 8°. bänden te *Parijs* verschenen; later in XIX deelen in 4°. te *Amsterdam* uitgegeven.

verworven, een katalogus, kritiek en chronologie hunner schriften, een overzicht van den inhoud, een oordeel over hun stijl en de door hen ontwikkelde leer en denkbeelden, benevens eene nauwkeurige opgave van de verschillende uitgaven dier werken te leveren. Voorwaar! eene reusachtige en schier onafzienbare taak, welke voor den geheelen levenstijd van onderscheidene geleerden meer dan genoegzaam scheen, doch van welke zich DUPIN op eene waarlijk bewonderenswaardige wijze heeft gekwet. Wij staan bij het naslaan en gebruik dezer Bibliotheek, (want dien naam verdient zijn arbeid niet minder dan die van PHOTIUS te dragen) verbaasd over eene zóó uitgebreide belezenheid, en niet minder over de vaardigheid des Auteurs, om van de uitvoerigste werken in een doorgaans vloeienden stijl, een beknopt en helder overzicht te geven, of in één of meer uitvoerige uitwerksels het belangrijkste onder het oog zijner lezers te brengen. En die verbazing klimt niet weinig, als wij uit zijne levensgeschiedenis vernemen, hoe hij als Hoogleeraar bij de *Sorbonne* dagelijks zijne lessen had te geven; als ijverig medeërbeider in het *Journal des Scavans* en in een aantal andere betrekkingen werkzaam was, en toch schier elken dag nog enkele uren voor het gezellig verkeer met zijne vrienden vond af te staan. Wij doen hulde aan de helderheid en vrijmoedigheid zijns oordeels, — maar juist dit, gevoegd bij zekere blijken van overhaasting, die zich hier en daar in zijn werk bespeuren lieten, berokkende hem van de zijde zijner vijanden eene te scherper *censuur*. De Aartsbisschop van *Parijs* deed de vijf eerste banden door vier leden uit de *Sorbonne* onderzoeken. Er volgde eene veroordeeling, en het gestrengte verbod om dit werk te lezen. De beroemde RICHARD SIMON onderwierp DUPIN's „Bibliotheek” aan eene even nauwkeurige en gestrengte als vinnige

kritiek, in een uitvoerig geschrift, 1) dat nogtans — daar het eerst lang na diens dood verscheen, — den Auteur niet meer kon wonden. Hij stond mede aan het hoofd der beweging, welke van de *Sorbonne* tegen de befaamde bul *Unigenitus* uitging, maar zag zich deswege voor een tijd lang van zijn ambt ontzet en genoodzaakt, om zich uit *Parijs* te verwijderen, tot dat hij een aantal stellingen, die in de *Prolegomena* tot zijne „Bibliotheek” waren nedergelegd, had herroepen. Na zijn terugkeer legde hij de hand aan een vervolg op zijn pas voltooiden arbeid, 2) waarin hij voornamelijk Protestantsche Schrijvers behandelde, waarop nogtans het verwijt van talrijke onnauwkeurigheden veel meer dan op het voorgaande grootere werk van toepassing is gekeurd. In weêrwil dezer gebreken, blijven wij DUPIN beschouwen als een der vruchtbaarste schrijvers, die *Frankrijk* heeft opgeleverd; als een man van veelzijdige kennis en geleerdheid, van gekuischten smaak, helder doorzicht, en bovenal van een zeer gematigden en vredelievenden geest 3) die zich beide omtrent de Letterkunde en de Geschiedenis verdienstelijk gemaakt heeft, en de TRITHEMIUS genoemd mag worden van den nieuweren tijd. 4).

1) RICHARD SIMON: „Critique de la Bibliothèque Universelle des Auteurs Ecoles. par Mr. DUPIN. Par. 1730.”

2) „Bibliothèque des Auteurs séparés de la Communion de l'Eglise Romaine.” Par. 1718. II Tom. 8°.

3) Als een blijk daarvan strekt de door hem aangewende poging om de Anglikaansche Kerk met de Gallikaansche te vereenigen.

4) Verg. over hem SCHRÖCKH, *Allgem. K. G. Th.* I. s. 237 en *K. G. s. d. Ref. Th.* VII s. 118 fgg. en vooral CHAUFÉPIÉ, die in zijn *Dictionnaire*, in een zeer breed artikel over dezen Schrijver, ook over andere door hem uitgegevene schriften gehandeld heeft. DUPIN zelf

Heeft het in onze dagen zóó diep vernederde *Frankrijk* zwaar voor zijne grootspraak moeten boeten, als mocht het gerekend worden, onder *Europa's* volken aan de spits der hedendaagsche beschaving te staan — het mag toch bij den blik op het verledene, tot handhaving van zijnen nationalen roem, met zeker zelfgevoel terug wijzen op een tijdperk, dat, naast zoo vele voortreffelijke Kanselredenaars en Dichters, ook zoo vele geleerden van den echten stempel, en verdienstelijke Geschiedschrijvers aan *Europa* heeft geschonken, die bij hun Historisch onderzoek aan andere volken het loffelijke voorbeeld hebben nagelaten van eene grondigheid en degelijkheid, welke men anders aan het Fransche volkskarakter minder eigen acht.

De beschouwing van de *Historiographie der Kerkgeschiedenis*, hoeveel zij ook gedurende dit tijdperk tot hiertoe te wenschen overliet, leverde toch dit gunstige resultaat, dat de Roomsche-Katholieke Kerk hierin bij de Protestantische Kerken geenszins heeft achtergestaan, al meenen wij ook met de meeste gerustheid te mogen beweren, dat de weidadige invloed, dien de Hervorming zelfs op Katholieke landen en volken geëffend heeft, vooral in dit verschijnsel op eene onmiskenbare wijze is zichtbaar geweest. — Thans evenwel moeten wij van deze Kerk voor een geruimen tijd afscheid nemen, om eerst later tot haar terug te keeren.

heeft in het XIX. dl. zijner „Bibliothèque” in eene soort van *autobiographie*, welke niet zonder zeker zelfbehagen is geschreven, van zijn geheelen letterkundigen arbeid uitvoerig verslag gedaan.

III.

GESCHIEDSCHRIJVERS IN DE PROTESTANTSCHER KERKEN.

LUTHERSCHE KERK.

Het scheen een geruimen tijd alsof de *Luthersche Kerk* — welke later de Kerkgeschiedschrijving tot eene niet gekende hoogte zou verheffen — in het tot stand brengen der Maagdenburgsche Centuriën, al hare krachten saâm vergaârd en uitgeput had; of, met bewondering vervuld voor het grootsche gebouw, dat zij hiermede zag verzezen, zich in de beschouwing daarvan bleef verdiepen en verlustigen, zonder veel opgewektheid in zich te gevoelen, om tot opbouw der Geschiedenis op nieuw en zelfstandig werkzaam te zijn. Wel ontbrak het niet geheel aan de poging tot voortzetting dezes werks, maar wij ontmoeten hier toch niet die opgewektheid des ijvers, waarmede de opvolgers van BARONIUS elkander zochten voorbij te streven. LUCAS OSIANDER (zoon van ANDRÉAS, aan wien de *Osiandersche* strijd zijn naam heeft ontleend, geb. te *Neurenberg* 1534) die het omvangrijke werk niet enkel beknopter wedergaf, maar ook de daaraan nog ontbrekende drie eeuwen bijwerkte, maakte zich te dezen aanzien dubbel verdienste-

lijk 1). Te gretiger werd er van zijnen arbeid gebruik gemaakt, daar men bij deze bekorting van het wezenlijke en belangrijkste der Geschiedenis niets verloren behoefde te achten. Maar hoewel buiten hem nog ettelijke andere niet onverdienstelijke schrijvers zich met de studie der Kerkgeschiedenis onledig hielden 2) vinden wij toch tot op en zelfs na de tijden van CALIXTUS, slechts op een drietal namen CHEMNITZ, SLEIDANUS en V. SECKENDORFF bij voorkeur de aandacht te vestigen.

Geheel in de voetstappen der Maagdenburgsche Centuriatoren trad MARTINUS CHEMNITZ (geb. 1522, † als Superintendent te *Brunswijk* 1586) die door zijn geschrift tegen de nieuw gestichte orde der *Jezuïeten* 3) het eerst aan de Protestantische Kerk de oogen opende voor het gevaar, dat haar van deze zijde bedreigde, en toen hij deswege door een der leden van het pas geslotene Trentsche Concilie 4) heftig werd aangevochten, in dien aanval zelven de aanleiding vond, om de beraadslagingen en besluiten dezer Kerkvergadering te ontleden en aan de kritiek van zijnen alles onderzoekenden geest te onderwerpen. Hij kweet

1) Reeds boven bl. 126 aant. met een enkel woord aangeduid. Zijn werk droeg den titel: „*Epitomes H. E. Centuriae XVI. in quibus breviter et perspicue commemoratur, quis fuerit status Ecclesiae Christi a nativitate Salvatoris usque ad A. 1600.*” *Tubing* 1592—1604. In het Hoogd. vert. door DAVID FOXTER *Frankf.* 1597—1608; in het Zweedsch door ERICH SCHRÖDER, *Stockholm* 1635.

2) Zooals SCHURZFLEISCH, KORTHOLT en nog andere S. door STAUDLIN in zijne „*Geschichte und Litteratur der Kirchengeschichte*” op s. 147 opgegeven.

3) „*Theologiae Jesuitarum praecipua capita.*”

4) ANDRADIUS, die ook later in zijne: „*Defensio Tridentinae fidei Catholicae*” tegen CHEMNITZ de pen opnam.

zich van deze taak, welke hem tien jaren bezig hield, met groote nauwgezetheid maar onverbiddelijke gestrengheid, en spreidde daarbij zulk een rijkdom van Historische kennis, vooral op het gebied der *Patristiek* ten toon, dat zijn „Onderzoek van het Trentsche Concilie” 1) niet enkel in de rij zijner eigene talrijke strijdschriften, maar ook van later verschenen schriften over hetzelfde onderwerp, het meest beroemde werk is gebleven. Zulke getrouwe afdruksels als nogtans beide deze strijdschriften mogen heeten van het Kritisch-Polemisch karakter aan deze Periode eigen, zóó sterk treedt het Historische element hierin bij het Dogmatische terug. Zij komen als op ééne lijn te staan naast GERHARD'S en QUENSTEDT'S Dogmatische werken, die evenzeer veel Historisch behelzen, maar toch gerekend moeten worden tot een ander gebied te behooren. Als een der eerste en voornaamste Theologen, die uit den schoot der Protestantsche Kerk zijn voortgekomen, verdient CHEMNITZ ontegenzeggelijk genoemd te worden 2) maar de roem van een harer eerste en voornaamste *Historiografen* geweest te zijn, komt met veel meer recht toe aan:

JOH. SLEIDANUS (geb. te *Sleiden* bij *Aken*, 1506 † 1556 te *Straatsburg*) in wien de Hervorming zelve haren geschiedschrijver gevonden heeft. Veelzijdig begaafd en ontwikkeld, door onderscheidene Vorsten van zijnen tijd

1) „Examini Concilii Tridectini per MARTINUM CHEMNITIUM opus integrum, in quatuor partibus.” Het eerste *pars* verscheen 1565 (nauwelijks twee jaren na de sluiting van het Concilie, 4 Dec. 1563) het tweede 1566, het derde 1572, het vierde 1574.

2) Cf. CH. G. STEMLER „Merita M. CHEMNITII.” Over zijne bediening als Theoloog, zijn aandeel aan de kerkelijke twisten van dien tijd, en den uitgestreken invloed, dien hij hierbij heeft doen gelden, is in HERZOG'S *Lexicon* mede uitvoerig gehandeld door Dr. SCHENKEL.

geëerd, met de meest beroemde mannen der Hervorming bevriend, doch bij dit alles meer *Humanist* dan *Theoloog*, had hij de studie der rechten gekozen, die hij ook in *Frankrijk* volbracht, maar met zekere voorliefde zich reeds vroegtijdig aan de beoefening der Geschiedenis gewijd. In *Frankrijk*, waar hij den graad van Licentiaat in de rechtsgeleerdheid verwierf, trad hij in dienst bij FRANS I, maar om deze betrekking, bij zijne toenemende overhelling tot de gevoelens der Hervormden, spoedig weder vaarwel te zeggen. Van den *Smalkaldischen* Bond, die hem reeds vroeger tot zijn Geschiedschrijver had aangesteld, ontving hij de vereerende lastgeving, al het gebeurde sedert den aanvang van de vernieuwing der Godsdienst in een volledig verslag te samen te vatten. Dit wees hem te eerder zijne roeping en bestemming als Geschiedschrijver der Hervorming aan, daar hij reeds sedert het j. 1540 bouwstoffen voor zulk eenen arbeid was begonnen te verzamelen, en legde den grondslag tot zijne beroemde „Commentaren over den godsdienstigen en staatkundigen toestand des Rijks onder de regeering van Keizer KAREL V” 1) die, met het optreden van LUTHER aanvangende, door hem in XXVI boeken tot op het j. 1556, te *Straatsburg*, waar hij met der woon gevestigd bleef, werden voortgezet. De eervolle zendingen, waartoe hij meermalen door zijne medeburgers werd afgevaardigd 2) en niet minder de beroeringen van den krijg noopten hem bij herhaling de pen uit de hand te leggen, die hij echter telkens met

1) „De statu religionis et reipublicae, CAROLO quinto Caesare, Commentarii.” *Argentorati*.

2) Zóó werd hij als gezant van de Stad *Straatsburg* naar het Concilie van *Trente* afgevaardigd; toen hij evenwel aan het oogmerk dezer zending niet kon voldoen, besteedde hij den tijd, voor het bijwonen der zittingen bestemd, om tot zijne uitspanning eene reis door *Italië* te doen.

moed weder opnam. De dood, die hem den 31^{sten} October des zelfden jaars in de kracht des mannelijken levens wegrukte, verhinderde hem zijne geschiedenis tot het levens-einde van Keizer KAREL, dat kort daarna inviel, te voltooien.

SLEIDANUS vereenigde als Geschiedschrijver vele gelukkige gaven in zich. Zijne vertrouwdheid met de letterkunde der Ouden heeft aan zijnen stijl eene klassieke tint gegeven. Zijne uitdrukking heeft iets edel eenvoudigs en munt uit door klaarheid. Zijne Commentaren laten in vorm en methode de Kronieken der middeleeuwen verre achter zich, en wijzen de gelukkige vorderingen aan, die de Geschiedschrijving sinds de herleving der Letteren gemaakt had. Alleenlijk geldt van zijn werk geheel, wat wij ook op deze vonden aantemerken, dat daarin (gelijk reeds de titel aanduidt) de wereldlijke of staatkundige gebeurtenissen eene te ruime plaats bekleeden, om aan de vereischten eener *Kerkgeschiedenis* ten volle te kunnen beantwoorden. Hij had, als de besten onder zijne voorgangers, een zorgvuldig toezicht op de door hem gebezigde bronnen gehouden, en was volkomen gerechtigd (toen hij tot zelfverdediging was opgedaagd), een beroep op zijne bevoegdheid en nauwkeurigheid als Geschiedschrijver te doen, als die de gebeurtenissen, welke hij beschreef, zelf beleefd, en voor een goed deel bijgewoond had, en wel verre van op onzekere geruchten aftegaan, of daarin te berusten, meest alle bijzonderheden, die hij had medegedeeld, met authentieke actenstukken en bescheiden had zoeken te staven 1). SLEIDANUS stelde als eersten eisch, tot elken

1) In zijne *Ep. dedicat.* schrijft hij:

„Rien ne convient mieux à l'Histoire que la vérité et la candeur ;
et j'ai eu une attention extrême à ce qu'on ne put rien désirer de

Geschiedschrijver te richten: waarheidsliefde en oprechtheid, en had de bewustheid daarvan ook voor zich zelve niet te zijn afgeweken. Wat nog meer zegt tot zijnen lof: Wij bespeuren bij hem zekere zucht tot verdraagzaamheid en eene mildheid van gevoelens, gelijk wij schaars gewoon zijn bij zijne tijdgenooten te ontdekken. Al verloochent zich nergens zijne overtuiging als Protestant, en al is het kennelijk zijne bedoeling, de Hervorming tegenover den smaad, door COCHLAEUS e. a. daarop geworpen, als het werk der Voorzienigheid, in al hare gewichtvolle beteekenis voor de geschiedenis der menschheid, te handhaven en in bescherming te nemen; hij zocht zich toch voor partijdigheid en eenzijdigheid te hoeden, en schroomde niet God tot getuige aaneroepen, dat het nooit in zijne bedoeling had gelegen iemand te beleedigen of te kwetsen 1). Voorwaar! een geheel andere geest, dan waarvan FLACIUS en zijne Medeärbeiders en meest al de Kerkelijke Schrijvers van dit tijdperk hebben doen blijken.

SLEIDANUS' deugdelijkheid en geloofwaardigheid als geschiedschrijver is dan ook in volgende tijden ten volle

moi à cet égard. Car je n'ai avancé quoique ce soit de moi même sur des bruits mal fondés, ou sur des oui dire incertains, mais ce sont les actes mêmes, que j'ai réunis avec un grand soin, et de la vérité desquels personne ne peut douter, qui m'ont fourni les matériaux de cette Histoire."

1) In zijne Apologie, die hij vóór de tweede uitgave zijns werks plaatste, zegt hij: „Quoique je fasse librement profession de la doctrine de l'Evangile, que par la grace de Dieu a été rappelée dans le monde, et que ce soit une grande joye pour moi m'être associé à eux, qui l'ont embrassée, j'ai eu soin cependant de m'abstenir de toute expression dure et piquante contre les autres, et j'ai exposé avec simplicité les choses de la manière dont elles s'étoient passées. Je prend même Dieu témoin, que je n'ai jamais eu l'intention de blesser sans raison qui que le soit."

erkend en hoog gewaardeerd, blijkens de talrijke overzettingen dezes werks in schier al de Europeesche talen, en de tachtig uitgaven, die het gedurende ruim twee eeuwen beleefd heeft 1). Vreemd is het echter niet, dat hem die lof van de zijde der Roomschgezinden te ernstiger werd betwist. Tal van tegenschriften verschenen tegen zijne Commentaren, waaronder de kroniek van den karthuizer Monnik LAURENTIUS SURIUS 2) en het geschrift van den *Jezuiet* MAIMBOURG „de geschiedenis van het Lutheranisme” (waarvan wij reeds boven gewaagden) te meerdere opmerking verdienen, omdat zij eenen anderen, met lof bekenden Protestantschen geschiedschrijver, die ruim eene eeuw later dan SLEIDANUS leefde, tot handhaving van diens aangevochten roem, in het strijdperk riep.

VEIT LUDWIG VON SECKENDORFF (geb. 1626 bij *Erlangen*, † 1692) wegens de hoogaanzienlijke ambten door hem bekleed, en de voortreffelijke deugden zijns gemoeds, door zijne tijdgenooten, als de edelste Christen en de

1) De uitgave, die ik bezit, is de Fransche, met aantekeningen verrijkte, vertaling van PIERRE FRANÇOIS LE COURAGER, in III tom. in 4°. *Le Haye* 1767. Het is ook daarom, dat ik mij veroorloofd heb de beide bovenaangehaalde plaatsen in het Fransch terug te geven. De beste Latijnsche uitgave is die van AM ENDE in III Tom. 8°. *Frankf. a. M.* 1785. Eene Historisch Kritische beschouwing der *Commentaren* van SLEIDANUS van Dr. TH. PAUX verscheen te *Leipzig* 1843. Verg. ook SCHRÖCKH K. G. s. d. R. th. I. s. 719 fgg. en het artikel van NEUDECKER in HERZOG's *Lex.*

2) L. SURIUS (geb. 1522) schreef voornamelijk met het oog op SLEIDANUS zijn „*Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab A. 1500.*” *Lov.* 1566; waarin hij overal de bekrompenheid zijns oordeels tegenover de Protestanten bloot legt, wier leer hij aan de leer van MOHAMED ontleend achtte. Hij is door v. SECKENDORFF op een aantal plaatsen terechtgewezen en wederlegd.

Christelijkste Edelman geroemd 1) vond, nadat hij zijnen Vader op ongelukkige wijze door den dood had verloren 2) in ERNST *den vrome*, Hertog van *Gotha*, een edelmoedigen begunstiger en beschermer, die met helderen blik het schitterende van zijn geestes aanleg doorzag, hem eerst als *Paadje* daarna als Kamerjonker aannam, en eindelijk tot zijn geheimraad verhief, en hem daarmede den weg baande tot nog andere eerambten van Kanselier bij MORITZ van *Saksen Seitz* en de nieuw gestichte Universiteit te *Halle*, welke laatste betrekking hij tot aan zijnen dood vervuld heeft 3).

V. SECKENDORFF was met eene ondoofbare zucht en onleschbare begeerte naar kennis en onderzoek beziel, waartoe hij zelfs te midden der drukste ambtsbezigheden den noodigen tijd zocht en wist te vinden. Zijn verblijf aan het Hof van *Gotha* — daar zijn Vorstelijke beschermer die begeerte met welgevallen zag en aanmoedigde — maar bovenal het tiental jaren, die hij meer rustig op zijn landgoed bij *Altenburg* mocht doorbrengen, bood hem de gunstigste gelegenheid aan om daaraan te voldoen. Kerkhistorie was het meest geliefde vak zijner oefening; als vrucht daarvan verscheen van zijne hand, het eerste Leerboek van de Kerkgeschiedenis, 4) dat door doelmatige keuze

1) „Omium nobilium christianissimus, et omnium christianorum nobilissimus.”

2) Zijn vader stond in Zweedsche krijgslid, doch werd als voornemens zijnde tot de Keizerlijken over te gaan, onthoofd.

3) Eene uitvoerige biografie van v. SECKENDORFF is door SCHRÖCKH gegeven in het tweede deel van zijne: „Lebensbeschreibungen von berühmten Gelehrten.” Een beknopter overzicht geeft KLEPPEL in HERZOG's *Lex.*

4) „Compendium Historiae Ecclesiasticae.” *Gothae* II. T. 4°. 1660—1664.

van de meest belangwekkende partijen uit de geschiedenis, door een helder overzicht van het geheel, en door zekere bezadigheid des oordeels zich zóózeer aanbeval, dat het tot in het midden der voorgaande eeuw, als het best geschatte Handboek, in Duitschland is in gebruik gebleven. Dit geschrift is nochtans geheel in de schaduw gesteld door den nog verdienstelijker arbeid, dien hij aan eene vernieuwde bewerking der Luthersche Hervorming heeft te koste gelegd. 1)

Aanleiding daartoe had het bovenvermelde geschrift van den *Jezuiet* MAIMBOURG gegeven, hetwelk toen pas was verschenen, en aan v. SECKENDORFF, wegens het schoon-schijnend vernis dat daaraan was opgelegd, voor de nagedachtenis van LUTHER, voor de eer der Luthersche Hervorming, en van haren eersten Geschiedschrijver te gevaarlijker voorkwam.

Om hem grondig te wederleggen besloot VON SECKENDORFF niet, gelijk Hertog ERNST gewenscht had, eene volledige en doorlopende geschiedenis der Hervorming te leveren, maar vergenoegde hij zich MAIMBOURG's geschrift in het Latijn te vertalen, en van eenen van zijn eigen standpunt Apologetischen en Polemischen Commentaar te voorzien, waarin hij zijnen tegenstander op den voet volgde, zijne talrijke onnauwkeurigheden of scheeve voorstellingen der geschiedenis aanwees, en niet in gebreke bleef de historische trouw van den miskenden SLEIDANUS in het licht te stellen en te handhaven. Tot bereiking van dit oogmerk heeft hij zich, in de nasporing der *Saksische* Archiven, in de raadpleging en opdelving der meest

1) „Commentarius historicus et Apologeticus de Lutheranismu seu de reformatione religionis.” Lips. 1688 in 4°. vollediger uitgegeven 1692 in folio. — Eene nederduitsche overzetting van dit werk door C. FERICKIUS, met koperen platen versierd, zag te Delft in 1728 het licht.

oorspronkelijke en onverdachte bronnen, ongelooflijk veel moeite gegeven. Hij oogstte deswege van de zijde zijner tijdgenooten de rijkste loftuiting in, en hoe weinig nieuws men heden ten dage, bij de herhaalde bewerking en het steeds voortgezette onderzoek dierzelfde geschiedenis, nog bij VON SECKENDORFF zal vinden; hem behoort toch de lof van over een aantal betwistbare of duistere punten een helderder licht verspreid, en een werk geleverd te hebben dat, naast dat van SLEIDANUS, gedurende de eerstvolgende tijden, als een der onmisbaarste bronnen voor de Geschiedenis der Duitsche Hervorming zou blijven gelden.

Zóó geschikt als intusschen dit werk zijn mocht tot grondige wederlegging van vele beschuldigingen die tegen de Hervorming waren ingebracht; zóó weinig voldeed het door den hier gekozen vorm aan de eischen en behoeften eener aaneengeschakelde geschiedenis. De invloed, dien de *Kerkgeschiedschrijving* van den geest des tijds had ondergaan, treedt hier vooral in scherpe trekken te voorschijn. Wij zien ons onwillekeurig genoopt, het reeds vroeger uitgesprokene oordeel ook hier te herhalen. Het Kritisch onderzoek naar het verledene en de bronnenstudie was degelijker en grondiger geworden. In zoo verre had de *Historiographie* op verblijdenden vooruitgang te roemen, maar in de *methode* der beschrijving trad zij, telkens wanneer zij onder dien invloed geraakte, eene belangrijke schrede terug.

HERVORMDE KERK.

De *Luthersche* en *Hervormde* Kerken hebben elkander wederkeerig van zekere flauwheid en traagheid in de beoefening der Kerkgeschiedenis beschuldigd; en zekerlijk

zouden wij wenschen meerdere geestesvruchten te kunnen aanwijzen, op beider bodem gewassen, die de vorderingen in de *Geschiedschrijving* ons te aanschouwen gaven. Dit verschil in gevoelen is echter lichtelijk te vereffenen. Vruchteloos zouden wij in de Hervormde Kerk naar zulk een uitgebreid en degelijk Historisch werk omzien, als wij in de Luthersche Kerk met de Maagdenburgsche Centuriën aan het hoofd dezer periode zagen geplaatst, en al was de oogst in het vaderland der Duitsche Hervorming, na FLACIUS, niet overvloedig of rijk te noemen. toch wint de Luthersche Kerk het — gelijk wij later zien zullen — van hare zuster, de Hervormde, voor zooverre het een algemeen overzicht of de bewerking der geschiedenis in ruimeren omvang geldt. Verstaat men daarentegen de Kerkgeschiedschrijving in een minder gestrengen zin, en gunt men, onder de reeks van werken, die hierbij onze aandacht verdienen, ook aan de zoodanige eene plaats, die één of meerdere speciëele punten uit de Dogmengeschiedenis behandelen, of de geschiedenis en hare bewerking aanwenden tot bereiking van een Polemisch-Dogmatisch doel; dan zal men de weegschaal weder geheel ten voordeele der Hervormden zien overslaan. Door den overvloed van schriften, die zich hierbij voor ons oog als verdringen, zal deze opmerking ten volle worden gestaafd.

ZWITSERLAND.

Wie de waarde en belangrijkheid van fragmentarische studiën ter opheldering der Christelijke leerstellingen ten volle erkent, en daaraan gaarne op Historisch gebied mede eene plaats ziet ingeruimd, zal de schatting van zijnen eerbied geenszins aan twee Zwitsersche Godgeleerden

onthouden, die zoowel de Hervormde Kerk als de Hoogeschool te *Zurich* tot eere en sieraad hebben gestrekt.

RUDOLF HOSPINIUS (geb. in het kanton *Zurich*, 1547 † 1626) vatte het inderdaad moedige voornemen op om de gronddwalingen en aanmatigingen, die in de Roomsche Katholieke Kerk hem het meest tot ergernis strekten, te wederleggen en in al hare naaktheid en onhoudbaarheid ten toontestellen, door haren vroegsten oorsprong uit de geschiedenis optedelven, en evenzoo den voortgang dier dwalingen in het volle licht der Geschiedenis te plaatsen; aan welk voornemen hij ook, in eene reeks van Monographiën, met bewonderenswaardige volharding, gevolg heeft gegeven. Met dit doel leverde hij grondig uitgewerkte studiën over den oorsprong, de vermenigvuldiging en verbastering der kerkelijke plechtigheden 1), over de kerkgebouwen 2), over het monnikswezen 3), over Joodsche en Heidensche feesten, in verband met den oorsprong der christelijke feestdagen 4) en meer dergelijke onderwerpen. Maar hetzelfde wapen wilde hij ook tegen over de Lutherschen, tot handhaving van het goed recht der Hervormden aanwenden. Hieraan was men het belangrijkste zijner geschriften: »Eene geschiedenis van Avondmaalsstrijd» verschuldigd 5). Het laatste werk van zijne

1) „De origine et progressu rituum et ceremoniarum Ecclesiasticarum.” *Tig.* 1585.

2) „De origine, progressu et abusu templorum.” *Ibid.* 1603.

3) „De monachis.”

4) „De festis Judaeorum et Ethnicorum.”

5) „De origine et progressu controversiae Sacramentariae de coenâ Domini inter Lutheranos et Orthodoxos, quos Zwinglianos et Calvinistas vocant, exortae, ab A. C. Salv. 1517—1602.”

hand was eene Monographie over de *Jezuïeten* 1). Vreemd was het niet, dat hij deswege van de eene zijde door de Lutherischen, met HUTTERUS aan het hoofd, van de andere zijde door de *Jezuïeten*, met BELLARMINUS aan de spits, heftig werd aangevochten, maar geen dezer aanvallen heeft hem den roem van geleerdheid, bekendheid en zeldzame ervaring in de geschiedenis der Christelijke Kerk kunnen ontrooven, en te dezen aanzien mocht de eerezuil ten volle verdiend heeten, welke na zijnen dood voor hem door HEIDEGGER werd gesticht 2).

JOH. HEINRICH HEIDEGGER (mede in het kanton *Zurich* geboren 1633, † 1698) die als Theoloog een veelbeduidenden invloed op zijnen tijd heeft geöefend, maar als de opsteller van de *formula consensus* in lateren tijd min gunstig is beoordeeld 3), toonde zich ook daarin een volger en geestverwant van HOSPINIUS, dat hij in zijne schriften nauwelijks één geschilpunt, dat tusschen de Protestantsche en Roomsche-Katholieke Kerken hangende was, onaangeroerd heeft gelaten. Buiten talrijke wèlgeslaagde Biographien, zijn daaronder, uit een Historisch-Dogmatisch oogpunt beschouwd, het belangrijkste: zijn strijdschrift tegen het Concilie van *Trente* 4) en zijne »Ge-

1) „*Historia Jesuitica.*”

2) In zijn: „*Hospinianus redivivus*” geplaatst vóór diens werken in VII B. folio *Genève* 1681. Verg. het artikel in HERZOG'S *Lex.* van den Licentiaat K. SUDHOFF.

3) ALEX. SCHWEIZER heeft in een uitvoerig artikel in HERZOG'S *Lex.* HEIDEGGER'S nagedachtenis van de blaam van Orthodoxisme en Dogmatisme trachten te zuiveren, door het aandeel dat hij aan deze zaak gehad heeft, nauwkeurig in het licht te stellen.

4) „*Anatome Concilii Tridentini*” tegelijk met de „*Historia Concilii Trid.*” van THUANUS in het j. 1672 in het licht verscheuen.

schiedenis des Pausdoms 1), waarvan de laatste of zevende Periode, van het Concilie van *Trente* tot op de verschijning dezes werks, verre het uitvoerigst behandeld is. Even als bij HOSPINIANUS zien wij alzoo ook hier de geschiedenis meest fragmentarisch behandeld, en ten eenenmale aan een Dogmatisch-Polemisch doel ondergeschikt en dienstbaar gemaakt. Beide geleerden dragen denzelfden familietrek op het gelaat, dien wij bij de Chorypheën der Hervormde Kerk niet enkel in *Zwitserland*, maar ook daar buiten, in *Frankrijk*, *Engeland* en de *Nederlanden* zullen wedervinden.

Vraagt men naar geschriften van zuiver Historischen aard, dan is het verwijt, dat de Hervormde Kerk in de eerste tijden, die op de Hervorming volgden, zich nog minder dan de Luthersche aan de beëfening der Kerkgeschiedenis liet gelegen liggen, niet geheel ongegrond te achten, althans niet van schijn ontbloot. Ook in *Zwitserland* bleef het voorbeeld, zóó loffelijk door BEZA en BULLINGER gegeven, een geruimen tijd zonder navolging. Men vergenoegde zich, bij het Academisch onderwijs bij de Maagdenburgsche Centuriatoren als ter schole te gaan, en daarvan uittreksels te leveren. Het eerste hoofdwerk, dat in zijn breeden aanleg bestemd scheen aan dit kolossale gewrocht van Historische studie eenigermate ter zijde te staan, ontving men uit de hand van den beroem-

1) „*Historia Papatus*” onder een Pseudoniem het eerst bij WETSTEIN te *Amsterdam* gedrukt 1681; ook in het Fransch vertaald. Een Hoofdstuk van GUICCIARDINI, dat gesupprimeerd was, is daarin mede opgenomen. Ook vindt men hierin een uitvoerig verhaal van de verlossing van vijftientig Hongaarsche geestelijken uit de galeijen te *Napels* door onzen Vaderlandschen Zeeheld DE RUIJTER.

den: JOH. HEINR. HOTTINGER (geb. te *Zurich* 1620, † 1667) een geschiedschrijver, die wegens de nauwe en veelvuldige betrekkingen, waarin hij tot ons Vaderland heeft gestaan, en niet minder wegens zijn tragisch uiteinde, toen hij op het punt stond het Hoogleeraarsambt aan de Leidsche Hoogeschool te aanvaarden, ons als Nederlanders eene verhoogde belangstelling moet inboezemen 1). Hoewel als Orientalist en Exegeet, die het recht der Grammaticaal-Historische Interpretatie ten volle deed gelden, wel-

1) HOTTINGER, als achttienjarig jongeling door den raad van *Zurich* in staat gesteld om ook andere Universiteiten te bezoeken, begaf zich naar *Genève* en daarna naar ons Vaderland, waar hij de lessen van de Hoogl. GOMARUS en HENDRIK ALTING te *Groningen* bijwoonde. Zijne liefde tot de Oostersche talen bracht hem naar *Leiden*, en in het huis van den beroemden GOLIUS, en deed hem eene aanstelling bij het gezantschap naar *Constantinopel* verwerven, toen zijne vaderstad, door hem tot Hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis te benoemen, hem weder tot zich riep. Maar ook Nederland toonde den begaafden vreedeling niet te vergeten. *Deventer* en *Amsterdam* wedijverden met *Bremen* en *Heidelberg* in de aanbieding van eenen leerstoel. Zes jaren bekleedde hij in de laatstgenoemde stad het Hoogleeraarsambt, om nogmaals naar *Zurich* wedertekeeren. Niet dan noode was zijne Vaderstad te bewegen, hem voor een bepaald getal jaren aan de *Leidsche* Hoogeschool, als Hoogleeraar aftestaan, maar het zou hem niet vergund zijn de plaats zijner bestemming te bereiken. HOTTINGER had zich, na alles tot de afreize in gereedheid gebracht te hebben, met zijne vrouw en drie zijner kinderen, op de *Linmath* ingescheept, maar niet verre van den oever stiet de boot zóó hevig tegen een onder het water verborgen paal, dat zij kantelde en omsloeg. Het gelukte hem zwemmend het land te bereiken, maar toen hij van dáár den blik terugvloeg en zijne vrouw in het oog kreeg, zooals deze zich wanhopig aan de omgeslagen boot hield vastgeklemd, stortte hij zich op nieuw in den vloed, waaruit hij als een doode werd opgehaald. Verg. het uitvoerig levensbericht van dezen geleerde, bewerkt door Dr. PRESSEL in HERZOG'S *Lex.*

licht nog hooger dan als Geschiedschrijver te plaatsen, heeft hij ook op Historisch gebied genoeg geleverd om zijn roem als een der degelijkste Godgeleerden uit het midden der zeventiende eeuw te handhaven. Buiten enkele andere Historische schriften van veel minderen omvang 1), getuigt inzonderheid zijne *Kerkgeschiedenis van het N. T.* van de veelzijdigheid zijner kennis, van zijn ijzeren vlijt en onvermoeide werkzaamheid 2). Dit werk geeft nog veel meer dan het op den titel belooft. Door zijne bekendheid met de Oostersche talen, zeden en gebruiken liet de schrijver zich verleiden, niet zonder schade voor de stof, die hij als zijn eigenlijk onderwerp had te behandelen, de geheele geschiedenis der Joden en der Mohamedanen in zijn plan van bewerking op te nemen. Over den vorm en de symmetrie der deelen schijnt hij zich al zeer weinig bekommerd te hebben, daar vijf van de *negen* banden over de *zestiende* eeuw uitsluitend handelen. Het geheele werk is veel meer eene schatkamer van bruikbare materialen, dan eene wèl tesamenhangende en planmatig bewerkte geschiedenis. Ook hierin bewees hij zich geheel een zoon zijns tijds, dat hij in alle ontzettende natuurverschijnselen, die hij niet in gebreke bleef te vermelden en te beschrijven, de voorbeduidselen van de toekomstige lotgevallen der Kerk meende te lezen. Zóó groot als daarom zijne verdienste is, van in eenen tijd, waarin dit spaarzaam genoeg geschiedde, zijne liefde voor de Kerkgeschiedenis in haren wijdsten omvang, op het

1) Zooals zijn „*Methodus legendi Historias Helveticas*” en zijne „*Antiquitates Germanico-Thuricensis*” waardoor hij zich mede als een beoefenaar der Oudheden gunstig deed kennen.

2) „*Historia Ecclesiastica N. T. IX. Tom. 8°. Hanoviae et Tiguri 1657—1667.*”

loffelijkst geöpenbaard en bij anderen bevorderd te hebben, zóó weinig mag verheeld worden, dat HOTTINGER beneden de eischen, die de latere Geschiedbeschouwing aan den Geschiedschrijver stelt, nog zeer verre is teruggebleven 1).

JOH. JACOB. HOTTINGER (zoon des bovengenoemden, geb. 1652, † 1736, wien het alzoó gegund was een veel hooger en ouderdom te bereiken) drukte getrouw de voetstappen zijns vroeg gestorven vaders, maar koos meer bepaaldelijk de Kerkgeschiedenis zijns Vaderlands tot het afgebakende veld zijner beschouwing. Hij bearbeidde deze van haren vroegsten oorsprong, of van de grondvesting des Christendoms in *Zwitserland*, tot aan den ingang der achttiende eeuw, in drie *Quarto* banden 2). In zijn hooggeklimmen ouderdom, ten jare 1729 voegde hij er nog een vierden band bij, waarin hij de hoofdgebeurtenissen van zijnen leeftijd zocht te schetsen. De heftigheid zijner Polemie, welke hij ook in zijn geschrift tegen PALLAVICINI niet verloochende 3), bezorgde hem den bijnaam van den »Gereformeerden Capuzijner." Ook beijverde hij zich de Kerkgeschiedenis zijns vaders met belangrijke supplementen te verrijken, gelijk de later verschenen verdienstelijke bijdragen tot de Hervormings-Geschiedenis van *Zwitserland*, welke FUSZLI leverde, weder tot aanvulling en vervollediging van zijnen arbeid konden strekken 4).

1) Dit is door SCHRÖCKH, SCHAFF en HASE gelijkelijk erkend. Uitvoerig handelt over dezen schrijver CHAUFÉPIÉ in zijn *Dict. ad vocem*.

2) „*Helvetische Kirchengeschichte*“ III. Th. 4°. *Zur.* 1698—1707.

3) „*SFORTIA PALLAVICINUS infelix Concilii Tridentini vindex*." *Tur.* 1692.

4) J. C. FUSZLI „*Beyträge zur Erlaut. der Kirchl. Ref. Hist. von Schweizerland*“ V Th. *Zur.* 1741. Niet minder zijn daartoe strek-

Intusschen blijft evenzeer in den zoon als in den ouderen HOTTINGER meer de vlijt des ijverigen verzamelaars, dan het talent des Geschiedschrijvers te roemen 1).

Gelijk het geslacht der HOTTINGERS de eer der *Duitsch-Zwitsersche* Hervorming, in de stad, die haar bakermat geweest was, op de baan der geleerdheid en Historische wetenschap ophield; zoo werden deze in *Fransch-Zwitserland* vooral door het geslacht der TURRETIN'S vertegenwoordigd en bevorderd. Dit geldt wel voornamelijk van den meest beroemden hunner, JEAN ALPHONSE TURRETIN (geb. te Genève 1671, † 1737) al worden ook zijne verdiensten omtrent dit laatste vak der wetenschap, door zijne praktische werkzaamheid en al wat hij voor de Theologie in haren wijden omvang geleverd heeft, geheel in de schaduw gesteld. Wij ontmoeten den jeugdigen en veelbelovenden TURRETINUS 2) (even als HOTTINGER) te *Leiden*, onder het gehoor van FREDERIK SPANHEIM 3), waar deze zijne hooggewaardeerde lessen over de Kerkgeschiedenis gaf, en met hoeveel vrucht hij deze gedurende acht maanden gevolgd had, hiervan gaf hij een schitterend blijk, door de

kende zijne brieven van en aan Zwitsersche Hervormers: „*Epistolae ab Ecclesiae Helveticae Reformatoribus vel ad eos scriptae.*” *Tig.* 1742.

1) Verg. ook over dezen schrijver het bovenaangeh. Art. van Dr. PRESSEL.

2) Als eene proeve van de schitterende verwachting, die hij reeds vroegtijdig opwekte, zij hier alleenlijk medegedeeld, dat de Hoogl. TRONCHIN, na het hooren van zijn eerste voorstel, in bewondering uitriep: „*Ce jeune homme commence par où les autres finissent.*”

3) SPANHEIM zou, als in *Zwitserland* geboren, reeds hier eene plaats kunnen vinden, daar hij nogtans ook in ons vaderland zijne wetenschappelijke vorming gevonden heeft, handhaven wij met goed recht zijne plaats onder de Kerkgeschiedschrijvers in *Nederland*.

openbare verdediging eener reeks van *theses*, die tot wederlegging van BOSSUET's befaamd geschrift over de verdeeldheden der Protestanten moesten strekken 1) en nog in onzen tijd de aandacht verdienen. Bij zijn terugkeer te Genève, na een kortstondig verblijf ook in Engeland en Frankrijk, bekwam hij den nieuw opgerichten leerstoel voor de Kerkgeschiedenis; en met welk eene liefde hij deze behandelde; bleek uit de samenstelling van ongeveer driehonderd Dissertaties of voorlezingen, voor de voordracht dezer lessen bestemd. TURRETINUS, hoe dikwerf ook door zijne leerlingen en vrienden daartoe aangezocht, was niet te bewegen, ze aan de pers over te geven; daartoe waren zij in zijn oog niet afgewerkt genoeg. Hij vergenoegde zich ten j. 1734 een Handboek in het licht te zenden, waarin de Geschiedenis der Kerk van CHRISTUS geboorte af tot op zijnen leeftijd met groote helderheid en beknoptheid werd uiteengezet 2); dat als eene der eerste proeven van dien aard in de Hervormde Kerk te hooger waardeering verdient, daar het, wegens het ordelijke, degelijke en smaakvolle der behandeling 3), boven vele handboeken van lateren tijd is te plaatsen. Zonder iets van dezen lof terug te nemen, bejammeren wij het toch, dat TURRETINUS niet nog meer voor de Kerkgeschiedenis gedaan,

1) „Pyrrhonius Pontificius; sive Theses Theologico-Historicae de variationibus Pontificiorum circa Ecclesiae infallibilitatem.”

2) „Hist. Eccles. Compendium a Christo nato usque ad A. 1734. Genev. 1734. 8°.”

3) Ten volle verdiend is de lofspraak van M. VERNET: „L'auteur choisit bien l'essentiel; il renferme beaucoup de sens en peu de mots; il présente des tableaux de chaque siècle en raccourci, mais fidèles; tout y est clair, bien lié et d'une latinité fort pure.” Jammer was het nochtans, dat ook TURRETINUS de gewone afdeeling der Kerkgeschiedenis bij eeuwen volgde.

en zijn grootere werk terug gehouden heeft, daar uit den inhoud zijner talrijke Theologische Dissertaties 1) uit al zijn werken en streven, en de geheele richting van zijn geest genoegzaam valt op te maken, hoe men, bij minder Polemie, ook voor de Pragmatische opvatting en voorstelling der Geschiedenis iets anders en beters van hem, dan van de meeste geleerden van dien tijd had kunnen verwachten 2).

Had de *Duitsch-Zwitserse* Hervorming in den jongeren HOTTINGER haren Historieschrijver gevonden, de *Fransch-Zwitserse* vond dien in ABRAHAM RUCHAT (geb. in 't kanton *Waadland* 1678 † 1750) den zoon van eenvoudige landlieden, bij wien de zucht tot onderzoek van Geschiedenis en Oudheden door een schat van papieren en documenten, in de nalatenschap eens ooms gevonden, was wakker geroepen, waarvoor hij niet ophield bevrediging te zoeken, ook toen hij, na de gelukkige voleinding zijner studiën, eerst als Hoogleeraar in de fraaie letteren (belles lettres) later als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Lausanne* werkzaam was. Na eene beknopte Kerkgeschiedenis van zijn geboorte-kanton te hebben gegeven 3) wijdde

1) Zij zijn gesamenlijk in twee banden in 1737 uitgegeven. Al zijne werken verschenen te samen te *Leeuwarden* 1775. Een zijner Rectorale oratiën: „de veritatis ac pacis studio” mag geheel het afdruksel genoemd worden van den hem inwonenden geest.

2) In 4 artikels van den „Protestant de Genève” Jaarg. 1838 en 1839 is over TURRETINUS behandeld. Een welgeschreven artikel over hem leverde Dr. THOMAS in HERZOG's *Lex.*, maar lezenswaardig is vooral het uitvoerige verslag dat CHAUPEPIE in zijn *Dict.* van het leven en werken, en de schriften van dezen verdienstelijken Godgeleerde gegeven heeft.

3) „Abrégé de l'Histoire Ecclésiastique du Pays de Vaud.” *Laus.* 1707.

hij voornamelijk zijn tijd en zijne krachten aan de bearbeiding van wat zijn hoofdwerk geworden en gebleven is: „eene Geschiedenis der Hervorming van Zwitserland” 1) welke zich door zorgvuldige bronnen studie en ernstige waarheidsliefde op het voordeeligst onderscheidt, en voor de *Fransch-Zwitserse* Hervorming dubbel belangrijk is. Voor het *Duitsch-Zwitserse* gedeelte heeft hij zich veelal aan HOTTINGER gehouden, dien hij nogtans in behagelijkheid van stijl en vorm verre overtreft. Het zal wel niet de waarde van dit geschrift in onze schatting verminderen, dat zijn boek, heftig door de *Jezuïeten* aangevallen, op den *Index* geplaatst, en hij zelf met den schimpnaam van „Magister haereticae pravitatis” is betiteld geworden; al moeten wij toegeven, dat hij niet boven alle partijdigheid verheven, en meer door den ijver der meeste Protestantische Theologen van zijnen tijd, dan door den Irenischen geest van eenen TURRETINUS bezield is geweest.

F R A N K R I J K.

Niet zonder zeker gevoel van weemoed kan de Protestant het oog richten naar een land, waar de Hervorming zóóveel beloofde, zulke waardige en edele vertegenwoordigers telde, en toch zoo weinige vruchten droeg. Onder de talrijke oorzaken, welke ons deze droevige uitkomst althans

1) „Histoire de la Réformation de la Suisse” 1727 en 28. *Genève*, VI Tom. 12°. Het laatste gedeelte dezer Geschiedenis, loopende van de j. 1537—1566, door den Auteur later bijgewerkt, was ruim eene eeuw lang op de Bibliotheek te *Bern* in manuscript blijven rusten, totdat het bij eene vernieuwde uitgave des geheelen werks, welke in de j. 1835—1838, in het licht verscheen, door de zorg van den Heer BALLIEMIN, Hoogl. te *Lausanne*, daarin mede werd gedrukt en opgenomen.

ten deele verklaren, mogen twee eigenaardigheden van het Fransche volkskarakter niet worden voorbijgezien: al te groote strijdvaardigheid, en zekere geneigdheid tot scherts, welke zich ook bij de bespreking van het ernstigste, en onder de hachelijkste omstandigheden nimmer verzaakt. Beide eigenaardigheden zullen wij, bij dit gedeelte van ons Historisch onderzoek, op onzen weg wedervinden.

In de gelederen der *Hugenooten*, onder de vanen van den Prins van *Condé*, streed een jongeling, die tot de bloem van den Franschen adel behoorde; die later de veder der geschiedenis en het zwaard des geestes tegenover *Rome* zou voeren; die de zaak der Hervorming tot aan zijnen dood manmoedig heeft blijven verdedigen, en onder de eerste Heroën zijne plaats bekleedt, waarop het *Fransche Calvinisme* met fierheid zich verheft.

PHILIPPE DU PLESSIS MORNAY (MORNAEUS, geb. op het slot *Buhy*, het stamhuis zijner vaderen 1549 † 1623) is niet minder als Polemisch-geschiedschrijver, dan als krijgsman, Hoveling, Diplomaat, dan als mensch en Christen van de edelste gezindheden beroemd. De vroegste indrukken, welke hij van zijne moeder ontving, die, terwijl zijn vader Katholiek bleef, voor de Luthersche leer was gewonnen, brachten in zijn jeugdig gemoed eene wankeling op het punt der godsdienst teweeg. De vermaningen, die zij van haar doodbed tot hare kinderen richtte, en het beroemde godsdienstgesprek te *Poissy*, geleidden hem tot eene beslissende keuze. Na veelvuldige reizen en omzwervingen zien wij hem, even als onzen ALDEGONDE ter zijde van WILLEM I, als aan de rechterhand van den Koning van *Navarre*, later HENDRIK IV geplaatst, totdat diens omhelzing van het Roomsche Kerkgelooft, van zelfs zekere verwijdering tusschen den hooggeplaatsten gunsteling en

zijn vorstelijken beschermer teweegbracht. MORNAEUS, aan de Hofvlucht ontvloden, trok zich naar *Saumur* terug, wier bloeiende Hoogeschool zóóveel aan hem verschuldigd is, om van daaruit als *Historicus* en *Polemicus* in een ander strijdperk te treden. Zijn eerste uitvoerig geschrift over de *Mis*, 1) dat van het begin tot het einde, als geharnast en gewapend was met eene overgrootte menigte van citaten, aan de H. Schrift, aan Kerkvaders en Scholastici, en nagenoeg aan elke periode der Kerkgeschiedenis ontleend, verwekte, wegens de heftigheid van den aanval, de sierlijkheid van den stijl, den glans en roem, nog altijd aan zijnen naam verbonden, het grootste opzien. Het vorderde in het oog der Roomschegezinden dringende eene wederlegging, en deze zou ook op de meest geruchtmakende wijze, onder de leiding van DUPERRON 2), plaats hebben. Men beschuldigde hem van vervalsching der door hem aangevoerde citaten. MORNAEUS verscheen ten Hove, om zich in tegenwoordigheid des Konings, in eene daartoe bestemde samenkomst, te verantwoorden, welke zóó was aangelegd, dat zij wel in de schijnbare zegepraal van het Katholicisme en de nederlaag des Keters moest eindigen.

Het was er echter verre af, dat MORNAEUS zich hierdoor den moed en de kracht tot voortzetting van den strijd

1) „De l'institution, usage et doctrine du saint Sacrement de l'Eucharistie, en l'Eglise ancienne; ensemble, comment, quand et par quels degrés la Messe s'est introduite en sa place." Liv. IV. *Genève* 1599. 8°.

2) DUPERRON, uit Protestantsche ouders, die wegens hun geloof *Frankrijk* hadden moeten verlaten, in *Zwitserland* geboren, was tot het Katholieke geloof teruggekeerd. Het gelukte hem de zoogenoemde bekeering van HENDRIK IV te voltooien. Hij ontving daarvoor het bisdom van *Evreux*, en na het hier bedoelde gesprek met MORNAY, den Kardinaalshoed ten geschenke.

voelde ontzinken of in de hoogschatting zijner geloofsgenooten zou zijn gedaald. Hoe weinig hij hierdoor was uit het veld geslagen, bleek uit de verschijning van zijn tweede Historisch-Polemisch werk, „zijne Geschiedenis des Pausdoms,” ’t welk door de meerdere bekendheid, die het zoowel buiten als binnen *Frankrijk* verkregen heeft, het eerste schier geheel uit de gedachtenis verdrong, en in den tijd waarin hij leefde, en nog lang daarna, bij zijne geest- en geloofsverwanten als een meesterstuk van Protestantsche Polemieik heeft gegolden. Een enkele blik op het titelblad is voldoende om ons den aanleg, den hoofdinhoud, de strekking, alsmede den toon, dien wij daarin vinden aangeslagen, te leeren kennen: „Le Mystère d’Iniquité, c’est à dire, l’Histoire de la Papauté” 1). Hierop volgt de aanduiding, „dat men daarin vindt aangewezen. langs welke trappen het Pausdom tot het toppunt zijner macht is opgestegen, en hoe heftig het vroom gevoel daartegen ten allen tijde in verzet was gekomen; met de handhaving van de rechten der Christelijke Keizers, Koningen en Vorsten, tot wederlegging van BELLARMINUS en BARONIUS.” Daaronder staat, in koper gesneden, de toren van Babel afgebeeld, rustende op een houten paalwerk, dat door een armoedig gekleeden man met eene fakkel wordt in brand gestoken. Ter zijde staat een *Jezuiet* met gekruiste armen dit aan te staren, aan wien in twee Latijnsche versregelen de naderende bouwval voorspeld wordt 2).

1) In het Latijn, waarin het werk door den Auteur zelve werd overgebracht: „Mysterium iniquitatis seu Historia papatus,” (en dan volgt als breedere opgave, wat in den tekst, in het Nederduitsch woordelijk is vertaald) 3^e Edit. *Salmuriae*, 1612.

2) „Falleris aeternam qui suspicis ebrius arcem,
Subruta succensis mox corruet ima tigillis.”

Titelblad vol zinrijke beduidenis, welk eene richting de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis, van de zijde der zwaarverdrukte en vervolgte Protestanten in *Frankrijk*, nagenoeg geheel zou nemen en volgen! Zóó weinig als wij dit toejuichen of het kunnen goedkeuren, dat MORNAEUS zich van het wapen der bespotting niet genoegzaam onthield, 't welk hem door de *Jezuïeten* met woeker is wedervergolden; zóózeer dient tot zijnen lof te worden gezegd, dat hij den stouten aanval, dien hij beraamd had, met de duchtigste Historische bewijzen heeft onderschraagd en volgehouden 1); dat hij elders de blijken heeft gegeven van een veel milder en verdraagzamer geest, dan uit het bovenstaande valt op te maken, en als Staatsman en als Christen de onbezwakte nagedachtenis eener rechtschapenheid van karakter heeft achtergelaten, welke zelfs door de Roomschegezinden — hoewel zij hem met den bijnaam van „den Paus der Hugenooten” betitelden — erkend en geëerbiedigd werd 2).

Op hetzelfde slot *Buhy* aanschouwde PIERRE DU MOULIN (MOLINAEUS), in het j. 1568, het eerste levenslicht. Zijn

1) Onze bewondering voor den schrijver neemt niet weinig toe, als wij vernemen, dat hij slechts *negen* maanden aan het opstellen daarvan heeft ten koste gelegd, en, daar zwakheid des gezichts hem het schrijven deed vermijden, met eene vlugheid dit gedicteerd heeft, dat de opschrijver hem nauwelijks kon bijhouden. Zoo zich dit als genoegzaam Historisch laat aanmerken, dan zal intusschen het verwijt, dat MORNAEUS hier en daar min nauwkeurig in zijne citaten of het aanwijzen van Historische *data* geweest is, te minder van grond ontbloot kunnen voorkomen.

2) Er bestaat eene levensgeschiedenis van hem, in het Fransch uitgegeven te *Leiden* 1647; alsmede eene van de hand zijner Echtgenoot, en een *Eloge* op hem van HENRI DUVAL, met goud bekroond, aangeh. door VON POLENZ in het artikel over PH. DU PL. M. in HERZOG'S *Lex.*

vader had dáár bij den edelen MORNAY een toevluchtsoord gezocht en gevonden. In den *Bartholomeüs*nacht, werd ook zijn jeugdig leven ernstig bedreigd, maar aan de trouw eener Katholieke dienstmaagd, die hem voor het oog zijner vervolgers verborgen hield, had men de redding te danken van een kind, dat bestemd was door woord en schrift een der hechtste steunpilaren van het Protestantisme in *Frankrijk* te worden. Wij ontmoeten hem in lateren leeftijd in *Engeland* en ons Vaderland, dat hem, als erkenning zijner verdiensten een leerstoel aanbood 1). Wij zien hem als beroemd prediker te *Parijs* gevestigd, en, als woordvoerder zijner geloofsgenooten, bij herhaling in godsdienst-gesprekken met de *Jezuïeten* opgetreden. Wij vinden hem gedurende de laatste jaren zijns levens, als Hoogleraar aan de leerschool der Hervormden te *Sédan*, veelbedrijvig en werkzaam tot aan zijnen dood (1658). MOLINAEUS neemt als *Historicus* geheel hetzelfde standpunt als MORNAEUS in. Even als voor dezen bleven het Misoffer 2), het vagevuur 3), de wereldlijke macht des Pausen 4) en geheel het stelsel der Roomsche Hiërarchie voor hem het mikpunt, waarheen zijne scherpste pijlen vlogen, en niet enkel de Bijbel, maar vooral de Kerkgeschiedenis was hem het arsenaal, om deze misbruiken en dwalingen met kracht van wapenen te bestrijden. Niet te vreden, even als FLACIUS, de beschuldiging te hebben afgeweerd, als ware met en door de

1) Hij werd naar *Leiden* beroepen, maar gaf hieraan geen gehoor. Ook werd hij afgevaardigd naar de *Synode* te *Dordrecht*, maar aangezien de Koning van *Frankrijk* weigerde de daartoe benoodigde vergunning te schenken, bleef ook dit mandaat zonder gevolg.

2) „Anatomie de la Messe.” *Sédan* 1632.

3) „Eaux de Siloé pour éteindre le purgatoire.” 1602.

4) „De Monarchiâ temporali Papae.” *Lond.* 8°. 1614.

Hervorming eene nieuwe Godsdienst ingevoerd, bracht hij hetzelfde verwijt en dezelfde aanklacht op het terrein der aanvallers en beschuldigers over 1). Bij al de gestrengheid van zijn *Calvinisme*, gelijk o. a. uit zijnen strijd met GROTIUS en AMYRAUT is gebleken, versmaadde hij evenmin als zijn voorganger het wapen der satyre, dat hij zelfs zóó scherp en puntig mogelijk wist te slijpen 2). MOLINAEUS was van nature ongetwijfeld nog meer *Polemicus* dan MORNAEUS, dien hij in rijkdom van Historische kennis, grondige studie der Christelijke oudheid en scherpzinnigheid der Dialectiek nog verre overtrof; en dat het geloof, 'twelk hij met zooveel ijver verdedigde, voor hem geheel de zaak des harten geworden was, dit getuigen zijne Leerredenen en een aantal andere geestesvruchten, waardoor hij treurenden vertroostte, of het edelste zaad des Christelijk geloofs, gelijk dit is doorwerkende in het leven, heeft overgezaaid in duizende harten 3).

1) „Nouveauté du Papisme, opposée à l'antiquité du vrai Christianisme." *Séden* 1627. 4°.

2) Dit blijkt reeds uit de door hem gekozen titels over de mis en het vagevuur; toen er tegen het laatstgenoemde geschrift een tegenschrift verscheen, nam hij niet alleen niets van het vroeger geschrevene terug, maar voegde nu in zijn repliek op den titel er bij: „Accroissement des eaux de Siloë, pour éteindre le feu du purgatoire et noyer les satisfactions humaines et les indulgences papales." Bijtend scherp was inzonderheid zijne ontleding van de mis, en ongelooflijk de opgang, dien dit werk maakte. De gretigheid waarmede het door de Roomschegezinden werd opgezocht, om het ter vernietiging te kunnen doemen, heeft dit boek tot eene zeldzame verschijning in de boekenwereld doen worden. Ook een ander Historisch geschrift „over den oorsprong en de regelen van de orde der Capucijnen" bezat almede veel satyrisch in toon en inhoud.

3) Daaronder bekleedt zijn „Bouclier de la Foi," zijne „Familière instruction pour consoler les malades" en zijn: „Du combat chrétien

Veel minder begaafd als Prediker, maar even grondig ervaren in de kennis der Kerkgeschiedenis en Christelijke oudheid, was DAVID BLONDEL (geb. te *Chalons sur Marne* 1591; jaren lang Predikant te *Houdan* en Secretaris der talrijke toen in *Frankrijk* gehoudenē Synoden, waartoe hij bij voorkeur gekozen werd; eindelijk, bij den dood van den beroemden VOSSIUS tot Hoogleeraar in de Geschiedenis aan het *Athenaeum Illustre te Amsterdam* aangesteld, en niet lang daarna in het j. 1655 ald. gestorven). En BLONDEL was de eervolle onderscheiding, welke hem hierin te beurte viel, volkomen waardig. Wij vinden in hem den *Historicus*, *Criticus* en *Polemicus*, scherpzinnigheid des oordeels, en een stalen geheugen gelukkig vereenigd 1). IJverig *Calvinist*, was hij ook het *Presbyteriale* stelsel met hart en ziel toegedaan. Twee zijner werken hadden daarop betrekking, het eene »over het aandeel der leeken aan het bestuur der Kerk 2),» waartoe hij in de verschijning van GROTIUS' geschrift, »over het gebied der overheid omtrent kerkelijke zaken» 3) aan-

ou des afflictions" eene voorname plaats. Eene verzameling zijner leerredenen zag te *Genève* in 1625 het licht. Het gulden boekske, „de la paix de l'âme" hetwelk, in het Nederduitsch overgezet, ook in ons vaderland, in de vorige eeuw talrijke lezers heeft gevonden, is niet van hem maar van zijn oudsten zoon, ook PIERRE DU MOULIN geheeten. Verg. voorts over dezen schrijver C. SCHMIDT in HERZOG'S *Lex.*

1) Van dit laatste niet minder dan van zijne onvermoeide werkzaamheid gaf hij eene merkwaardige proeve, toen hij, meer dan half met blindheid geslagen, nog voortging de resultaten van zijn Historisch onderzoek, gelijk hij die in zijn geheugen vastgehouden had, aan anderen in de pen te geven.

2) „De jure plebis in regimine Ecclesiastico." *Paris*. 1648.

3) „De imperio summarum Potestatum circa sacra."

leiding vond; het andere »over het gezag of de waardigheid der Ouderlingen en Bisschoppen 1),” dat hem nog hooger roem heeft doen inoogsten, en ook in volgende tijden als Historisch-Dogmatische studie zeer hoog is geschat. Een andere zijner geschriften »over het oppergezag in de Kerk” vond zelfs tot op zekere hoogte waardeering bij de Gallikaansche richting 2). Maar ook zonder een dezer geschriften zou hij zijn naam en roem als *Historicus* en *Criticus* beide voor goed gevestigd hebben, door de helderheid, bondigheid en overtuigende kracht, waarmede hij het bedrog, eeuwen lang met de *Pseudo-Isidorische Decretalen* gepleegd, ontmaskerde, en de snerpende geeselslagen, deswege aan den *Pseudo-ISIDOR* en den *Jezuiet TURRIANUS*, die zich verstout had nogmaals de echtheid in bescherming te nemen, door hem toegediend. 3) Hoe volkomen de overwinning was, welke hij hiermede behaalde, bleek wel daaruit, dat de ijverigst Pausgezinde schrijvers, al was het ook met verkropte spijt, den strijd op dit punt moesten opgeven 4). Nam hij hierin tegenover *Rome* eene vijandige houding aan, het plaatst hem als Geschiedschrijver te hooger, en strekt tot een te loffelijker blijk van zijne onpartijdigheid, dat hij ook de

1) „De episcopis ac presbyteris.” Amst. 1646. 4°. Hetzelfde onderwerp werd, met het oog op PETAVIUS, mede behandeld door CLAUDE SAUMAISE (SALMASIUS, geb. 1588 † te Spa 1653) die door zijn hoofdwerk: „De primatu Papae Romani, libri duo”. *Lugd. Bat.* 1645. 4°, ook in ons vaderland, waar hij vele jaren met der woon gevestigd bleef, bekend en beroemd geworden is.

2) „De la primauté en l’Eglise.” *Genève* 1641 fol.

3) „*Pseudo-ISIDORUS et TURRIANUS vapulantes.*” 1628.

4) De laatste, die nog na dien tijd eene wanhopige verdediging der *Decretalen* heeft beproefd, was GIOVANNE MARCHETTI in zijn kritiek op de „*Kerkgeschiedenis van FLEURY.*” *Rome* 1781.

eerste geweest is, die het verhaal omtrent de vermeende Pausin JOHANNA als eene fabel zocht te ontkleeden en tentoontestellen 1) en ook dit pleit zóó bondig heeft weten te voeren, dat nagenoeg al de volgende Protestantsche schrijvers zich hierin aan zijne zijde hebben geschaard 2).

Met hetzelfde Polemische doel tegenover de Roomsche Katholieke Kerk, wist ook JEAN DAILLÉ (DALLAEUS) (geb. 1594, slotprediker bij MORNÆUS, die als de moedige verdediger van AMYRAUT is opgetreden, † te Parijs, 1670) van de Kerkgeschiedenis het rijkste en vruchtbaarste gebruik te maken, in een veeltal van schriften, waarin hij zich nagenoeg geheel op het gebied der *Liturgiek* beweegt. Zóó trok hij in een zijner uitvoerigste schriften, tegen de overlevering der Latijnsche Kerk aangaande een aantal Kerkgebruiken te velde, en zocht hij aan te toonen, hoe de buitensporige vereering, aan de Eucharistie, aan de Heiligen en hunne overblijfselen, aan de beelden en het teeken des kruises, in latere tijden toegebracht, tot op het j. 300 onzer tijdrekening aan de Christenheid vreemd en onbekend was gebleven 3). In eene reeks van Monographiën is hij in een Historisch onderzoek getreden naar de kerkelijke straffen en boetedoeningen, naar het vasten, het vormsel, het laatste oliesel en de oorbiecht 4) en hoe-

1) „Familiér éclaircissement, si une femme a été assise au siège Papal de Rome, entre LEON IV et BENOIT III. Amst. 1648, ook in het Latijn vertaald.

2) Verg. over dezen Schrijver SCHRÖCKH K. G. s. d. R. Th. IV. s. 54 en 86. BAYLE in zijn *Dict.* en C. SCHMIDT in HERZOG'S *Lex. ad vocem.*

3) „Disputatio adversus Latinorum de cultus religiosi objecto traditionem.” *Genevae* 1665.

4) „De poenis et satisfactionibus humanis.” *Amstelod.* 1649, 4°. de jejunii et Quadragesimâ, *Daventriae* 1654, 4°. „De ductis Latino-

veel er ook in die Polemisch Historische literatuur thans geheel verouderd zij, door elk wie van de hier aangewezene onderwerpen eene grondige studie wil maken, verdient DALLAEUS, en zijne nasporingen op Kerkhistorisch gebied, nog altijd geraadpleegd te worden.

Wij zijn hiermede reeds dicht tot het keerpunt in de geschiedenis genaderd, dat het Protestantisme in *Frankrijk* met een geheel ondergang bedreigde, en voor dat land zelve het noodlottigst in zijne werking geworden is — de opheffing van het edict van *Nantes*, waardoor LODEWIJK XIV zijn rijk voor een deel van de kern der bevolking beroofde, en daaronder ook de edelste talenten, als bastaardzonen van zijnen bodem verdreef en verstiet, die, gelijk zij hun vaderland tot sieraad en luister strekten, zoo ook later door hunne schriften den roem van ons vaderland, dat herbergzaam voor hen de armen ontsloot, in het buitenland hebben verhoogd 1). Een der eersten, die als *Réfugié's* hier eene wijkplaats vonden, was JEAN CLAUDE (geboren in het Zuiden van *Frankrijk*, † 1687 te 's *Hage*), die als Prediker te *Nismes* en *Montauban*, wegens zijn redenaarstalent grooten opgang maakte, doch bij herhaling zich het zwijgen zag opgelegd, totdat hij te *Charenton* eene veilige standplaats vond. De toenemende drang der omstandigheden gaf hem zijn eerst en meest beroemd

rum ex unctioe Sacramentis, *Genevae* 1669, 4°. „De auriculari Latinorum confessione Disputatio.” *Genevae* 1664, 4°.

1) Wij zouden daarom evenzeer de nu volgende schrijvers in „de Kerkgeschiedschrijving in Nederland” kunnen behandelen; maar wegens de geheel Fransche opleiding en vorming, die zij genoten hebben, en de taal zelve, waarvan zij zich bij voorkeur bleven bedienen, mogen zij toch met nog meerder recht hier de hun toekomende plaats vragen en behouden.

Historisch werk in de pen. „Eene verdediging van de Hervorming en van haar recht tot bestaan 1).” Aan de hand der geschiedenis plaatste hij de noodzakelijkheid eener Hervorming in het helderste licht, en hoe het, bij Rome's halstarrige weigering, tot de feitelijk bestaande scheuring in de Kerk had moeten komen. Maar hoe luide hij ook de Geschiedenis als de pleitverzorgster der Hervorming deed spreken; met welk eene overtuigende kracht hij de daardoor verkregene resultaten aandrong, en hoeveel eer hij met dit werk ook bij zijne geloofsverwanten inlegde, hij oogstte daarvan niet de meest gewenschte vrucht. Even weinig als hij, in eene samenkomst en het mannelijk volgehouden gesprek met BOSSUET, den overgang van eene half-bekeerde tot het Katholicisme kon verhoeden 2): even weinig vermocht hij door dezen arbeid het lot der gedurig meer verdrukte Protestanten te verzachten of hun benarden toestand te verbeteren. Bij de herroeping van het *Edict*, had hij het nog als eene gunst te beschouwen, dat hij zijn vaderland mocht verlaten, en tot over de Hollandsche grenzen geleid werd. Hij begaf zich naar 's *Gravenhage*, waar zijn zoon reeds het predikambt bekleedde. Dáár wees hij een hem aangeboden leerstoel te *Groningen* af, maar besteedde hij de laatste dagen zijns levens; tot de bearbeiding van een geschrift, waarin hij, uit het oord zijner ballingschap, een klaagtoon over de wreede vervolging der Protestanten deed opgaan 3). Zijn tweede Kerk-

1) „*Défense de la Réformation.*” Rouen 1673, 4°. te *Parijs* herdrukt in 1844, 8°.

2) De dochter van eene zuster van den Marschalk TURENNE; BOSSUET gaf van deze *Conférence* een *narré* in het licht, waarop weder een tegenschrift van CLAUDE verscheen.

3) „*Plaintes des Protestants cruellement opprimés dans le Royaume de France.*” *Cologne* 1686. 12°.

historisch werk, ingeleid door eene voorrede van JACQUES BASNAGE, zag hiermede het licht, dat èn wegens den roem van zijnen naam, èn wegens de treffende beschrijving der daár doorgestane rampen, onder de schriften, die over de geloofsvervolging in *Frankrijk* handelen, een voornamen, zoo niet den eersten rang bekleedt 1).

Tot de familiën, even edel van inborst als geboorte, welke uit *Frankrijk* in *Holland* werden overgeplant, behoorde ook het geslacht der BASNAGE's, uit *Normandië* herkomstig. Twee geleerden, daaruit gesproten, behaalden als Apologeten der Hervorming en Historiografen een duurzamen roem, ook bij de nakomelingschap. SAMUEL BASNAGE (geb. te *Bayeux* 1638, Prediker ald. en ambtgenoot zijns vaders ANTOINE BASNAGE, die zijne verkleefdheid aan het Hervormde geloof met harde kerkerstraf had moeten boeten, en in hoogen ouderdom met zijnen zoon zich naar *Holland* verplaatste, gestorven als Waalsch Predikant te *Zutphen* 1723), gevoelde zich mede opgewekt om van de *Annales* van BARONIUS eene gestrengte en onpartijdige Kritiek te leveren. Als eene welgeslaagde proeve daarvan verschenen zijne „Historisch-Kritische Oefeningen 2).” Hierdoor aangemoedigd, ondernam hij, zonder dit doel uit het oog te verliezen, op breeder schaal de geschiedenis zelfstandig te bewerken, in een werk, waarin hij Wereld- en Kerkgeschiedenis samenvatte 3), die met het j. 44 der Dionysiaansche tijdrekening aanving, maar bij de troonsbeklimming van Keizer PHOCAS (j. 602) werd

1) Zie over CLAUDE vooral BAYLE in zijn *Dict. ad vocem*.

2) „Exercitationes Historico-criticae de rebus sacris et Ecclesiasticis.” *Utrecht*, 1692, 4°.

3) „Annales Politico-Ecclesiastici,” *Rotterdam*, 1706 T. III. folio.

afgebroken. — Hij gaf hierin de doorslaande blijken zijner geschiktheid voor Historische Kritiek, en in een aantal verhandelingen, waarvan zijn werk is doorvlochten, van zijne uitgebreide en grondige geleerdheid. Zijne Latiniteit draagt zekere klassieke tint en kleur, en zijn stijl, hoewel wat breedspakig, is niet zonder schoonheid en kracht.

Ettelijke jaren jonger, maar in de Letterkundige wereld nog meer vermaard was zijn neef JACQUES BASNAGE (geb. te Rouen 1653) die na zijne opleiding te Saumur, Genève en Sedan gevonden te hebben, als Prediker in zijne geboorteplaats werd aangesteld, en zoowel dáár als later toen hij als *réfugié* naar Holland was geweken, eerst te Rotterdam en daarna te 's Hage (waar hij in het j. 1723 gestorven is) van wege zijn redenaarstalent de algemeene bewondering wegdroeg. Niet minder Diplomaat dan Theoloog, werd hij, bij de onderhandelingen over den Utrechtschen vrede, zoowel van de zijde der Staten als van de Fransche zijde geraadpleegd. Tot loon der hierin bewezene diensten ontving hij zijne in Frankrijk verlorene goederen terug. Zijne twee meest beroemde geschriften, het eene, «een Geschiedenis der Gereformeerde Kerken» 1) het andere «eene Geschiedenis der Christelijke Kerk tot op zijnen tijd» 2) hadden meer een Apologetisch dan een zuiver Historisch doel. Gelijk SAMUEL zich voorstelde BARONIUS te bestrijden en te verbeteren, zóó had JACOBUS BASNAGE zich voorgesteld van BOSSUET te weêrleggen.

1) „Histoire de la religion des Eglises Réformées, dans laquelle on voit la succession de leur église, la perpétuité de leur foi, principalement depuis le huitième siècle. l'établissement de la réformation, la persévérance dans les mêmes dogmes depuis la Réformation jusqu'à présent.” Rotterdam 1690. II vol.

2) „Histoire de l'Eglise depuis J. C. jusqu'à présent.” Rott. 1699.

Met dit oogmerk zocht hij aantetoonen, dat de Protestanten in het wezen der zaak sinds de Hervorming niets in hun leerbegrip hadden veranderd, en was het zijn toeleeg om, als in eene onafgebroken keten, de Protestantsche met de Apostolische Kerk samen te schakelen en te verbinden. Met hetzelfde oogmerk bearbeidde hij vooral de geschiedenis van de Ketteren der middeleeuwen, om voor dezen de door BOSSUET betwiste eer van in den waren zin, de voorgangers en wegbereiders der Hervorming te kunnen heeten, ten volle te handhaven. Hoeveel er ook tot lof van dezen arbeid van BASNAGE gezegd is 1) en werkelijk gezegd mag worden, zoo had hij, op het laatstgenoemde punt eene hachelijke taak te verrichten, en te ontkennen is het wel niet, gelijk wij reeds vroeger hebben toegegeven 2) dat bij het toenemende licht, dat het voortgezette onderzoek der wetenschap op dit gedeelte der geschiedenis heeft doen vallen, het voordeel zich meer naar BOSSUET'S zijde heeft verplaatst. Hoe uitstekend wegens rijke litteratuur, strenge kritiek en fraaiheid van stijl ook zijn tweede werk is te achten — waarin hij *eerst* over de *Hiërarchie* tot in de XI^e eeuw, *daarna* over de hoofdpunten des geschils tusschen het Katholicisme en Protestantisme, en *eindelijk* over de eeredienst handelt — eene volledige en geregeld doorlopende geschiedenis der Christelijke

1) COQUEREL „Histoire des Eglises du desert.” T. I. p. 240 suiv. noemt dit een werk, hetwelk eene nieuwe baan opende, en voegt er bij: „De gewijde geschiedkunde had destijds nog niets voortgebracht en heeft sedert geen werk meer aan het licht doen komen van eene bedachtzamer oordeelkunde, van meer uitgewerkte beschouwingen, noch aangenamer van stijl;” aangeh. door Dr. B. GLASIUS, in zijn *Godgeleerd Nederland, ad vocem*. Vreemd is het dat deze geleerde SAMUEL BASNAGE geheel onvermeld heeft gelaten.

2) Zie bl. 206.

Kerk, heeft hij, blijkens deze inhoudsopgave zelve, hiermede niet gegeven, noch willen geven. Dit zij niet tot verkleining van zijne niet geringe verdiensten gezegd, die ook door de Staten van Holland zoo hoog gewaardeerd werden, dat zij hem tot *Historiograaf* der vereenigde gewesten benoemden. Als zoodanig besteedde hij de laatste jaren en krachten zijns levens, om aan deze vereerende opdracht te voldoen, en als zoodanig zullen wij hem later weder ontmoeten 1).

Wij mogen dit overzicht niet geeindigd rekenen, zonder ten laatste gewaagd te hebben van eenen man, die, zonder in den gestrengsten zin, Theoloog, Wijsgeer of ook Historieschrijver geweest te zijn, schier ieder vak van kennis en wetenschap met zijn onuitputtelijk rijken geest omvadende. Zoo lang de beoefening der geschiedenis naar waarde wordt geschat, zal ook de naam van PÉTRUS BAYLE met eere worden genoemd en herdacht. Tot karakterisering zijner persoonlijkheid, en van het door hem geschrevene is een vluchtige blik op zijne lotgevallen niet overtollig te achten.

Opgevoed in de nederige woning van een Hervormden prediker (hij was geb. te *Carla* in het Graafschap *Foix*, 1647) was de liefde voor het Protestantisme hem van jongs af ingeprent. Maar hij bleef aan deze zijne eerste liefde niet getrouw. Reeds vroeg schijnt de twijfeling in zijn gemoed te zijn binnengeslopen, waartegen hij zich met het schild van het gestrengste auctoriteitsgeloof zocht te dekken. Althans te *Toulouse*, onder de leiding der *Jezuïeten*, aan de wijsbegeerte van ARISTOTELES zich wijdende, liet hij zich

1) Verg. SCHRÖCKH K. G. s. d. R. Th. VIII 494 fg. BAYLE *Dict.* op het artikel HENRY BASNAGE, *in de aant.*; C. SCHMIDT in HERZ. *Lex.* GLASIUS t. a. p. en STÄNDLIN a. a. O. s. 193 fgg.

door dezen verleiden tot de Roomsche Godsdienst over te gaan. Doch onmogelijk kon hij hierin en in de voortgezette beëfening eener onvruchtbare scholastiek voor zijn weetlust en gestreng navorschenden geest de gewenschte bevrediging vinden. Al zeer spoedig gevoelde de onervaren jongeling over dezen stap berouw, en door een ouderen broeder werd hij in de ouderlijke woning en den schoot der door hem verlatene gemeente teruggeleid. Hij begaf zich nu naar *Genève* en DESCARTES werd zijn meest geliefde Wijsgeer. Een leerstoel te *Sédan* bood hem de gelegenheid aan met de rijke kennis, die hij dáár had opgedaan, ook voor anderen winste te doen; doch hij verloor die betrekking, bij de opheffing dier school in 1681, en mocht zich gelukkig rekenen, onder den titel van Hoogleeraar in de Wijsbegeerte en Geschiedenis, eene eervolle plaats aan het Gymnasium te *Rotterdam* te ontvangen.

In deze nieuwe betrekking en in dit zijn tweede Vaderland zien wij hem dan ook, met al de kracht en het talent hem eigen, als Schrijver te voorschijn treden. Al had BAYLE niets anders geschreven, dan zijne wederlegging van MAIMBOURG'S *Histoire du Calvinisme* (welke eerst *anonim* en later, nadat zijn naam genoegzaam bekend was geworden, nog uitgebreid en vermeerderd verscheen) 1), zijn naam zou in eene „Historiographie der Kerkgeschiedenis” niet mogen verzwegen worden. Was dit geschrift van den *Jezuiet*, met even veel sluwheid als verbloemden hartstocht gesteld, geheel er op aangelegd, om niet enkel CALVIJN

1) „Critique generale de l'Histoire du Calvinisme par Mr. MAIMBOURG, *Amst.* 1682 II vol. 12°. „Nouvelles Lettres de l'auteur de la critique generale etc. *Ibid.* 1685. Voor degenen die dit werk niet bezitten is de inzage dubbel belangrijk der artikels JEAN CALVIN en MAIMBOURG in zijn *Dict.*

zelve, maar ook de reeds zwaar verdrukte partij der Hervormden in het hatelijkste daglicht te plaatsen — BAYLE sloeg met zijne scherp ontledende en onverbiddelijke kritiek hem het masker van het gelaat, en bleef niet in gebreke, al het verachtelijke van zulk een misbruik der geschiedenis aan de kaak te stellen. Zijn werk werd in *Frankrijk* door beulshanden verbrand, maar in het oog veler Protestanten had hij hierdoor, alsmede door een ander geschrift, waarin hij als moedig verdediger der gewetensvrijheid optrad 1) zich een onvergankelijken lauwer om het hoofd gevlochten 2).

Zijn ongelukkige strijd met JURIEU, door zijne verhandeling over de *Kometen* uitgelokt 3), kostte hem zijne betrekking en maakte hem broodeloos, maar schonk de geboorte aan het werk, waaraan hij in de Letterkundige wereld zijne grootste vermaardheid dankt. In het j. 1692 deelde hij het ontwerp (*projet*) van zijn groot Historisch en Kritisch woordenboek mede, dat ten jare 1703, bij herhaling gedrukt, in *drie* lijvige folianten en later in *vier* folianten verscheen 4). Over weinige schriften is een meer

1) „Commentaire sur ces paroles de J. C.: Contrains les d'entrer ! ou Traité de la tolerance universelle.”

2) Hoezeer ook dit geschrift aan JURIEU en andere gestreng Orthodoxen mishaaide.

3) „Lettre sur les comètes,” reeds te *Sédan* vervaardigd, waarin hij het algemeen verspreide bijgeloof, als zouden deze verschijnselen boden des onheils zijn, zocht te bestrijden. Een uitvoerig overzicht van dit kleine geschrift geeft SCHRÖCKH a. a. O. Th. VI s. 72 fg. WILLEM III Koning van *Engeland* zal in de afzetting van BAYLE mede de hand hebben gehad, omdat men dezen bij hem had doen voorkomen, als staande aan het hoofd eener partij, welke de staatkundige plannen van LODEWIJK XIV begunstigde.

4) De eerste en tweede éditie, door de hand des Auteurs herzien

verschillend oordeel geveld. Men heeft het, wegens den onmetelijken rijkdom en overvloed der daarin behandelde personen en onderwerpen niet ten onrechte «een wonder van geleerdheid» genoemd 1). Wegens de uitgebreidheid en scherpzinnigheid des onderzoeks, tal van minbekende Historische bijzonderheden, veelvuldige citaten uit geschiedschrijvers, dichters en Moralisten, diepgaande wijsgeerige beschouwingen, satyriëke opmerkingen, piquante anecdoten, aangename en boeiende schrijftrañt, heeft het niet enkel op de tafel en in het boekvertrek van den eigenlijken geleerde, maar ook in de *Salons* der grooten zijne plaats en talrijke lezers gevonden; en geen beoefenaar der geschiedenis zal nog heden ten dage eene eenigzins merkwaardige persoonlijkheid ter beschouwing en behandeling kiezen, zonder vooraf BAYLE nateslaan 2). Maar aan den anderen kant heeft men er veelvuldige aanleiding in gevonden om den auteur van *Pyrrhonisme*, geheimen afkeer van het Christendom, ja zelfs van Atheïsme te beschuldigen 3). En waarheid is het, dat hij evenzeer den bestrijder als den verdediger des Christendoms snijdende wapenen heeft in handen gegeven 4). Tegen die laatste beschuldiging

en vermeerderd, verscheen in dit jaar te *Rotterdam*; de vijfde editie, met het leven des Auteurs, in IV fol. te *Amsterdam* 1730.

1) Zóó SCHAFF a. a. O. s. 68.

2) Naar waarheid heeft men aangemerkt, dat de grootste waarde des werks minder in den tekst dan in de aantekeningen is gelegen; waarin BAYLE eene gewenschte gelegenheid zocht en vond, om zonder aan eene gestreng sijstematische of Historische orde en *methode* gebonden te zijn, zijn scherpzinnig oordeel over personen en zaken te openbaren.

3) Deze laatste beschuldiging werd voornamelijk door JURIEU tegen hem ingebracht.

4) HASE was volkomen in zijn recht aangaande BAYLE te schrijven :

mag hij evenwel veilig in bescherming genomen worden. Het was niet zijn toeleg de waarheid te bestrijden en te loochenen, maar, bij zijnen tot scepticisme sterk overhel- lenden geest, kon hij zich niet weêrhouden, na eene waar- heid te hebben ontwikkeld, tal van zwarigheden optespo- ren, op wier oplossing de scherpzinnigheid van zijn ver- stand zich spitste. Bedriegen wij ons niet, dan ontmoeten wij hierin een overblijfsel van den indruk, dien hij in zijne jeugdige levensjaren, door de beoefening der scho- lastieke wijsbegeerte ontvangen had. Wat hiervan zijn moge, BAYLE verdiende evenmin door FEUERBACH als een geestverwant en verklaard tegenstander des Christendoms begroet te worden 1), als hij voor zich zelven eene plaats in de rij der Geschiedschrijvers zou hebben gezocht en bedongen; maar gelijk hij, door het opperen van vele twijfelingen, den weg voor de *Encyclopaedisten* gebaad heeft, zóó heeft hij ook beter en krachtiger, dan de meeste *Historici* van zijnen leeftijd — door niet bij de uitwendige verschijnselen en ge- beurtenissen stil te staan, maar tot dieper gaande beschou- wing uittenoodigen en den weg te wijzen — de *Pragma- tische Geschiedschrijving* voorbereid.

„BAYLE hat einen schatz zusammen getragen, den das folgende ge- schlecht für und gegen das Christenthum verwenden konnte.“ s. 499.

1) In zijne Monographie: „P. BAYLE, ein Beitrag zur Geschichte der Philologie und der Menschheit.“ 2^e Ausg. Leipz. 1848.

2) Verg. DES MAIZEAUX „La vie de Mr. BAYLE,“ ook vóór de Am- sterdamsche uitgave van zijn *Dict.* geplaatst, en door CHAUFÉPIÉ in zijn *Supplem. Dict.* met breede bijvoegsels en aantekeningen ver- meerderd; SCHRÖCKH en SCHMIDT t. a. p. De laatstgenoemde geeft nog verscheidene andere schrijvers over BAYLE op.

ANGLIKAANSCH KERK.

De *Anglikaansche* Kerk stelt er hare eer in als tusschen het Katholicisme en Protestantisme te staan, en te dezen aanzien het juist en gelukkig gekozen midden te bewaaren 1). Met haar rechervoet — wat de belijdenis der leer betreft — rust zij op den bodem der Hervorming, en meer nog zooals die aan den *Zwitserischen* dan aan den *Duitschen* grond is ontwassen; maar met haar linkervoet — ten aanzien van een zichtbaar opperhoofd der Kerk, den oorsprong en de opvolging van het Episcopaat, en den luister van het kerkelijk ritueel — blijft zij den bodem der moederkerk, als den haar geliefden grond der geboorte, vasthouden en innemen. Dit eigenaardige is ook in het karakter harer *Historiographie* bewaard gebleven. *Polemisch* is deze in den hoogsten graad, maar die polemieek neemt eene tweevoudige richting en houdt het oog wakend en scherp en op *Rome* en op het *Presbyteriale* stelsel gericht. *Kritisch* mag zij heeten in deugdlijken zin, hoewel de handhaving van het Bisschoppelijk gezag, naar hare opvatting, iets zeer eenvormigs en eenzijdigs aan hare bewerking en behandeling der Kerkgeschiedenis gegeven heeft, en deze grootendeels tot de *Patristiek* heeft beperkt. Zij vertoont een achtbaar, mannelijk en ernstig gelaat, waarop de *familietrek* der Hervormde Kerken sterk sprekend uitkomt, maar blijft gedost in het witte koorhemd des Priesters.

Wij hebben hiermede reeds het portret geschilderd van

1) Zie eene zeer schoone plaats over het karakter der Anglikaansche Kerk bij MACAULY: „The History of England” T. I. p. 50 fg. *Tauchnitz Edit.*

een man, die niet enkel naar tijdorde, maar ook in rang van verdiensten omtrent de beoefening der Kerkgeschiedenis, hier het eerst behoort genoemd te worden:

JAMES USSCHER (USSERIUS) uit een overoud geslacht te *Dublin* in het j. 1581 geboren) openbaarde reeds als knaap en jongeling op het *Trinity College* — waar hij alle Historische werken, die hem in handen vielen, ijverig begon te excerpere — hoeveel de Geschiedenis, en bepaaldelijk de Geschiedenis der Christelijke Kerk van hem, die eens als een wonder van geleerdheid zou worden gehuldigd 1) in rijperen leeftijd zou mogen verwachten. Als Prediker geöördend en omringd van eene Katholieke bevolking, begon hij, om wèlgewapend tegenover de Roomschen te kunnen staan, de hooge belangrijkheid van eene gezette beoefening der Kerkvaders te doorzien, en — wat hij jaren lang heeft volgehouden — daarvan naar de letter des woords zijn dagwerk te maken. Hij werd Hoogleeraar aan de Universiteit te *Dublin*, en de grondlegger der beroemde Bibliotheek aldaar, waaraan ook zijne eigene rijke boekverzameling, die na zijn overlijden in onderscheidene handen kwam, als koninklijk geschenk door KAREL II vermaakt werd 2). Eindelijk werd hij tot Aartsbisschop van *Armagh* en *Primaat* van geheel *Ierland* verheven. De staatsstormen van dien tijd verduisterden evenwel den avond zijns levens. Nadat hij den Vorst, die hem zoo hoog in rang en waardigheid had opgevoerd, den ongelukkigen

1) Zijn tijdgenoot SELDEN noemde hem: „virum summâ pietate et integritate, judicio singulari insignem, usque ad miraculum doctum.”

2) Tot die boekverzameling behoorden ook onderscheidene H. S., die betrekking hadden tot de *Waldensische* Litteratuur, en voor HERZOG en DICKHOFF het voorwerp van een vernieuwd onderzoek zijn geworden.

KAREL I, voor zijn oog door beulshanden had zien ombrengen 1) stierf hij in het j. 1656.

USSCHER had het „no popery“ op zijn vaandel geschreven, en was te ernstig beducht voor het gevaar, dat van die zijde bleef dreigen, om op dit punt van verdraagzaamheid te willen weten. Van dien ijver tegenover het Roomsche Katholicisme zijn dan ook de geschriften geheel bezielde en doordrongen, die zijnen roem als *Historicus* in de geleerde wereld en bij de nakomelingschap hebben gegrondest. Hiertoe behoorde zijne „oplossing van het gewichtige vraagstuk der geregelde opvolging in de Christelijke Kerken, voornamelijk in het Westen, van de tijden der Apostelen af tot op onze dagen 2).“ De periodenverdeeling, welke hij hierbij volgde, had hij aan de Openbaring van JOHANNES ontleend, en bij GREGORIUS VII vond hij het tijdpunt, waarop de *Satan*, na duizend jaren gebonden te zijn geweest, was ontketend, wiens werking in de Geschiedenis der Christelijke Kerk, voornamelijk in de vervolging van *Albigenzen* en *Waldenzen*, zich van nu af het sterkst had doen blijken. In een ander werk „De nieuwheid of latere oorsprong van het hedendaagsche Roomsche kerkgehoof tot volle klaarheid gebracht,“ dat even als het bovenvermelde werk van MORNAY, voor een meesterstuk van Polemieek bij zijne tijdgenooten gold 3), herken-

1) Terwijl de Koning van het schavot eene rede hield tot het volk, lag de grijze Primaat, biddend neêrgeknield op het dak zijner woning, van waar hij alles kon aanschouwen. Bij het vallen van den moordbijn zonk hij in onmacht neder.

2) „Gravissimae quaestionis de Christianarum Ecclesiarum in Occidentis praesertim partibus ab Apostolorum temporibus ad nostram aetatem continua successione et statu Historica explicatio“ 1613.

3) „The novelty of the now Romisch doctrine plainly discovered.“ 1625.

nen wij aanstonds op den titel af den geestverwant van FLACIUS, MORNAEUS en MOLINAEUS. Minder eenzijdig en van veel hooger Historisch wetenschappelijke waarde, was zijn onderzoek naar den oorsprong en de inrichting der oud-Iersche en Britsche Kerken, hetwelk ten oogmerk had de onafhankelijkheid dier oude kerken van Rome in het licht te plaatsen; een onderzoek, dat nog door geen later geschrift overtroffen of overschaduwd is geworden 1). Betoonde hij zich hierin ijverig Protestant, ook in eene andere kerkhistorische studie over GODSCHALK en den strijd over de voorbeschikking, plaatste hij zich geheel aan de zijde der gestrengste Calvinisten van zijne dagen 2). En toch stond hij ook tegenover dezen en de Schotsche Presbyterianen, als met uitgetogen zwaarde, waar het de handhaving van de opvolging der Bisschoppen tot op de Apostolische tijden gold. Ook hier ging hij tot de Openbaring van Joh. terug, en de zeven Engelen in het tweede en derde Hoofdstuk waren hem de Bisschoppen der zeven Metropolitaansche kerken. Doch voornamelijk zocht en vond hij daartoe zijnen steun in de Ignatiaansche brieven, wier echtheid als een levensvraag hem ter harte ging 3). Eene belangrijke ontdekking kwam hem hierbij te stade.

1) „A Discourse of the Religion anciently professed by the *Irish* and *Brittisch* Church;” en vooral: „*Brittanicarum Ecclesiarum Antiquitates.*” fol. 1639 en 1677.

2) „*Godeschalci et praedestinatianae controversiae ab eo motae historia.*” 1613. Hij gebruikte hierbij een H. S. van de Confessiones van GODSCHALK, dat het eerst door hem was ontdekt geworden.

3) „*Dissertatio non de IGNATHI solum et POLYCARPI scriptis, sed etiam de Apostolorum Constitutionibus et Canonibus CLEMENTI Romano attributis;*” — „*Praefatio in IGNATIUM;* en „*IGNATHI epistolae genuinae, IGNATHI martyrium, a PHILONE et aliis, qui passioni illius interfuerant, descriptum.*” 1644—1647.

Nadat de vijftien brieven, die op den naam van IGNATIUS doorgingen, tot *twaalf*, waarvan de Grieksche tekst nog aanwezig was, waren teruggebracht, vond USSERIUS in het j. 1642, twee handschriften, in eene Latijnsche overzetting de *zeven* brieven van IGNATIUS inhoudende, die uitdrukkelijk, als van IGNATIUS herkomstig, door EUSEBIUS waren opgenoemd, doch veel korter en beknopter van inhoud, dan die tot hiertoe bekend en overal verspreid waren. Van deze werden *zes* door hem voor echt erkend, als die, naar zijn gevoelen, den oorspronkelijken tekst, vertaald teruggaven. Deze ontdekking scheen niet weinig in waarde te winnen, toen door onzen vermaarden landgenoot ISIAK VOSSIUS even zoo vele kortere brieven met den Griekschen tekst op de Mediceische Bibliotheek gevonden, en in het j. 1646 aan het licht gebracht werden. Een nieuw tijdperk was hiermede voor de Kritiek der Ignatiaansche brieven geöpend; waarover de strijd tot in onze dagen zou worden voortgezet. Moge de schaal des oordeels gedurig sterker tot eene geheele ontkenning dier echtheid neigen; het getuigt toch wel zeker voor USSERIUS' scherpzienden blik, dat hij het bestaan eener Syrische overzetting vermoedde, en daarnaar onderzoek liet doen, welke ook later werkelijk werd gevonden, en dat de handhavers der echtheid het door USSERIUS voorgedragene gevoelen, waar het eene keuze tusschen de bestaande recensien geldt, het aannemelijkst blijven achten 1).

1) Verg. N. C. KIST: „Eene proeve over de echtheid en het belang der brieven van IGNATIUS”, geplaatst in het „Archief voor Kerkgeschiedenis, inzonderheid voor *Nederland*” dl. II. en vooral het belangrijk geschrift van Dr. F. J. J. A. JUNIUS „De oorsprong en waarde van de verschillende verzamelingen en recensien der brieven van IGNA-

Hoe groot is het algemeen USSERIUS' verdiensten omtrent de Godgeleerdheid, Patrïstiek, en Chronologie der geschiedenis te achten zijn — door den arbeid, dien hij aan het onderzoek naar de Ignatiaansche brieven heeft te koste gelegd, is zijn naam en zijn lof wel het meest en het verst in het buitenland verbreid, en heeft hij zich een nimmer verdorrenden krans gevlochten 1).

De roem van zich in dezen Historisch-Kritischen strijd voor altijd vermaard gemaakt te hebben, wordt echter in gelijke mate gedeeld door JOHN PEARSON (geb. in *Norfolk* 1612, Hoogleeraar te *Cambridje*, † als Bisschop van *Chester* 1686) die, zoo hij USSCHER in geleerdheid al niet evenaarde, dan toch hem nabijkwam, en in aanhankelijkheid aan de Anglikaansche Kerk, als de voorvechter en lofverkundiger harer in zijn oog eenige voortreffelijkheid, voor hem geenszins behoefde onder te doen. Dit bleek uit den ijver, waarmede hij hare meest geliefde stelling aangaande den oorsprong, het gezag en de geregelde opvolging van het Episkopaat, zocht te handhaven, 2) doch allermeest uit zijne „Verdediging van de echtheid der Ignatiaansche brieven” 3). De strijd hierover had sinds ettelijke jaren gerust, en het gevoelen, dat de kortere recensie, door USSERIUS en VOSSIUS ontdekt, de ware, oor-

TIUS.” *Tiel* 1859; hetwelk ter beantwoording van eene over dit onderwerp door het *Haagsch* Genootschap uitgeschrevene prijsvraag heeft moeten dienen, en waaraan het Gen. een gouden eerepenning heeft toegekend.

1) „Usscher's gesamentlijke werken zijn, met een levensbericht, het laatst uitgegeven door CH. ERLINGTON in XVI vol. 8°. *Dublin* 1847. Zeer lezenswaardige en uitvoerige artt. over USSERIUS en PEARSON geeft C. SCHÖLL in HERZOGS *Lex. ad vocem*.

2) „Dissertatio de Serië et successione primorum Romae Episcoporum” in zijne *Opp. Posth.* uitgeg. door DODWELL.

3) „Vindiciae Epistolarum s. IGNATII.

spronkelijke zou zijn, steeds meerdere aanhangers en voorstanders gevonden; tot dat hij door den welbestuurden en geleerden aanval, dien de schrandere DALLAEUS tegen dit gevoelen richtte 1) weder werd wakker geroepen. PEARSON nam het pleit der verdediging op zich, en al werd zijn geschrift kennelijk door te groote ingenomenheid met de Anglikaansche kerk beheerscht, het strekt toch tot zijn niet geringen lof, dat de strijd, na de verschijning van dit „opus palmarium” in veler oog voor goed gesloten scheen, 2) om in onzen leeftijd, na de ontdekking der Syrische overzetting, op nieuw te worden aangeboden, en zijne beslissing te naderen. BURNET verklaarde PEARSON voor den grootsten Theoloog van zijnen tijd, en zijne uiteenzetting van het Christelijk geloof volgens het *credo*, 3) welke door overvloed en keur van citaten uit de beste Kerkvaders uitmunt, werd in Engeland als het volkomenste geschat, wat ooit uit eene Engelsche pen was gevloeid 4)

Het kwam geheel met het karakter der Anglikaansche kerk overeen, dat de Patristiek in het oog van eenen USSERIUS, PEARSON e. a. Godgeleerden eene buitengewone belangrijkheid bezat; dat ook de Kerkelijke overlevering hooger bij hen

1) „De scriptis, quae sub DIONYSII *Areopagitae* et IGNATHII Antiochensis nomine feruntur.” DALLAEUS' bezwaren zijn nauwkeurig uiteengezet door JUNIUS t. a. pl. bl. 22 vg.

2) „PEARSONIUS totam materiam ita penitus exhaustit, ut de hac re nihil magis dicendum restet.” WOTTON, aangeh. door JUNIUS t. a. pl. bl. 24.

3) „Exposition on the creed” 1659; het eerste der talrijke door PEARSON uitgegevene werken.

4) Verg. over hem, behalve KIST, JUNIUS en SCHÖLL, vooral CHAUFÉPIÉ in zijn *Dict.* die een nauwkeurig en uitvoerig verslag van al zijne schriften gegeven heeft.

gold, dan de Hervormde kerk, volgens hare leer en grondstellingen, kon toestaan. Schier alle kerkhistorische studiën, die hier verder in aanmerking komen, vinden daarin hun uitgangspunt, of zien wij derwaarts terugkeeren.

WILLIAM BEVERIDGE (geb. 1638 in het graafsch. *Leicester*, † 1708 als Bisschop van *St. Asaph*) werd hierdoor tot de beëfening van het vroegste kerkrecht geleid, en zocht eene geschiedenis van de oudste rechtsbronnen te leveren, zoo als deze uit de zoogenoemde „Canones” der Apostelen en de vroegste oorkonden der Christelijke kerk zouden zijn op te maken. 1) JOSEPH BINGHAM (geb. te *Wakefield* 1668 † als landgeestelijke bij *Portsmouth* 1723) droeg in zijn groot Archaeologisch werk, 2) dat nog altijd veel gebruikt en terecht gewaardeerd wordt, een schat van bijzonderheden te samen, de oudheden der Christelijke kerk, uit de zes eerste eeuwen betreffende; maar ijverig *Anglikaan* als hij was, legde hij er den meesten nadruk op, dat het Episkopaat rechtstreeks van de Apostelen moest worden afgeleid, en hieruit laat zich gereedelijk het gunstige onthaal verklaren, dat zijn werk zoo wel bij Roomsch-Katholieken als bij Protestanten gevonden heeft.

Geheel in den Christelijken voortijd leefde en bewoog zich ook de geest van WILLIAM CAVE, (geb. 1637, Prediker bij onderscheidene gemeenten, Hofkapellaan te *Windsor* en † ald. 1713.) Eene uitzondering hierop maakt zijne Letterkundige geschiedenis van Kerkelijke Schrijvers 3),

1) „*Συνοδικον* sive Pandectae Canonum S. S. Apostolorum ab Ecclesia Graeca receptorum nec non Canonicarum S. S. Patrum Epistolarum, cum Scholiis. II. T. fol.” *Oxon.* 1672. — „*Codex Canonum ecclesiae primitivae vindicatus.*” *Lond.* 1678.

2) „*Origines Eccles. or the antiquities of the Christian Church.*” VIII vol. *Lond.* 1708—1722; later herdrukt in II folio.

3) „*Scriptorum Ecclesiasticorum Historia litteraria.*” 1688.

welke veel verder reikt, en van zijne moeizame vlijt in het opsporen van weinig bekende namen en geschriften getuigt. Talrijker lezers nog dan dit werk vond zijn »eerste Christendom», eene voorstelling van de godsdienst en het leven der eerste Christenen, welke, hoewel *Ideaal* genoeg geteekend, geenszins van waarde en verdiensten is ontbloot 1). Hoe hoog ook bij hem het gevoelen der Kerkvaders heeft gegolden, blijkt uit zijne »Geschiedenis der Apostelen en Vaders van de drie eerste eeuwen,» welke later door eene »Geschiedenis van de Vaders der vierde eeuw» gevolgd werd 2). Men zoekte echter bij CAVE niet de sporen van zulk eene diepgaande studie der Kerkelijke oudheid als bij BINGHAM. Te weinig is hij volgens het oordeel van latere schrijvers 3) tot den geest der Kerkvaders doorgedrongen, dan dat deze schriften — wat zij bij eene diepere opvatting en genetische ontvouwing der leerstellingen hadden kunnen worden — eene belangrijke bijdrage tot de Dogmengeschiedenis zouden kunnen gerekend worden.

Nog kunnen wij onder de beoefenaars der *Patristiek* in

1) „Primitive Christianity or Religion of the ancient Christians.” In het Nederd. vertaald door s. wor, Pred. te Zeist, onder den titel: „Het eerste Christendom of de Godsdienst der eerste Christenen in de eerste eeuwen des Euangeliums” II. dl. met platen. Dord. 1778. Van de hooge ingenomenheid onzer landgenooten met dit werk getuigt de vijfde druk, in mijn bezit, en de aanbevelende voorrede der Utrechtsche Professoren HERM. WITSIUS en H. S. VAN ALPHEN.

2) „Apostolici, or History of the Apostles und Fathers in the three first centuries of the Church.” — „History of the Fathers of the fourth century.”

3) Zóó oordeelt o. a. OVERBECK over hem, in het supplement op HERZOG's *Real Encycl.* Bd. XIX. s. 310.

Engeland tweederlei richting onderscheiden: de eene, welke zich de handhaving van het orthodoxe Kerkgeloof ten doel stelde, zoo als dit door de vroegste Conciliën was geijkt; de andere, welke zekere *tendenz* openbaarde tot afwijking op leerstellig gebied. De eerste wordt vertegenwoordigd door JOH. ERNST GRABE (geb. te *Koningsbergen* 1666, den *Puseijist* vóór het *Puseijisme* 1) die voor zijne neiging tot het Katholicisme door zijnen overgang tot de Anglikaansche kerk bevrediging zocht, † 1706). Met dit oogmerk gaf hij eene »Bloemlezing» uit de Kerkvaders der drie eerste eeuwen, en eene vernieuwde uitgave der eerste Apologie van JUSTIJN den *Martelaar* en IRENAEUS' geschrift tegen de Ketterijen, met aantekeningen van zijne hand 2). Met dit oogmerk schreef GEORGE BULL (geb. 1634 † 1710) zijne »verdediging van het Niceensche geloof,» 3) waarin hij het bewijs zocht te leveren, dat de vroegere Kerkvaders, in den grond der zaak, geen ander gevoelen gekend hadden, dan hetwelk te *Nicéa* werd vastgesteld, welke hem van BOSSUET's zijde eene hooge lofspraak verwierf.

1) GRABE was zóó hoog met het denkbeeld van eene onafgebrokene opvolging der Bisschoppen ingenomen, dat hij op het punt stond tot de R. K. Kerk over te gaan, toen hij door SPENER op de Anglikaansche Kerk gewezen werd, als welke hierin met hem overeenstemde, zonder met de Hervorming te breken. Dit bracht hem tot het besluit, zich in *Engeland* te vestigen, waar hij zijne levensdagen, die niet vele waren, ten einde bracht. Verg. over hem: v. AMMON: „Gallerie denkwürdiger Personen,“ *Erl.* 1833.

2) „Specilegium Patrum et haeticorum primi, secundi et tertii a Christo nato saeculi.“ — „JUSTINI *Mart.* Apologia prima cum notis variorum.“ — „IRENAEI libri adv. haereses cum notis.“

3) „Defensio fidei Nicenae“ door GRABE nevens de andere werken van BULL uitgeg. *Lond.* 1703.

De andere richting vond hare vertegenwoordigers in den beroemden en geleerden HENRY DODWELL (geb. te *Dublin* 1641 † 1711) niet minder door zijne talrijke schriften 1) dan door zekere uitheemsche gevoelens bekend. Zijne »Verhandeling over het klein getal der martelaren» wekte geene geringe ergernis, maar niet minder zijne bewering, dat 's menschen ziel van nature sterfelijk zij; welke bewering nogtans tot verhooging van de kracht en waarde des doops en aan het einde tot verheffing der *Anglikaansche* Kerk moest strekken 2). Nog verder dan hij ging DANIEL WHITBY, (geb. 1638 † 1726) die zijne loopbaan als schrijver met eene pleitrede voor de Dissenters begon; zijne pen tegen de *vijf artikelen* van *Dordrecht* scherpte en in tegenstelling van hetgeen door GEORGE BULL e. a. beweerd was geworden, in eene uitgewerkte verhandeling betoogde, dat het Niceensche geloof, met een beroep op de Kerkvaders onmogelijk kon gestaafd en gehandhaafd worden 3). Nadat CLARKE openlijk als *Ariaan* was opgetreden, deed hij, voornamelijk in het laatstgenoemde geschrift, onverholen van zijne instemming met dit gevoelen blijken.

Al mochten wij — de *Patristiek* als onderdeel der Kerkgeschiedenis erkennende — deze schriften niet met stil-

1) Wij noemen hier van alleen: „Dissertationes Cyprianicae,” waaronder die „de paucitate martyrum” de XIde uitmaakt; zijne „Dissertationes in Irenaeum”, en zijne „Diss. de jure laicorum Sacerdotali” volgens het gevoelen van TERTULLIAAN en a. Kerkvaders.

2) Buitendien had hij nog zijne eigene, voor dien tijd afwijkende gevoelens, ten aanzien van het *Inspiratie*-begrip, de bezetenen des N. T. de toerekening van ADAMS schuld. Verg. hierover SCHRÖCKH. K. Ges. s. d. R. Th. VIII. s. 740 fg.

3) „Diss. de S. S. interpretatione, sec. Patrum commentarios.” 1704. Verg. het art. van TH. CHRISTLIEB in HERZ. *Lex.*

l. epibaptia

zwijgen voorbijgaan: toch zou het ons moeite kosten in de laatstgenoemde schrijvers *Historiografen* te zien 1). Het verheugt ons daarom te meer op de lijst van Engelsche Godgeleerden eindelijk eenen naam te lezen, aan wien het *praedicaat* eens geschiedschrijvers zonder eenig voorbehoud toebehoort, en waarbij wij met welgevallen iets langer verwijlen.

Het hooge aanzien van het geslacht, waaruit hij afstamde, had GILBERT BURNET (geb. 1643 te *Edinburg* † 1715) voor de rechtsgeleerdheid bestemd, maar de beslistheid zijner keuze was oorzaak dat hij voor het Predikambt werd opgeleid, waarmede hij later het Hoogleeraarsambt in de Godgeleerdheid te *Glasgow* verbond. Zijn heerschende lust en neiging was de beoefening der Geschiedenis, en dit, vereenigd met den indruk, door de gebeurtenissen der tijden in zijne naaste omgeving op zijnen geest teweeggebracht, heeft hem de *Geschiedschrijver van Englands Hervorming* doen worden. Hoezeer ook het Episkopale stelsel uit volle overtuiging toegedaan, was en bleef BURNET met hart en ziel Protestant, en het verstrekke hem tot geen geringe ergernis, de steeds toenemende katholizerende richting aan het Hof waartenemen, en de smadelijkste voorstellingen van het werk der Hervorming te hooren geven, waarbij men zich door

1) Dr. SCHAFF, die nog al mild in het opgeven van namen is, heeft t. a. p. s. 67, hierbij nog PRIDEAUX en den Dissenter LARDNER genoemd. Den eersten, genoegzaam bekend door zijne „Geschiedenis der Joden” meenen wij veilig te kunnen laten rusten; maar ook de tweede dient buiten behandeling te blijven; deels, omdat zijn overigens verdienstelijk werk over de „Geloofwaardigheid der Evangeliegeschiedenis — al is daarin ook van de Kerkgeschiedenis een overvloedig gebruik gemaakt — toch hoogst bezwaarlijk een Kerk-Historisch geschrift kan heeten; deels ook, omdat hij niet tot de *Anglikaansche* Kerk heeft behoord.

gaans op den hoogstvijandig gezinden Roomsch-Katholieken schrijver NICOLAAS SAUNDERS beriep 1). Hij achtte daarom, met de wederlegging van dezen, een vernieuwd en grondig onderzoek der Hervormingsgeschiedenis dringend noodig. Om zich onverdeeld aan dit werk te kunnen toewijden legde hij zijn Professoraat te *Glasgow* neder, en onberekenbaar groot was de moeite, die hij zich tot het opsporen der beste bronnen getroostte. Maar die moeite werd ook rijkelijk beloond door het gunstig onthaal, hetwelk, bij de verschijning van het eerste deel, aan zijn werk te beurt viel. Het Engelsche Parlement, dat juist wegens de geruchten van onderscheidene Roomsche complotten in zekere spanning verkeerde, was zóó hoog daarmede ingenomen, dat het den schrijver openlijk daarvoor zijnen dank betuigde, en ten krachtigste aanspoorde en opwekte om met zijnen arbeid voorttegaan. Deze aanmoediging had het gunstig gevolg, dat reeds na twee jaren het tweede deel in

1) „De origine ac progressu schismatis Anglicani” het eerst in 1585 door EDUARD RHISTON uitgegeven, door MAUCROIX in het Fransch vertaald. Dit geschrift van SAUNDERS verdient naast de werken van COCHLAEUS en SURIUS ten volle eene plaats. SCHRÖCKH getuigt er van: „Ich habe diese von Seiten der Schreibart nicht übelgerathene Geschichte recht eigentlich in der Absicht gelesen, um sie, als die Arbeit eines einheimischen Zeitgenossen von der Gegenpartey der Protestanten, vielleicht zur Aufklärung oder Berichtigung der Erzählung ihrer Schriftsteller benützen zu können. Allein, es war unmöglich einen solchen Gebrauch davon zu machen. SAUNDERS schreibt so äusserst aufgebracht und erbittert weder die Reformation, und alle ihre Freunde und Beförderer; er mischt unter die Schimpfwörter gegen dieselbe soviele theils grobe Unwahrheiten, theils parteyische Verdrehungen der Geschichte — dasz, wenn er auch in einigen Umständen mehr Recht als die Protestantischen Schriftsteller haben sollte, sein Werk imganzen doch nur verächtlich bleibt.” a. a. O. Th. II. s. 664 fg.

folio verscheen, hetwelk de Hervormingsgeschiedenis tot het j. 1559 en alzoo nagenoeg tot haren eindpaal bracht. Later in het j. 1714 werd nog een derde band hieraan toegevoegd, die tal van bijlagen of verbeteringen op het vroeger geschrevene behelsde 1). Geëvenredigd aan de toejuicing die hij inoogstte, was ook de verbittering der Roomschegezinden. Bij de troonsbeklimming van JACOBUS II week hij naar *Nederland*. Vruchteloos werd echter op zijne uitlevering aangedrongen, daar hij de blakende gunst en bescherming van WILLEM III, *Prins van Oranje* genoot. Hij woonde de landing in *Engeland* bij, en werd door den nieuw gehuldigten Koning over de gewichtigste belangen van Kerk en Staat geraadpleegd. De maatregelen, die hij aanbeval, getuigden doorgaans van den gematigden en verdraagzamen geest, die een hoofdtrek in zijn karakter mocht heeten. Hij stierf, als Bisschop van *Salisbury*, in twee en zeventig-jarigen ouderdom, nadat hij nog in eene »Geschiedenis van zijnen tijd” 2) in den meest boeienden verhaaltrant beschreven, het vernieuwde bewijs geleverd had, hoe hij, gelijk weinigen vóór hem, de veder der geschiedenis wist te voeren.

1) „History of the Ref. of the Church of England. Lond. 1679—1714. In het Fransch overgezet door M. DE ROSEMOND: „Histoire de la Réformation de l'Eglise d'Angleterre” en IV Tom. 12°. Genève 1687. Deze fransche vertaling, door mij gebruikt, is door BURNET zelve (zie „the AUTHOR'S letter to the translator” vóór het eerste deel) van wege hare getrouwheid en nauwkeurigheid hoogelijk geroemd. Toch mist men daarin de vele en belangrijke bijlagen, en documenten, die er later in den supplement-band zijn bijgekomen. In hetzelfde jaar verscheen eene Latijnsche vertaling, bewerkt door MELCHIOR MITTELHOLZER te Genève.

2) „History of his own Time” zes jaren na zijnen dood door zijnen zoon uitgegeven.

Hoe gewichtig en veel omvattend BURNET de taak eens geschiedschrijvers beschouwde; met welk een ernst hij zijne taak opvatte, en de moeielijkheid om eene deugdelijke geschiedenis van Englands Hervorming te leveren geheel doorzag — dit is gebleken uit de rekenschap, die hij zelf aangaande zijn werk aan zijne lezers heeft gegeven 1) maar bovenal uit de zorgvuldige voorbereiding, waarmede hij zich tot den arbeid, dien hij ging aanvaarden, heeft toegerust. Men heeft met zekere gestrengheid hem ettelijke misslagen in rekening gebracht, doch welk geschiedschrijver is geheel daarboven verheven? Men kan tegen hem inbrengen, dat hij het werk van Englands Hervorming te fraai gekleurd, het karakter der vroegste Hervormers, o. a. dat van CRANMER veel te gunstig geteekend heeft 2) en zijne liefde voor de Anglikaansche Kerk te sterk heeft laten doorschijnen. Doch, zoozeer als eenzijdigheid en partijdigheid te berispen valt, zóó weinig toch zal volstreckte kleurloosheid als verdienste in eenen geschiedschrijver kunnen gelden. En men erkenne hierbij, dat BURNET de eerwaardige mannen, wier leven en werken, wier geloofsmoed en Godverheerlijkend uiteinde hem met al de geestdrift der bewondering vervuld hadden, toch niet als Heiligen, zonder vlek of rimpel in het gelaat, geteekend heeft; dat hij van enkele voorstanders der Hervorming de feilen en gebreken evenmin heeft verschoond, als hij het edele en voortreffelijke in enkelen harer tegenstanders heeft voorbijgezien, en met

1) Zeer lezenswaardig is de *Voorrede*, door BURNET vóór zijn werk geplaatst, waarin hij mede eene nauwkeurige opgave doet van de Auteurs (FOX, PARKER, HERBERT, FULLER e. a.) die vóór hem over de Hervormingsgeschiedenis van *Engeland* hadden gehandeld.

2) Zeer scherp steekt daarbij de karakterteekening van CRANMER af, niet alleen zooals zij door BOSSUET, maar ook door MACAULY is gegeven.

dezelfde vrijmoedigheid het veroordeelend vonnis over HENDRIK VIII heeft uitgesproken, waarmede hij, als pleitverzorger der onschuld, al het gruwzame en onverdiende van het lot eener ANNA VAN BOLEYN getracht heeft in het helderste licht te doen uitkomen.

Wat BURNET hoog boven de meeste *Historici* van dit tijdperk plaatst, is de klaarheid der voorstelling, die hij van geschiedenis heeft, en van het karakter dat een in waarheid Historisch werk, naar vorm en inhoud beide, dient te dragen. Ook zijn doel was *Apologetisch-Polemisch*. maar wijselijk heeft hij eene geheele *Apologie* der Hervorming aan zijn werk laten voorafgaan 1) en de wederlegging van SAUNDERS naar de bijlagen verwezen, om alzoo de Geschiedenis onverhinderd te laten voortgaan, en voor zich zelve te laten spreken. Hoeveel dan ook tot lof van JOHN STRIJPE († 1720) en de historische waarde van diens geschriften gezegd mag worden, waarin hij deels hetzelfde tijdperk behandeld heeft, deels de Geschiedenis der Hervorming en van de vestiging der Anglikaansche Kerk, onder de regeering van Koningin ELISABETH tot op het j. 1588 heeft voortgezet 2): in Historiographische verdiensten

1) Geplaatst vóór den tweeden folioband, en het derde deel der Fransche vertaling.

2) „Ecclesiastical memorials and Annals of Reformation.” In een drietal werken heeft STRIJPE zijne gedenkwaardigheden en Annalen te samengevat. Het eerste, III vol. fol. *Lond.* 1721. handelt over de opkomst der Kerk van *Engeland*, onder de regeering van HENDRIK VIII, EDUARD VI en Koningin MARIA; het tweede III. vol. *Lond.* 1725—37. over hare grondvesting onder de regeering van Koningin ELISABETH. Eindelijk gaf hij nog een folioband met kortere Annalen, die over de lotgevallen van Kerk en Staat loopen tot het j. 1603. Zie de titels dezer werken in het breede opgegeven door GIESELER, a. a. O. III. II. s. 1 fg.

en geheel den aanleg zijns werks is hij bij zijnen voorganger verre teruggebleven. STRIJPE blijft *Annalist*, BURNET houdt overal het doel voor oogen eene planmatige en welgeördende geschiedenis te schrijven. Hij heeft, bij aangename afwisseling, haar eene edele en waardige taal geleend; en stemt men, waar van Pragmatiek der Geschiedenis sprake is, de eischen niet te hoog, dan zal men BURNET, in de samenschakeling der gebeurtenissen, in de ontleding van menschelijke bedrijven en beginselen, ook bij de gedurige heenwijzing op het Godsbestuur, dat hij zich verplicht rekent te doen opmerken en eerbiedigen, ten volle waardig keuren, in het land gebloeid en geschreven te hebben, waar de *Pragmatische* geschiedschrijving in een volgend tijdperk zulk een hooge vlucht zou kiezen en bereiken.

IV.

DE PIETISTISCHE KERKGESCHIEDSCHRIJVING TEGENOVER DE KRITISCH-POLEMISCHE RICHTING.

Hoe diep de Polemieek, niet zelden met de grootste vinnigheid gevoerd, en tot het gevaarlijkst uiterste gedreven, ook aan dit geheele tijdperk in het merg en bloed zat: op eene zoo machtige werking moest wel zekere terugwerking volgen; eene terugwerking, welke in *Duitschland*, tegenover het starre en strakke Lutheranisme, van het *Piëtisme*, in *Engeland*, tegenover het hiërarchisch streven der staatskerk, van het *Methodisme* is uitgegaan, maar in beide landen een *Mystiek* en min of meer anti-kerkelijk karakter draagt. Evenals het *Piëtisme* op het gebied der Christelijke *Ethiek*, een weldadigen invloed heeft doen gelden; zóó heeft ook de Kerkgeschiedschrijving, grootendeels in gunstigen zin, de werking van dien invloed ondervonden; en wij kunnen het ontwikkelings-proces, dat de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis heeft doorgevoerd, niet geregeld ontleden en volgen, zonder hier een blik ter zijde te hebben geworpen, en ons oog ook op dit verschijnsel te hebben laten rusten.

Vóór dat echter de edele SPENER aan het hoofd dier beweging kwam te staan, en door de uiting zijner „vrome wenschen” (*pia desideria*) tegen zijn wil en bedoeling een vuur ontstak, dat tot na zijn dood zou blijven branden. leefde in noordelijk *Deutschland* een man, die wegens den vredelievenden geest die hem bezielde, van den Polemischen ijver der CARPZOVIUSSEN en CALOVIUSSEN, alsmede van de meeste *Historici* zijner dagen, de gunstigst mogelijke tegenstelling vormde; een man, die door zijne tijdgenooten niet werd begrepen, omdat hij in vele opzichten boven zijn tijd en de verschillende partijen heeft gestaan, maar voor wien de eer was weggelegd, door de nakomelingschap te hooger geplaatst en beter gewaardeerd te worden; een man, die door de helderheid zijner inzichten schier in ieder vak der Godgeleerde wetenschap den weg des vooruitgangs gebaad heeft; een man, die door geheel zijn werken en streven en de leerlingen die hij vormde, nog meer dan door zijne schriften, eene vrijere en onbevangene opvatting en beschouwing der Kerkgeschiedenis bevorderd heeft 1) en daarom — al kan hij niet onder de *Pietisten* gerangschikt worden — aan het hoofd dezer afdeeling zijne eigenaardige, hem toebehoorende, plaats inneemt.

1) „CALIXTUS, der in Unterschied von den wilden Polemischen Eifer seiner Lutherischen Zeitgenossen, welche auf ihrer Seite nur Wahrheit, auf Seiten der Gegner nur Irrthum sehen konnten, auf die Urkirche, als den gemeinsamen Grundstock der verschiedenen sichtbaren Kirchen, auf eine über der Differenzen erhabene ächte Katholiciteit hinwies, und so der Voläufer einer freieren Auffassung der Kirchesgeschichte und einer *irenischen* auf das Wesentliche und Practische gerichteten Theologie wurde.” — SCHAFF a. a. O. s. 66.

GEORGE CALIXTUS 1) (geb. te *Medelby* in het Hertogdom *Sleeswijk* in het j. 1589, als Hoogleeraar te *Helmstadt* † in 't j. 1656) was de zoon eens dorpsleeraars, die nog leerling van den beroemden MELANTHON geweest was. Reeds dit verklaart ons eenigermate de richting van zijnen geest; maar voornamelijk op zijne veelvuldige reizen, in gezelschap met een rijken Nederlander, MATTHEUS OVERBEEK, ondernomen en volbracht — waarop hij de inrichting van andere Kerkgenootschappen en een aantal beroemde mannen van nabij leerde kennen — werd zijn gezichtskring verruimd en uitgebreid, en de grond tot die godsdienstige verdraagzaamheid gelegd, waarvan hij, geheel zijn leven door, de warme en ijverige voorstander is gebleven.

Het werd de schoone droom zijns levens, onder de verschillende afdeelingen der Christenheid een duurzamen Godsdienstvrede te stichten, en den haat, dien zij tot hiertoe elkander hadden toegedragen, in liefde en welwillendheid te doen overgaan. Mogen al de pogingen, die hij daartoe aanwendde, vruchteloos zijn gebleven, of zelfs met de grievendste verdachtmaking en miskennis zijn beloond, het zaad, dat hij in de schriften, waarin hij deze denkbeelden uitsprak 2), uitgestrooid had, zou toch in lateren tijd, bij de beoordeeling van vroegere kerkelijke toestanden en partijen, zijne vruchten dragen. Niet veel, betrekkelijk weinig, wat rechtstreeks tot de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis gebracht en gerekend kan worden, is van CALIXTUS' hand tot ons gekomen. Het meeste wat daartoe behoort is in zijne schriften *sporadisch* voor-

1) De naam zijner familie was eigenlijk KALLISON.

2) Hiertoe behooren: „Desiderium et studium concordiae Ecclesiasticae.” — „Judicium de controversiis Theologicis, quae inter Lutheranos et Reformatos agitantur,” en: „De tolerantia Reformatorum.”

handen. Over menig Dogme is door zijne belezenheid in de Dogmengeschiedenis, en het oordeelkundig gebruik, dat hij daarvan wist te maken, een helder licht verspreid. Onder zijne Monographiën wordt vooral die, welke „over het huwelijk der geestelijken” handelt, als hoogst voortreffelijk geprezen. Een uitgewerkt Historisch Fragment of tafereel, „van den toestand der Westersche Kerk gedurende de drie opvolgende eeuwen, waarin, met het toenevend bederf, ook de Pauselijke heerschappij steeds hooger krom” 1), doet ons zien, hoeveel hij had kunnen geven, indien hij meer dan stukwerk had willen leveren, en het geheel der geschiedenis of een veel ruimer veld met zijnen helderzienden blik omvadend had. CALIXTUS staat ook ten aanzien der wijze, waarop hij de Kerkgeschiedenis wilde behandeld zien, nagenoeg alleen en op zich zelve, maar zijne verschijning is als de moedgevende voorspelling van een beteren tijd 2).

Had CALIXTUS iets langer of later geleefd, hij zou zekere *sympathie* voor het opkomend *Piëtisme* kwalijk verborgen hebben. De ongehuichelde vroomheid van eenen SPENER zou hem hebben aangetrokken, en ingenomen als hij was met de eenvoudigheid van het oorspronkelijke Christen-

1) „G. CALIXTI, Historia de statu rerum in Ecclesiâ Occidentali, VIII, IX, X^o saec. et deinceps, quando Pontificius dominatus et corruptelae invaluerunt;” gevoegd bij zijn „Apparatus Theologicus,” *Helmst.* 1657 et 1661.

2) Eene breedvoerige levensschets van hem geeft C. L. TH. HENKE in HERZOG's *Lex.*, schrijver van „G. CALIXTUS und sein Zeit,” *Halle*, 1853. Verg. voorts over hem, behalve SCHAFF, SCHRÖCKH K. s. d. R. s. 401, 429, 493, 704 fgg. en STÄUDLIN a. a. O. s. 147 en 232, die in zijne „Geschichte der Christlichen Ethiek” nog veel uitvoeriger over CALIXTUS en diens uitstekende verdiensten gehandeld heeft.

dom, zou hij over eenen ARNOLD zelfs — bij gestreng afkeuring van het overdrevene, dat er in diens streven en beschouwingen lag — ongelijk gunstiger en genadiger oordeel hebben geveld, dan hetwelk door de gestreng Luthersche Theologen over dezen werd uitgesproken.

Toen SPENER te *Dresden* zijne vrome bijeenkomsten of zoogenoemde oefeningen (*Collegia pietatis*) hield, werden deze met de meeste gezetheid bijgewoond door eenen jongeling, die van zijne vroegste jeugd van eene sterke overhelling tot *Mystiek* had doen blijken, en van haar eindelijk triumpf de redding en het eenig heil der menschheid voor de toekomst bleef wachten 1). Het was GODFRIED ARNOLD (geb. ten jare 1666 in het Saksisch Stadje *Annaberg*, waar zijn vader den nederigen post eens onderwijzers bekleedde, gest. in 't j. 1714). Na te *Wittenberg* zijne studiën te hebben voleindigd, kwam hij te *Dresden* in aanraking met SPENER, wiens invloed hem, in een aanzienlijk gezin, de betrekking van *huis-docent* deed verwerven. Ongelukkig paarde zich met dezen hang tot *Mystiek* zekere anti-kerkelijke en separatistische geest, die hem de pas verworvene betrekking weder deed derven, en die zich voornamelijk door zijne geschriften in *Duitschland* heeft voortgeplant. Hoeveel ook de Luthersche Kerk met hare geestelijkheid zich op de zuiverheid haars geloofs liet voorstaan, hij kon in haar het ware Christendom, gelijk hij het zich dacht, niet herkennen of wedervinden. Des jongelings waarlijk vroom

1) De ontleding van dit zijn gevoelen geeft hij in zijne: „Historie und Beschreibung der Mystischen Theologie, oder geheime Gottesgelehrtheit, wie auch der alten und neuen Mysticorum.” *Frankf.* 1703; en in zijne: „Historie und Beschreibung des ersten Christenthums.” *Ibid.* 1709. Over ARNOLD als *Mysticus* verdient STÄUDLIN nagelezen te worden, a. a. O. s. 152. alsmede in zijne „Gesch. der Chr. Ethiek.”

gemoed blaakte van een smachtend verlangen naar een beteren en volmaakteren toestand, dan hij in de werkelijkheid, en zijne naaste omgeving voor oogen had. Nergens meende hij de verwezenlijking van het *Ideaal*, waar naar hij vruchteloos zocht, te aanschouwen, dan in „de eerste liefde” en het nog onbedorven leven der vroegste Christusbelijders. Weinig ouder was hij dan twintig jaren, toen hij reeds, tot beschaming van de lautheid der Christenen van zijnen tijd, een hooggekleurd tafereel ophing van het eerste Christendom, van de kracht des geloofs, van de heiligheid des levens, van de innigheid der liefde, die toen had geblonken. 1) Hij bewees in dit geschrift niet minder het veelomvattende van zijne kennis en de teederheid van zijn godsdienstig en zedelijk gevoel, dan zijne dweepende liefde en ingenomenheid met een denkbeeld, dat de grondslag en de bezielende hoofdgedachte van zijn voornaamst geschiedkundig werk zou worden. De gunstige verwachting, welke hij reeds vroeg als schrijver had opgewekt, en de machtige invloed van hem genegene beschermers, verschaften hem de aanstelling tot Hoogleeraar in de Geschiedenis aan de Hoogeschool te *Giessen*. Maar niet lang zou hij deze nieuw ontslotene loopbaan blijven volgen. Er was in de geheele inrichting van het hoogere onderwijs, in de zeden en gebruiken, die hij dáár heerschende vond, zóóveel wat hem mishagde en stof tot ergernis gaf, dat hij tot het besluit kwam dit ambt weder neder te leggen. Er laat zich nochtans nog een andere beweegreden gissen, welke niet zonder eenigen invloed zal zijn gebleven op dit besluit. ARNOLD had toen reeds zijne zooveel geruchtmakende *Kerk* en *Ketterhistorie* (waarvan wij straks uit-

1) „Die erste Liebe, d. i. wahre Abbildung der ersten Christen.”
In 1738 verscheen te *Leipzig* de vijfde druk.

voerig moeten gewagen) voor de pers gereed, en veel doorzigt werd er niet vereischt, om lichtelijk te voorzien, dat er bij de verschijning van dit werk de hevigste storm over zijn hoofd zou komen lostebarsten, welke hem lichtelijk het ambt zou hebben kunnen kosten, waarvan hij zich nu vrijwillig ontdeed. Van nu af vergenoegde hij zich met het ambt eens geestelijken; en in weêrwil van de heftige wederspraak, die zijne voorstelling van de geschiedenis wekte; in weêrwil van het aantal vijanden, die hij zich daardoor berokkend had, genoot hij de onderscheiding, door FREDERIK I tot *Historiograaf van Pruisen* benoemd te worden, en bleef het hem vergund, als Prediker en *Inspector te Perleberg*, zijne dagen rustig te eindigen.

Een tijdgenoot en vriend van ARNOLD, die hem bij de voorgenomene uitgave zijner »Kerk- en Kettergeschiedenis» de gewichtigste diensten bewees, was de beroemde CHRISTIAAN THOMASIVS (geb. te *Leipzig*, in het j. 1655. † in het j. 1728, als Hoogleeraar aan de nieuw gestichte Universiteit te *Halle*, welke aan zijne verwijdering uit *Saksen* en overkomst naar *Halle* voornamelijk hare grondlegging had te danken) een man van de veelzijdigste gaven en den uitgebreidsten invloed, die de verbeteringsplannen, welke hij voor verschillende vakken van wetenschap ontwierp, ook tot de behandeling der Kerkgeschiedenis wenschte te zien uitgestrekt, en wat hem daarin verkeerd en gebrekkig toescheen, met de grootste vinnigheid doorstreek. Wij ontmoeten, bij eene vergelijking van beide mannen, enkele sterk sprekende trekken van overeenstemming. Even als ARNOLD wenschte hij de *Theologie* van de klemmende boeien van Dogmatisme en stijf-scholastieke vormen ontslagen, en tot Bijbelschen eenvoud en practi-

sche vroomheid teruggebracht te zien. Even als ARNOLD hield hij het oog wijd en scherp geöpend voor de heerschende gebreken in het kerkelijk leven van zijnen tijd. Even als deze ging hij van den stelregel uit: »dat niet alles voor goede munt en waarheid is te houden, wat door de Orthodoxen over en tegen de ketters gezegd is, maar dat dezen zelven dienden gehoord te worden 1). In zijne »voordrachten over het Kerkrecht» na zijnen dood verschenen 2), ging hij nog verder en ontzegde hij aan den Staat alle bevoegdheid om de ketterij als eene misdaad te straffen. In beider karakter bespeuren wij zekere zucht, om het algemeen gevierde en bewonderde met de meeste gestrengheid te beoordeelen, het algemeen verachte en verworpene optebeuren en te verheffen 3). Maar, is alzo de gelijkheid groot — de ongelijkheid is nog grooter. Bezwaarlijk zouden wij THOMASIVS, die geheel als »de man der verlichting» geleefd en gewerkt heeft 4), een' geestverwant van den waarlijk vromen en gemoedelijken ARNOLD wagen te noemen; maar wel moet het ons uit het bovenstaande ten volle begrijpelijk zijn geworden, hoe deze in THOMASIVS een' helper en bondgenoot heeft kunnen vinden, die hem tot het schrijven en voortzetten van zijne »Ketter-geschiedenis» niet enkel aanmoedigde, maar ook krachtdadig ondersteunde, en bij hare eerste verschijning — toen er

1) „Non omnia vera esse, quae dicuntur ab orthodoxis adversus haereticos, sed hos ipsos esse audiendos.”

2) „Kirchen-rechtlichen Vortragen,” uitgeg. in het j. 1738.

3) In een lijkedicht op THOMASIVS werd daarom dezen verweten :
„Der hasset was man liebt, und liebet was man hasset.”

4) Verg. over THOMASIVS: A. THOLUCK: „Vorgesichte des Rationalismus,” Th. II. 2. s. 262 fgg., en het door hem bewerkte art. in HERZOG'S *Lex.*

aanstonds een kreet van toorn, eene stemme der geheele afkeuring en verwerping uit het legerkamp der Orthodoxe Lutheranen tegen ARNOLD opging, — niet schroomde dit boek voor het beste boek, na den Bijbel, te verklaren.

Niet lang nadat ARNOLD zijn Hoogleeraarsambt te *Gies-*
sen had nedergelegd, verscheen zijne „onpartijdige Kerken Ketterhistorie” in twee deelen, om weldra door een derde deel, en later nog door een supplementband, tot verbetering en opheldering der Kerkgeschiedenis, gevolgd te worden 1). Hij had zich ten doel gesteld, gelijk de titel het aanduidt, in den gestrengsten zin des woords onpartijdig te zijn, en om daartoe te geraken een geheel nieuw en oorspronkelijk gezichtspunt en plan van bewerking gekozen. Had men tot hertoe zwaar tegen zoodanige onpartijdigheid gezondigd; 4) had men het wezen des

1) „Unpartheiische Kirchen- und Ketzter-Historie vom anfang des N. T. bis aufs Jahr 1688.” I. u. II. Th. *Frankf. a. M.* 1699. — „Fortsetzung u. Erläuterung, bestehend in Beschreibung der noch übrigen Streitigkeiten im 17^{ten} jahrh.” 1700. — „Supplementa, emendationes et illustrationes.” *Frankf.* 1706. Gesamenlijk herdrukt in II Bd. 4°. *Frankf.* 1729 en *Schaffhausen* 1740, in III folianten. De derde foliant behelst de voornaamste strijdschriften vóór en tegen dit werk. — In het *Nederduitsch* vertaald en uitgeg. door SEBASTIAAN PERZOLD, onder den tit.: „Historie der Kerken en Ketteren,” in III fol. Bd. met koperen Platen versierd. *Amst.* 1701. Achter ieder deel zijn gevoegd: „Nadere verklaringen, behelzende noodige stukken, Oirkonden, Traktaten, noopende vele twisten ter zake van den godsdienst.” Maar de strijdschriften, als eerst later verzameld, ontbreken. Deze nederd. uitgave is door mij gebezigd en bestendig aangeh.

2) „Tot hertoe is het zóó in de Kerkelijke Historie toegegaan, dat men, zonder eenige kennis van zich zelve, den *Paus*, of wien men zich anders als tegenpartij gekozen heeft, op het afgrijselijkst afgeschilderd heeft, en al het andere, wat tot de Historie is dienende, daar

Christendoms maar al te zeer in *Dogmen* en belijdenis-schriften gesteld en gezocht; hij wilde het veel meer in geloof en liefde, in een leven der boete en bekeering, in ware vroomheid des harten zoeken, gelijk het *Ideaal* daarvan hem in het leven der eerste Christenen had voor oogen gezweefd, om zich hierdoor, bij de behandeling der geheele geschiedenis uitsluitend als maatstaf des oordeels te laten leiden 1). En dat het hem met dit streven naar onpartijdigheid volgens zijne inzichten, volkomen ernst is geweest — dit laat zich, na de plechtige betuigingen, door den Schrijver in de Voorrede afgelegd, te nauwer-nood betwijfelen 2).

uit gelaten of vervalscht heeft. Men zie slechts de gewone *Compendia* na elkander eens door, of niet een ieder zijn eigen gewaanden godsdienst tot den Hemel toe verheft, daarentegen hoe men de woorden en werken van alle anderen zonder onderscheid tot onder de Helle verdoemt." Voorr. § 22.

1) Voorrede § 21.

2) „Wat de inzichten betreft, die mij tot het schrijven dezer Historie bewogen hebben, zoo mag ik vrijelijk in 't openbaar, en voor God betuigen, dat het geenszins mijn voornemen geweest is om deze Kerkelijke Historie als iets nieuws of bijzonders ter bane te brengen, alleen maar om eenige ijdele eer of ander voordeel te erlangen." Voorr. § 2. — „Maar gelijk wij allen van ons doen voor God reken-schap zullen moeten geven, zoo heeft mij steeds dit als het voornaamste doelwit voor oogen gezweefd, ten allen tijde het geloof en een goed geweten te behouden. Bij welk eerlijk voornemen het mij enkel en alleen om de bloote en loutere waarheid te doen was." § 5. — „Op de bedenking, dat men om zich als onpartijdig voor te doen, wel het een en ander van deze of gene partij had kunnen of moeten verzwijgen, antwoordt hij dat het juist een hoofdvereischte der onpartijdigheid is, om volstrekt niets wat tot het volkomen begrip der Historische waarheid eenigzins kan dienen, achterwege te laten, te bemantelen, te verdraaien of om te keeren." § 29. — Het hoofd-

Vragen wij verder, waarom ARNOLD zijne Kerkgeschiedenis hoofdzakelijk als Kettergeschiedenis behandeld heeft, en haar ook zóó wilde genoemd hebben? Wij ontvingen hierop het meest voldoende antwoord in dezelfde voorrede en de reeks van „algemeene aanmerkingen”, welke hij, tot rechtvaardiging van het door hem gekozen standpunt, aan zijn werk heeft laten voorafgaan. Hij stelt daarin *problematisch* een aantal vragen voor, waarop hij zelf in eene reeks van citaten uit geachte Schrijvers het antwoord geeft, doch waarop verder dit geheele werk als antwoord zal moeten dienen, zooals: „Of niet sinds overoude tijden, en nog altijd onder de Protestanten en in de Luthersche Kerk, veelal het kettermaken en verdoemen uit drift, nijd, eerezucht, winstbejag, en andere onedele hartstochten is geschied?” — Of men niet vele kettters veroordeeld heeft, omdat men ze niet heeft verstaan of niet heeft willen begrijpen? — Of niet in de bedorvenste tijden Christendoms de grootste kettermakers en meesters doorgaans huichelaars, Farizeën en Schriftgeleerden, of goddelooze en verkeerde menschen geweest zijn? — Of niet, bij den wasdom der Pauselijke macht, alle oprichte ijveraars, alle getuigen der waarheid dien naam van ketter hebben gedragen? — Hij wijst er, met beroep op zijne eigene ervaring op, hoe gereed men was door alle tijden, maar vooral in zijne dagen, een iegelijk, bij wien de vroomheid des harten en de ernst des levens als het hoogste gold, den schimpnaam van ketter naar het hoofd te werpen 1). En

oogmerk van dit geschrift is vóór de Nederd. vertaling, ter opheldering van de Titelplaat, aldus uitgedrukt:

„Hier rijst de waarheid uit het graf;

— — — — —
Verwacht, ô wangelooft, uw straf.”

1) „Het beste middel om iemand hedendaags verdacht te maken,

werkelijk komen er onder deze reeks van vragen een aantal voor, waarop nauwelijks een bevestigend antwoord kan worden teruggehouden. Werkelijk is het de taak eener onpartijdige geschiedschrijving, het onrecht te vergoeden of te herstellen, aan de eer, den naam en de nagedachtenis van menigen zoogenoemden ketter gepleegd, en bij de nakomelingschap herziening van een vonnis te vragen, te voorbarig, zoo al niet te kwader trouw, door het voorgeslacht over hem uitgesproken. Werkelijk maakt het eene hoofdverdienste van ARNOLD's Kerkgeschiedenis uit, dat hij dit met gelukkig gevolg heeft beproefd, op sommige secten en partijen een nieuw en gunstiger licht heeft doen vallen, of zoodanige voorstelling daarvan heeft gegeven, welke van zelfs tot een vernieuwd onderzoek nopen moet. Maar het is tevens de hoofd- en grondfout dierzelfde geschiedenis, van tot algemeen geldenden regel te hebben willen verheffen wat somtijds of in vele gevallen als waarheid geldt. ARNOLD schreef geheel onder den indruk van het tegenwoordige, en hij bracht dit zonder voorbehoud op het verledene over. Was het inderdaad in zijnen tijd zóó treurig met de Kerk gesteld, welke als de ware en rechtgeloovige gold, het was dan in zijn oog volkomen consequent, door alle tijden heen hen voor de ware Christenen te houden, die de Kerk als de onware uitgestooten en gebrandmerkt had; maar juist hierdoor is hij op de klip van het *apriorisme* verzeild 1) en even partijdig en onrechtvaardig tegenover de Orthodoxe Kerk geworden, als deze tegenover de kettters geoordeeld en gehandeld had 2). Bovendien had

is dat men zegge: „Hij is een *Quaaker*, een *Weigeliaan*, en vraagt men: waarom? zoo zegt men: „sufficit me dixisse.” *Algem. aanm.* bl. 42.

1) Het bekende: „*Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdin*” is volkomen in ARNOLD bevestigd.

2) „Seine unparteiische Ketzergeschichte wurde eine nicht minder

hij zich hiermede de bevoegdheid tot de uitspraak eens oordeels toegekend, dat alleen den kenner van het verborgene toekomt. »Het was» zegt BAUR »eene koene en stoute gedachte de geheele geschiedenis er op aan te zien met de vraag: of zij, die men gewoonlijk voor de ware en echte Christenen hield, voor de onware en valsche zijn te houden; of zij, die men voor de slechtste menschen hield, niet juist de beste Christenen geweest zijn? Maar, had de geschiedenis werkelijk deze vraag te beantwoorden, dan zou zij omtrent een *object* verkeeren, dat zich het minst weten en beoordeelen laat' 1).

Wij willen thans, om een overzicht van het geheel te erlangen, en den geest des werks uit een aantal bijzonderheden te doen spreken, ARNOLD'S *Kerk en Kettergeschiedenis* open slaan en die vluchtig doorbladeren.

ARNOLD hield zich, gelijk zich verwachten liet, in zijne »Geschiedenis» aan de verdeeling bij Eeuwen, en heeft de behandeling van elke eeuw in *vijf* hoofdstukken, die nagenoeg overal wederkeeren, gesplitst 2). Over de meest geschikte orde heeft hij zich, even weinig als over de Symmetrie der deelen zijns werks, grootelijks bekreund. In den eersten band der Nederduitsche vertaling worden niet minder dan XV eeuwen afgedaan, terwijl de tweede en derde band nagenoeg geheel door de behandeling der twee laatste eeuwen worden ingenomen. In de Oude en

parteiische dadurch, dasz er sich *voraus* zum Grundsatz machte, den Orthodoxen gegenüber sich auf die Seite der Ketzler zu stellen, und bei ihnen eben so viel Gutes und Rühmliches zu finden, als die Orthodoxen verwerfliches an ihnen sahen.» BAUR, a. a. O. s. 98.

1) BAUR, a. a. O. s. 103.

2) De uit- en inwendige toestand der Kerk (I en II); de voornaamste kerkleeraars en schrijvers (III); de Conciliën en de verschillen aangaande de godsdienst (IV en V).

Midden-kerkgeschiedenis wordt de genoegzame kennis der hoofdgebeurtenissen grootendeels ondersteld. Hij heeft zich ontslagen gerekend van eene nauwkeurige opgave van feiten en jaartallen, die in elke Kerkgeschiedenis waren weder te vinden, om aanstonds verder en dieper tot het oordeel over personen en zaken of de mededeeling van min bekende bijzonderheden uit de geschiedenis te kunnen overgaan 1). Daarentegen zijn de tijden na de Hervorming met de grootste uitvoerigheid geteekend, en voornamelijk de daarin gevoerde kerkelijke twisten, tot in de kleinste bijzonderheden verhaald 2).

Met terugwijzing op zijne „afbeelding van het leven der eerste Christenen,” heeft hij bij dit punt korter stil gestaan, maar ook hier geene loftuiting gespaard en zijn penseel in de gloeiendste verven gedoopt. Wel moet hij toegeven, dat toen reeds niet alles goud van het edelste en zuiverste gehalte geweest zij, en dat er op enkele plaatsen des N. T. van ketters wordt gesproken, doch hij is er op uit, het onderscheid zóó scherp mogelijk te doen uitkomen, tusschen dezen, die in den eigenlijken zin „scheurmakers en menschen van bedorven wil” geweest zijn 3),

1) „Waarom ik dan ook in dit werk niet bij bloote tijdrekening of magere opgaven en onvruchtbare vertellingen aangaande personen, plaatsen enz. blijf stilstaan, al welke zaken in andere werken en nog onlangs in „het kort vertoog der Kerkelijke Historie” vervat zijn.” Voorr. § 9. — Bij dit laatste schijnt A. het oog op OSIANDER's veel gebruikt en gelezen *Epitome* gehad te hebben.

2) Ook hieromtrent heeft hij eenige verdediging noodig geacht. „Mocht iemand meenen, dat het niet noodig geweest ware, dat er, inzonderheid in de laatste eeuwen, zoo vele bijzondere voorvallen (*Specialia facta*) bijgebracht worden, die wete, dat juist deze de noodwendigste stukken van eene grondige *Historie* uitmaken.” Ibid. § 38.

3) Dl. I. bl. 18.

en zoo velen als de kerk in latere tijden voor kettters heeft verklaard. Hoe wel hij, even als FLACIUS, den grootsten last der schuld van het toenemend bederf der Kerk aan KONSTANTIJN *den groote* te dragen geeft — die een samenknopsel van wreedheid en ongerechtigheid geweest is, en in wiens geheele karakter geen haar goeds overblijft 1), — zóó klimt hij toch, om het aanvangspunt des bederfs te zoeken, veel hooger dan deze in de geschiedenis op, en hij vindt dit bij de verheffing der Bisschoppen in de tweede eeuw." Daarentegen worden de kettters, die hier mede ten tooneele verschijnen, met de grootste zachtmoedigheid in het verhoor genomen en bejegend. Van SATURNINUS, BASILIDES en VALENTINUS is het hoogst betwistbaar of men de meening dier Gnostieken goed begrepen hebbe, en, waren wij nog in het bezit hunner eigene schriften, wij zouden lichtelijk eene geheel andere voorstelling van hunne ware gevoelens erlangen. MARCION kan in vele stellingen wel iets geheel anders en waarachtigers geleerd hebben, dan men daarin gevonden heeft. Ook voor TATIAAN en de *Enkratieten* en het overdrevene, dat er in hunne onthouding lag, zoekt hij nagenoeg geheele vrijspraak te verwerven 2). De beschuldiging omtrent onreinheid des levens, tegen de Gnostieken ingebracht, wordt als de dwaasheid zelve verworpen. EPIPHANIUS heeft in zijne, uit fabelen saàmgeflanste ketter-

1) Zie eene breede optelling en uitmeting van al diens ondeugden en schanddaden Dl. I. bl. 206. A. trekt het in twijfel of K. wel immer is gedoopt geworden. Niet beter komt KONSTANTIJN's geschiedschrijver, de pluimstrijkende EUSEBIUS er af, die wel zeker *Ariaan* geweest is, „en een geheel tijdperk in de geschiedenis stilzwijgend is voorbijgegaan, om van zijne eigene feilen niet op te halen." Dl. I. bl. 250.

2) Dl. I. bl. 69, 70, 77, 81, 89.

geschiedenis, deze en dergelijke gruwelijke lasteringen het eerst ter bane gebracht 1). Zulk eene lastering is het ook, dat men MONTANUS en MANES zich zelven voor den *Parakleet*, den H. Geest, heeft doen uitgeven, en dat men den voortreffelijken TERTULLIAAN tot een *Montanist* gemaakt heeft. Even als MANES worden ook ARIUS en PELAGIUS zooveel mogelijk verontschuldigd. PELAGIUS was het alleen te doen om de huichelaars of naamchristenen van hunne gerustheid en nalatigheid in het christendom terug te brengen, en in deze, op zich zelf lofwaardige bedoeling is PELAGIUS zóó verre gegaan, van tot meeningen te vervallen, die hij niet vast bewijzen kon 2).

Zóó blijft hij aan het eenmaal aangenomen karakter van »Ketterpatroon» van het begin tot het einde getrouw. Alleen NESTORIUS — hoe zeer hij het onrecht wraakt, dat ook aan dezen is wedervaren — wordt uitermate hard en streng beoordeeld, omdat hij zelf een veroordeelaar en vervolger der kettters geweest was: en van EUTYCHES noemt hij het een rechtvaardig oordeel Gods, dat de man die anderen verketterd had zelf tot een ketter is gemaakt 3).

Natuurlijk vermocht ARNOLD, met welken ijver hij de zaak der kettters verdedigde, niet al de hun toegekende dwalingen mede in bescherming te nemen. Hier bevond hij zich dan ook meermalen kennelijk in verlegenheid om het voor de hand liggend verwijt van *Indifferentisme* van zich te weren; en zóó gereed als wij in onze dagen zul-

1) „Bijaldien men alle valsche, eenzijdige, ongerijmde, dikwijls dwaze of met voordacht verdraaide vertellingen daaruit wilde nemen, zou er al heel weinig geloofwaardigs overblijven.” Dl. I. bl. 244.

2) Dl. I. bl. 405.

3) Dl. I. bl. 410, 414.

len zijn, om zijne hoofdstelling over te nemen, dat godsdienst iets anders dan Dogmatiek, dat Christendom iets anders of veel meer is dan Orthodoxie; zóó weinig zullen wij ons toch gerechtigd rekenen, de zaak, waarover toen meermalen met de meeste ijverdrift gestreden werd, als zóó onverschillig of weinig beteekenend te beschouwen, als zij in zijne oogen verscheen 1).

Had hij zich nogtans vergenoegd de Patroon der ketters te zijn, wij zouden tot op zekere hoogte vrede hiermede kunnen hebben, en meermalen geneigd zijn ons aan zijne zijde te scharen; maar, *Optimist* als hij zich omtrent dezen betoont, bewijst hij zich volstandig *Pessimist* tegenover de toongevende of zegevierende partij. Men heeft slechts de uitermate gunstige beoordeeling van JULIAAN, MOHAMED, PHOTIUS enz., tegenover het hoogst ongunstige vonnis te plaatsen, over KONSTANTIJN, ATHANASIUS, KAREL *den Grooten*, BONIFACIUS den Apostel der Duitschers, door hem geveld, om het overal bevestigd te vinden, hoe hij zich onbewust door zekere *sympathie* voor het verachte en verworpene, door zekere *antipathie* tegen het algemeen bewierookte en bewonderde heeft laten leiden 2).

Al heeft ARNOLD niet, gelijk FLACIUS, uitsluitend de Pausen van Rome, maar veel meer nog de geestelijkheid, voor het inkankerend bederf der Kerk aansprakelijk gesteld: men zou toch grootelijks dwalen, indien men hem tegenover den Paus gunstiger gestemd rekende. Als eene

1) „Das wahre Christenthum ist ihm so sehr bloss practische Frommigkeit, dasz er in den wichtigsten Lehrstreitigkeiten bloss Logomachien, viel „Larm um Nichts“ zu sehen scheint.“ SCHAFF, a. a. O. 369.

2) Zie over JULIAAN, dl. I. bl. 198. ATHANASIUS, bl. 229. MOHAMED, bl. 468. KAREL *den Grooten*, bl. 520. PHOTIUS, bl. 538.

proeve diene de gestrengheid des oordeels, dat door hem over GREGORIUS *den Grooten* en GREGORIUS VII is uitgesproken: Uit het schrijven, waarmede de eerste den „bloedhond” PHOCAS bij zijne komst tot den troon verheerlijkt heeft, »is de Antichrist als met beide handen te grijpen.” Met geveinsde ootmoedigheid heeft hij zich »den slaaf van de slaven des Heeren” genoemd; en tegenover de breede uitmeting en optelling van zijne gebreken staat niet eenige vermelding van zijne verdiensten over 1). GREGORIUS VII is ook in zijn oog een gedrocht: »de schandelijke boef,” van ontuchtigen handel met MATHILDE te beschuldigen; de vervolger van den goeden, ten onrechte belasterden HENDRIK IV, die geheel als de *type* verschijnt van een door de booze geestelijkheid geplaagden en mishandelden regent 2). En BONIFACIUS is reeds daarom een gruwel in zijn oog, omdat hij de *Duitschers*, die reeds vele honderd jaren vroeger tot het licht van het Apostolische Christendom waren toegebracht, met slaafsche boeien aan den Pauzlijken stoel heeft vastgeklonken 3).

Nergens verwijdert ARNOLD zich verder van FLACIUS en diens medewerkers, dan in de beschrijving der twee laatste eeuwen. Beiden stemmen wel daarin overeen, dat het ware licht, met de Hervorming verzezen, maar al te ras is verdonkerd; maar terwijl FLACIUS dit aan de afwijking van het zuivere en onvervalschte Lutheranisme wijt, wordt door ARNOLD het drijven dier rechtzinnigheid als de grootste ramp en het zwaarste onheil voor de Kerk beschouwd en betreurd 4). Niet onduidelijk laat hij het

1) Dl. I. bl. 435 vg.

2) Dl. I. bl. 571—580.

3) Dl. I. 499.

4) Dl. II. bl. 275 vg. „Van het algemeen verval na de Reformatie.”

doorschemeren, dat hij over LUTHER'S werken en streven, vooral in de laatste periode van diens leven, slechts half en matig is voldaan. Meer dan dubbelzinnig is de lofspraak, die er voor FREDERIK *den Wijze*, LUTHER'S beschermer, overblijft 1). Doch het ergst moet MELANTHON het ontgelden, als die door den systematischen vorm, aan zijne schriften gegeven, de bij hem doodelijk gehate en verachte scholastiek 2) weder in eere heeft zoeken te brengen 3) en alzoo meer duisternis dan licht heeft aangebracht. Na hem is het steeds van kwaad nog erger geworden, en de toestand der Kerke in zijne dagen wordt ten laatste met zulke donkere kleuren geteekend, dat men de oogen van het door hem opgehangene tafereel met zekeren weêrzin afwendt 4). Gunstiger en zachter, dan uit zijne pen voor den *Zeloot* der Luthersche dogmatiek te duchten scheen, is zijn oordeel over FLACIUS zelven te noemen, 5) maar

1) Dl. II. bl. 77.

2) Hij ontkent niet, dat er nu en dan zelfs in de Scholastiek iets goeds is te vinden, „maar” zegt hij, „als een blinde kip nu en dan een korreltje vindt, kan zij daarom nog niet ziende genoemd worden.” Dl. I. bl. 625.

3) Dl. II. bl. 174.

4) Soms tijds evenwel wekt hij een geheel tegenovergesteld gevoel, dan het geen hij door zijne strenge strafsermoenen heeft willen bewerken, zooals, wanneer hij, uit de „Nieuwjaarsbazuin” van CHRIST. AND. RASELIUS, de volgende woorden aanhaalt: „De gewaande opvolgers van LUTHER pronken op den kansel met allerhande soorten en maaksel van halskragen, met fluweelen en zijden rokken, gelijk de edellieden gewoon zijn in kostelijke kleederen te gaan, en menig huichelaar predikt uit den Profeet JONAS, dat men naar het voorbeeld der Nivivieten moet boete doen, een zak aantrekken, en gaat echter met zijne vrouw prachtiger gekleed ter kerke, als één van adel.” Dl. III. bl. 250.

5) Hij roemt zijn „scherpzinnig verstand en groote geleerdheid,

deze gematigdheid des oordeels was de laatste ongetwijfeld verschuldigd aan de bittere bejegening en verguizing, waaraan hij mede van onderscheidene zijden had ten doel gestaan. Welk eene scherpe tegenstelling voorts FLACIUS en ARNOLD in de opvatting en beschouwing van een deel der Kerkgeschiedenis schijnen te vormen — het is volkomen naar waarheid door BAUR gezegd, dat beiden in den grond der zaak hetzelfde standpunt in de Kerkgeschiedschrijving innemen, daar beiden hunne *sympathiën* en *antipathiën* even hartstochtelijk hebben uitgesproken, en deze slechts tot verschillende *objecten* hebben uitgestrekt 1).

ARNOLD's liefde voor de Mystiek heeft zich in zijne geschiedenis nergens verloochend. Zij openbaart zich reeds zóó sterk mogelijk in zijne ingenomenheid met de schriften van den *Pseudo-DIONYSIUS*, wier hooge aloudheid hij, in weêrwil der daartegen ingebrachte bedenkingen, als van eene geestesvrucht der Apostolische eeuw, zoekt te redden en te handhaven 2). Natuurlijk is het alzoo, dat de *Mystici* niet minder dan de ketters in hem een' getrouwen pleitverzorger hebben gevonden; en is de hun toegedeelde lofspraak, zoo als ten aanzien van den H. BERNARD 3), soms kariger en schraalder uitgevallen, dan men had mogen verwachten, te uitgewerkter en overvloediger wordt deze, waar het minder algemeen bekende of min beroemde persoonlijkheden geldt. Inzonderheid heeft

welke gaven men inzonderheid in zijn groot werk der Kerk. Historie zien kan." Dl. II. bl. 669.

1) a. a. O. s. 107.

2) Dl. I. bl. 15.

3) Van den H. BERNARD wordt weinig meer gezegd, dan dat zijne schriften in een dikken foliant bestaan, en zeer aangenaam en bewegelijk om te lezen zijn. Dl. I. bl. 629.

hij van de geschiedenis der Mystiek en Mystieken na de Hervorming (zoo als van CASPAR SCHWENCKFELD 1) ANTOINETTE DE BOURIGNON 2), DE MOLINOS 3) en vele anderen) eene hoofdstudie gemaakt. Tal van bijzonderheden heeft hij hieromtrent aan het licht gebracht, maar door zijne liefde voor dit onderwerp zich tot zóó groote uitvoerigheid laten verleiden, dat SCHRÖCKH ten volle gerechtigd was dien aangaande te verklaren: »Wanneer iemand weten wil, wat er al in de laatste eeuwen, in en rondom de Luthersche kerk voor kleine sekten, Enthusiasten, Droomers, nieuwe Profeten, waanzinnige Mystieken, verongelukte Hervormers en andere geestelijke misgeboorten (*Ungeheuer*) meer ontstaan zijn, die vervoege zich, als op hunne algemeene vergaârplaats, tot de Kettergeschiedenis van ARNOLD" 4).

Schetterend moge dan, toen dit werk verscheen, de lofbazuin van een THOMASius hebben geklonken, eene stemme van diep gevoelde afkeuring, een kreet van ontzetting of een klacht van droefheid zou hierop het algemeene antwoord zijn. Bevreemden kan het ons niet, dat niet alleen de gestrengte Lutheraan zich allerdiepst gekrenkt en gekwetst voelde, maar dat ook de meer bezadigde zeker gevoel van toorn nauwelijks onderdrukken kon tegenover eenen schrijver, die alzoo de kerk

1) Dl. II. bl. 436—475.

2) Dl. III. bl. 259—280.

3) Dl. III. bl. 325—329.

4) K. G. Th. I. s. 185. Toch heeft SCHRÖCKH gunstiger over ARNOLD geoordeeld, dan men uit deze aanhaling zou kunnen afleiden. Hij schaamt zich niet (S. 186) te belijden, dat het ARNOLD's kettergeschiedenis geweest is, welke hem aanleiding gegeven, ja gedwongen heeft, de kerkgeschiedenis kritischer en pragmatischer te behandelen, dan vóór hem geschied was.

in al hare schande en naaktheid had ten toon gesteld; die niet enkel het Lutherdom maar de zaak van het Protestantisme zelve, in het oog van den Katholiek verachtelijk en min of meer belachlijk gemaakt had 1). Weldra begon het weêrlegging- en strijdschriften te regenen. Ja, het scheen een tijdlang, terwijl de stroom dier schriften steeds breeder aanzwol, als of de geheele Theologische Litteratuur binnen deze bedding zou samenvloeien. En moeielijk kon het aan ARNOLD's talrijke bestrijders niet vallen — waaronder CYPRIAN, CORVINUS en GROSCH met eere te vermelden zijn — 2) aan te wijzen, hoe eenzijdig, partijdig en onrechtvaardig hij menigmaal in zijn oordeel geworden was; en onnatuurlijk was het niet, dat zij met dubbelen ijver naar misslagen tegen de geschiedenis zochten, om hem die voor de voeten te werpen. Bezwaarlijk kunnen wij dan ook aan SCHAFF e. a. die nog gunstiger dan deze over ARNOLD geoordeeld hebben, toegeven, 3) dat hij waarlijk de Kerkgeschie-

1) Gedurende de vredesonderhandelingen te *Utrecht*, wendde de Card. POLIGNAC zich tot eenen Prot. geleerde, met het bijtend gezegd: „Deze schrijver (ARNOLD) heeft U in al uwe naaktheid ten toon gesteld,” waarop deze zou geantwoord hebben: „Onze eer en onze goede zaak zijn van ARNOLD onafhankelijk.” — Zie SCHRÖCKH, a. a. O. s. 182.

2) E. s. CYPRIANI, „Allgem. Anmerkungen über ARNOLD's K. u. K. H., worinnen bescheidenlich und grundlich erwiesen wird, dasz. A. vermöge seiner vorgefaszten Meinungen, nothwendig parteiisch schreiben muszte, u. s. w.” — G. GROSCH, „Nothwendige Vertheitigung der E. Kirche wider der Arnoldische K. H.” — CORVINUS, „Grundliche Untersuchung der sogenannten unparteiischen K. u. K. H.” te zamen opgenomen in den 3^{den} foliant der Hoogd. uitgave. Zie voorts over den strijd door dit werk teweeg gebracht: FABRICII „Hist. bibl. Fab.” II. p. 452—474” en WALCH, „Einleit. in die Rel. Streit. der Luth. K. II. s. 687 fgg.”

3) „Die *erbauliche* Seite der Kirchengeschichte hervorgehoben zu

denis van hare stichtelijkste zijde heeft voorgesteld, al moest ook zijn werk er toe leiden, er het oog op te vestigen, dat zij voornamelijk van die zijde verdiende beschouwd te worden. Doch hiermede ontkennen wij niet, dat het *Piëtisme*, 't welk aan dit geheel oorspronkelijk werk het aanzijn gaf, juist hierin de hem inwonende levenskracht geöpenbaard, en in de gevolgen, de Kerkgeschiedschrijving op de bane der wetenschap eene goede schrede verder gebracht heeft. ARNOLD heeft, bij alle overdrijving, onnoembaar veel waars en goeds gezegd, wat vóór hem niet zóó gezegd was geworden; wat niet bedekt of verborgen kon blijven voor het scherp onderzoekend oog; wat weêrklank moest vinden in elk waarheidlievend gemoed. ARNOLD, hoe weinig hij zelf ook aan dien eisch voldeed, heeft het woord *onpartijdigheid*, als hoofdvereischte in de Historie, uitgesproken met eene kracht, waardoor het van nu af behoed moest blijven als in de lucht te vervliegen en verloren te gaan. ARNOLD, één der *subjectiefste* geschiedschrijvers, die ooit de pen hebben gevoerd, heeft door den strijd zelven, dien hij uitlokte, krachtadiger ^{an}der velen, die hem in schrijftalent zeer verre

haben." Volkomen stemmen wij daarentegen met dezen S. in, waar hij iets vroeger zegt, dat dit werk geschikt is, om het geloof aan de werking Gods in de Geschiedenis, en den eindelijken triump van het goede, te ondermijnen en een troosteloos scepticisme in de hand te werken. Lezenswaardig is nog, behalve SCHAFF, en de andere meermalen aangeh. schrijvers, waaronder BAUR eene eerste plaats verdient: STÄUDLIN, a. a. O. s. 151—159.

Met de teekening door HASE gegeven, zullen wel meest allen zich kunnen vereenigen: „A. die herbe Betrachtungsweise der Centuriën auf seine eigene Kirche erstreckend, nur im Ideal Apostolischer Zeit befriedigt, fand im Pietismus den Muth in demjenigen, was die Kirche aller Jahrhundert von sich gestosszen hatte, die Spuren des Christlichen Lebens mit Vorliebe aufzusuchen." S. 9.

overtroffen, het streven naar *objectiviteit* in de geschiedenis bevorderd.

Vond ARNOLD vele en heftige tegenstanders, het liet zich evenzeer verwachten, dat zijne opvatting en beschouwing der geschiedenis elders in mindere of meerdere mate goedkeuring of navolging zou vinden, ook bij zulke schrijvers, die op een eenigzins ander standpunt stonden, en zich geenszins in alles door zijne inzichten lieten leiden. Tot dezen mag ook eenigermate ISAËC DE BAUSOBRE gerekend worden (geb. te *Niort* in *Frankrijk* in 't j. 1659, even als L'ENFANT — wiens naam in de geleerde wereld onafscheidelijk met den zijnen is vereenigd geworden — opgeleid aan de Hoogeschool te *Saumur* en Pred. bij de Fransch Herv. gemeente te *Berlijn* † 1738). DE BAUSOBRE maakte zijne hoofdstudie van de geschiedenis der Hervorming, waarvan ook een gedeelte door hem bewerkt is geworden 1). Maar het oorspronkelijk daarvoor aangelegde plan omvatte op zeer breede schaal ook alle vroegere pogingen tot Hervorming, en daaronder ook de secten der Middeleeuwen, zoo als de *Paulicianen*, *Bogomillen* en *Albigenzen*. Geheel in den geest van ARNOLD wenschte hij deze van den blaam van *Manicheïsme* te zuiveren, en van gunstiger zijde, dan zij gewoonlijk beoordeeld werden, te doen kennen en waardeeren. Hij heeft dit plan niet voltooid; wat van zijne diep gaande studiën hierover het licht heeft aanschouwd, is deels voorhanden in hetgeen hij aan L'ENFANT'S „Gesch. van den Hussiten krijg” heeft toegevoegd 2), deels nedergelegd en verspreid in

1) „Histoire de la Réformation,” 4 Tom. 4°. versch. te *Berlijn* na zijn dood, 1785.

2) „Histoire de la guerre des Hussites,” *Laus.* 1745. L'ENFANT gaf buiten dien eene geschiedenis der Conciliën van *Pisa*, *Constanz* en *Bazel*, ieder afzonderlijk bewerkt.

zijne » Geschiedenis van het *Manicheïsme*,» een werk, dat nog altijd over dit onderwerp klassiek gebleven is, waardoor hij den roem der Fransche *réfugiés*, als gelukkige beëfenaars der Geschiedenis — evenals de CLAUDE'S en BASNAGE'S in ons vaderland — in *Duitschland* gehandhaafd en bevestigd heeft, doch hetwelk bij al zijne verdiensten van zekeren invloed getuigt, dien ARNOLD'S »Kettergeschiedenis» op zijnen geest geëfend had.

Met het *Piëtisme* in *Duitschland* was het *Methodisme* in *Engeland* — hoe zeer in enkele grondtrekken onderscheiden — ten nauwste verwant; en ook dit heeft de geboorte aan een Historisch werk gegeven, waarvan met veel meer recht dan van ARNOLD'S »Kerk- en Kettergeschiedenis» gezegd mag worden, dat het de geheele Kerkgeschiedenis uit het gezichtspunt van practische vroomheid voorstelt, en van hare stichtelijke zijde wil beschouwd hebben. Het was de letterarbeid van JOSEF en ISAÄK MILNER (geb. 1740 en 1750 te *Leeds*), die, bij het vroegtijdig overlijden eens weinig bemiddelden vaders, in kommervolle omstandigheden achterbleven, maar door de getrouwe inspanning en aanwending van gelukkige vermogens eene eereplaats in de maatschappij en in de geleerde wereld wisten te verwerven; 2) twee broeders,

1) „Histoire critique de Manichée et du Manichéisme.” II Tom. 4°. *Amst.* 1734 et 39.

2) JOSEF MILNER werd door tusschenkomst van vrienden opgenomen op de school te *Cambridge*, maar was genoodzaakt, uit gebrek aan ondersteuning, de Universiteit ald. weder te verlaten. Na velerlei tegenspoed gelukte het hem eene aanstelling als Rector der Latijnsche

die niet enkel door de banden des bloeds, doch meer nog door overeenstemming des geestes en gelijke richting des gemoeds, aan elkander gehecht en verbonden waren; waarvan de één, als de eigenlijke ontwerper en auteur van het grootste gedeelte des werks, het meest op de rol der Historieschrijvers bekend staat: waarvan de ander, na bij den dood zijns broeders de erfgenaam zijner letterkundige nalatenschap geworden te zijn, eerst de veder der geschiedenis in handen nam.

Terwijl JOSEF MILNER te *Hull* het ambt van Rector der Latijnsche scholen bekleedde, 't welk hem ook de verplichting tot prediken oplegde, had er omstreeks het j. 1770 eene gewichtige omkeering in zijn gemoedsleven plaats, welke zijne prediking te ernstiger en somberder maakte, en daaraan voor een deel zijner hoorders iets minbehagelijks of aanstootelijks, in één woord: die *Methodistische* kleur

scholen te *Hull* te erlangen. Kort vóór zijnen dood werd hij tot eersten stadspreiker verheven. Hij stierf in het j. 1797, en de hoogachting en liefde zijner leerlingen plaatsten een gedenkteeken op zijn graf. — Isaäk werd bij den dood zijns vaders op eene wolspinnerij geplaatst; hoe weinig hij echter dáár zijn Latijn verleerd had, en met welken gelukkigen aanleg hij begaafd was — dit bleek, zoodra hij door zijn ouderen broeder geroepen werd, om hem als hulponderwijzer bij te staan, en meer nog uit de schitterende vorderingen, aan het „*Queen's college*” door hem gemaakt, waar hij van de nederigste betrekking (famus) tot den hoogsten eerrang (President) opklom. Na reeds vroeger den Doctorsgraad in de godgeleerdheid verworven te hebben, werd hij tot Deken van *Carlisle* en Hoogleeraar in de natuurwetenschappen benoemd. Hij stierf in het j. 1820, ten huize van WILBERFORCE, met wien hij innig bevriend was. Zie het levensbericht van beide broeders, door C. SCHÖLL, in *HERZ. Lex.* Isaäk MILNER heeft eene uitvoerige levens- en karakterschets zijns broeders vóór diens predikatiën geplaatst, en het leven van ISAÄK is weder (1842) door M. MILNER beschreven.

en richting gaf, welke ook in zijne later verschenen: „Geschiedenis der Kerk van Christus” geheel is weder te vinden 1).

Het doel, dat MILNER zich met deze beërbijding der Kerkgeschiedenis had voorgesteld, was aan zijne landgenooten eene Geschiedenis in handen te geven, gelijk hij zelf tot hiertoe vergeefs had gezocht, die geheel tot handhaving van de eere des Christendoms 2) tot opwekking, bemoediging en vertroosting zou kunnen strekken van alle oprechte Christenen in zijne dagen. Wat door meest alle Kerkgeschiedschrijvers vóór hem slechts vluchtig en ter loops was behandeld, moest hier hoofdzaak worden en op den voorgrond treden. Veel daarentegen, wat men bij de Centuriatoren, bij den hooggeprezenen MOSHEIM zelfs uitvoerig verhaald kon vinden, kon hier veilig worden gemist, of verdiende slechts eene vluchtige vermelding. Hij wenschte, namelijk, eene geschiedenis der christelijke vroomheid 3) of van het zedelijk-godsdienstig leven dier Christenen te schrijven, die, met PAULUS alle dingen schade hadden geëcht om CHRISTUS te gewinnen, en in waarheid gerekend mochten worden tot de Kerk van CHRISTUS te behooren 4). Zich op de belofte des Heilands verlatende, dat de poorten der helle zijne gemeente nimmer zouden overweldigen, rekende hij met de meeste

1) „The History of the Church of Christ.” I—III vol. 1794—1797. Van het I. dl. gaf IS. M. eene herziene, verbeter. uitg. 1800. Het geheele werk is in 1834 in 4 B. herdrukt, en in het Hoogd. overgezet door MORTIMER.

2) „The honour of Christianity will be supported.” Introd. p. XIV.

3) „Genuine piety is the only thing, which I intend to celebrate.”

4) „Who have been real not merely nominal Christians, and suffered gladly the loss of all things, that they might win Christ and be found in him.”

gerustheid er op, dat het hem nergens ook niet in de donkerste tijden, aan de stof daartoe zou kunnen ontbreken 1). Geheel nieuw was deze beschouwing en bewerking niet te noemen 2). Hij had, om thans van ARNOLD te zwijgen, van wien hij in vele opzichten merkbaar verschilt, JOHN NEWTON (gelijk hij zelf in zijne voorrede erkent) tot voorganger gehad 3), maar te veel mag er in zijn plan en de uitwerking daarvan ten volle zijn eigendom heeten, om daaraan den lof der oorspronkelijkheid te betwisten.

Aan dit *Program*, gelijk hij het zich zelven had voorgeteekend, is MILNER dan ook — zoo verre het hem vergund werd met dezen arbeid voort te gaan — getrouw gebleven. In den eersten band, die de drie eerste eeuwen omvat, treden, gelijk zich verwachten liet, de martelaars met hunnen geloofsmoed op den voorgrond, terwijl de Gnostieken met hunne bespiegelingen geheel naar den achtergrond worden verschoven. Aan IGNATIUS heeft hij eene bijzondere studie gewijd. Met de geestdrift der bewondering verwijlt hij bij den marteldood van POLYCARPUS; maar met de meeste zorg en kennelijke voorliefde is het levensbeeld van CYPRIAAN door hem geteekend, in wien hij het *Ideaal* van den Bisschop voor alle volgende tijden ziet, en wien hij — in eene uitgewerkte *Paralel* tusschen CYPRIAAN en ORIGENES — verre boven dezen plaatst en verheft 4). De tweede band — die door de zorgvuldig-

1) „The Divine Founder of our religion has promised, that the gates of hell shall not prevail against it. Such a succession of pious man in all ages must there fore have existed.”

2) Hij noemt nogtans zijn plan „a proper one.”

3) „Review of Ecclesiastical History.” 1769.

4) In zijne hoogst ongunstige beoordeeling van TERTULLIAAN, die niet weinig afsteekt bij den hoogen lof, door ARNOLD aan dezen kerk-

heid van bewerking nog grootscher en gunstiger verwachtingen opwekt, dan waaraan het vervolg beantwoordt — geeft eenē breede uiteenzetting van den *Ariaanschen* strijd; maar AUGUSTINUS is de eigenlijke hoofdpersoon, waarom zich alles groepeerd, wat de vijfde eeuw roemvols en merkwaardigs heeft opgeleverd. Het bekeerings-proces des beroemden Kerkvaders leende ongetwijfeld, in zijn oog, aan diens beeld eene verhoogde belangrijkheid, en door rijke uittreksels uit zijn boek »de civitate Dei” en zijne »Confessiones” heeft hij den lezer vergund een diepen blik in het hoofd en hart van den helder denkenden en vromen AUGUSTINUS te werpen. Bij de schraalheid der stof, die de ingang der middeleeuwen hem aanbood, was het niet vreemd, dat hij lang bij GREGORIUS *den Grooten* vertoefde, dien hij tot boven zijn wezenlijk standpunt verheft. Men legge eens het bijtend scherpe oordeel van ARNOLD over GREGORIUS naast dat van MILNER: welk eene tegenspraak, welk een onderscheid! Maar al heeft hij al te zeer met den mantel der liefde bedekt, wat in GREGORIUS misprezen moet worden 1), toch moet de slot-som zijns oordeels ons ongelijk rechtvaardiger dan die van ARNOLD voorkomen.

De hoogste aantrekkelijkheid evenwel in de middeleeuwen, die overigens zeer stiefmoederlijk door hem bejegend zijn, had voor hem het beeld van BERNARD van *Clairveaux*, die wederom door ARNOLD met zulk eene

vader toegezwaard, heeft hij daarentegen groote eenzijdigheid en bekrompenheid des oordeels geöpenbaard, en hij verdiende deswege de gestrenge berisping, die hem door SCHAFF, a. a. O. s. 71. (aant.) is toegediend.

1) Men leze vooral: „GREGORY’S conduct. toward the Emperors MAURITIUS and PHOCAS.” Vol. III. chap. VI.

schrane lofspraak was henengezonden. Daarentegen wedijvert hij met dezen in de hooggekleurd-gunstige teekening der *Katharen* en *Waldenzen*, wier lotwisselingen en vervolgingen — terwijl overigens de geschiedenis bij de XII^{de} eeuw afbreekt — nog, tegen het einde van den derden band, tot op de tijden der Hervorming worden afgemaald.

Zóó verre had JOSEF MILNER, het met de uitgave zijner geschiedenis gebracht, toen de dood hem overviel. In den schat zijner papieren vond ISAÄK nogtans eene rijke verzameling van stukken voorhanden, waarin de wegbe-reiding der Hervorming en de gang, dien zij van JOHN WICLIFF uit naar *Boheme* gekozen had, in het breede beschreven was, en ook de eerste Periode der *Duitsche* Hervorming van LUTHER'S optreden en den aflatstrijd af tot op den rijksdag van *Worms* hare behandeling vond. Hij orderde die en gaf ze, naar het manuscript zijns broeders, met bijvoegselen en verbeteringen, in den vierden band, die ten j. 1803 het licht zag. Doch hiermede was de lust bij ISAÄK ontwaakt, om door de voortzetting dezes werks, de waardigste hulde aan de nagedachtenis zijns broeders te brengen. Hij zette zich met ijver tot die taak, en als de vrucht daarvan verscheen, in 't jaar 1809, de *viijfde* band 1), die echter de geschiedenis slechts een tiental jaren verder tot op den rijksdag van *Augsburg* bracht.

ISAÄK MILNER staat als *Historiograaf* niet beneden maar boven zijnen broeder. Veel meer dan deze de man van wetenschappelijke ontwikkeling, heeft hij zich gestrenger rekenschap van zijne bronnen gevraagd, en scherper toegezien niets te vermelden, wat hij niet Historisch vermocht

1) Om zijn werk geheel aan dat zijns broeders te doen aansluiten, heeft hij dit het IIde deel van den *vierden* band genoemd, en (weinig behagelijk!) de paginatuur tot bl. 1168 laten doorloopen.

te staven 1). Ook de bedenking, welke tegen JOSEF gereed lag, dat het door hem gekozene gezichtspunt, veel, wat tot den omvang der kerkgeschiedenis behoort, onaangevoerd moest laten, en aan de volledigheid des geheels zou schaden, zal hier veel minder van toepassing zijn. Intuschen is hetzelfde waas van vroomheid ook over dit gedeelte des werks uitgebreid. Evenals zijn broeder beijvert hij zich, bij elke schrede, die hij voorwaarts doet in de Geschiedenis der Hervorming, Gods vinger op te merken 2), zonder dat hem verweten kan worden, dat hij het Historisch verband der dingen heeft voorbij gezien, of de zoogenoemd tweede oorzaken te zeer aan zijne aandacht heeft laten ontglippen. Het is hem als eene eere toegerekend, dat hij de helden-gestalte van LUTHER, voor het oog zijner landgenooten, in zijne volle grootheid heeft doen optreden, en de beteekenis en het gewicht der *Duitsche* Hervorming hooger waardeering, dan zij vroeger gevonden had, in *Engeland* heeft doen vinden 3). Jam-

1) Hij maakt er zelfs MOSHEIM een verwijt van, dat deze dit niet genoeg hebbe behartigd: „To this day, notwithstanding the general reference of Dr. MOSHEIM, I search in vain for the grounds of several of his most positive assertions.” *Preface* p. XII.

2) Wat hij in de voorr. van Bd. IV. p. XII van zijnen broeder getuigt, geldt evenzeer van het door hem geschrevene: „The devout mind of the autor of this History saw the Finger of God in every step of the Reformation.”

3) Zie SCHÖLL, a. a. O. Vreemd is het, dat Dr. SCHAFF, die over JOSEF M. vrij uitvoerig handelt, van het verdienstelijk aandeel, dat de jongere broeder aan dezen arbeid genomen heeft, volstrekt geen gewag heeft gemaakt. Zóó ook geldt veel minder van den jongeren broeder, wat HASE s. 12 gezegd heeft: „Die entschieden fromme Richtung war lange nur durch MILNER vertreten, in der rein practischen Weise des Methodismus, ohne Quellen-studien.”

mer — daar het werk niet verder is voortgezet — dat het bij deze proeve is gebleven!

Keeren wij nog eens tot JOSEF MILNER terug, en plaatsen wij ARNOLD nevens hem, dan kan MILNER, wat rijkdom van Historische kennis betreft, niet in ARNOLD's schaduw staan, maar ook ARNOLD, in schrijftalent, niet met MILNER vergeleken worden. Beiden hebben, waar zij vroomheid des harten vonden of meenden te mogen vooronderstellen, te veel verschoond en vergoëlijkt; doch MILNER — wat men allermint van ARNOLD kan getuigen — houdt zich meest overal vrij van hartstochtelijke Polemieken. Hij vormt door zijn *practisch*-vromen en tegelijk *irenischen* geest de sterkste tegenstelling van het karakterbeeld, dat de Kritisch-Polemische richting aan dit tijdperk heeft ingedrukt. Het verwondert ons niet, dat zijn werk een tijd lang den roem eener edele *populariteit* in *Engeland* heeft kunnen handhaven. Hij wekt bij ons zeker voorgevoel, wat de Kerkgeschiedschrijving, op veel hooger standpunt van wetenschappelijke ontwikkeling geplaatst, onder de bewerking van eenen NEANDER zou kunnen worden.

V.

DE KERKGESCHIEDSCHRIJVING IN HAREN OVER- GANG TOT DE PRAGMATISCHE METHODE.

Wij zijn reeds dicht tot de grenzen van het thans behandelde Tijdperk genaderd, en zien ons daarmee in dat gedeelte der geschiedenis overgebracht en verplaatst, dat geheel het karakter van eenen tijd van overgang draagt. Het was de tijd, waarin de Wijsbegeerte gereed stond de wapenen op te nemen om de Dogmatiek te bestrijden; waarin de *Encyclopaedisten* in *Frankrijk* en de *Deïsten* in *Engeland*, met eene stoutheid, die toen nog de wereld verbaasde, de vaan des ongeloofs begonnen op te steken; waarin de boeien der Luthersche Orthodoxie in *Duitschland* lossen werden, en allerwege zich de voorteeuwen vertoonden der tijden, die dáár als de dagen der verlichting (*aufklärung*) zouden worden begroet. Ook de *Historiographie* deelde in deze beweging. Het was de tijd, waarin de zwaarlijvige, nauw tilbare folianten gaandeweg door handelbaarder kwartijnen werden vervangen. En niet zóó onverschillig of weinig beteekenend, als dit zou kunnen schijnen, is die verwisseling van formaat te ach-

ten. Het duidde aan, dat men niet langer uitsluitend met het opeenhoopen en samendragen der Historische stof zich bezig hield, maar dat men aanvankelijk er in slaagde de bijeenvergaderde en kritisch bearbeide stof te beheerschen en meester te worden 1). Het was de tijd, waarin de *Kritisch-Polemische* richting voor eene meer *Pragmatische Methode* stond te wijken, en, door de gelijktijdige werking van verschillende factoren, eene geheele wedergeboorte der Kerkgeschiedschrijving werd voorbereid.

Hoe arm in vruchten het veld der Kerkgeschiedenis in *Duitschland*, tot na het midden der zeventiende eeuw, was gebleven -- met den aanvang der achttiende eeuw was een nieuw leven ook in den boezem der Luthersche kerk ontwaakt. Onderscheidene handboeken, waarvan sommige van veel studie getuigden, die een betere toekomst voorspelden, waren in den laatsten tijd verschenen. Een aantal geleerden, met een' CASPAR SAGITTARIUS, die nog in de voorgaande eeuw gebloeid heeft 2), aan het hoofd,

1) Zie BAUR, a. a. O. s. 117.

2) Geb. 1643 in *Lunenburg*, Hoogl. te *Jena*, wegens de uitgebreidheid zijner kennis, den naam van *Polyhistor*, dien hij droeg, ten volle waardig, † 1694. SAGITTARIUS heeft zich omtrent de geschiedenis van *Duitschland*, voornamelijk van *Thuringen* hoog verdienstelijk gemaakt. Opmerking verdient het, dat hij in zijne „*Antiquitates Gentilismi et Christianismi Thuringici*” het bewijs heeft geleverd, of heeft trachten te leveren, dat er reeds lang vóór de tijden van BONIFACIUS goede Christenen in *Thuringen* geleefd hebben, en daaruit even als ARNOLD de gevolgtrekking heeft afgeleid, dat aan B. in geenen deele de eere-naam van Apostel der *Thuringers* is toekomende. — In het vak der kerkgeschiedenis heeft hij den meesten naam gemaakt door zijne: „*Introductio in Hist. Eccles. et singulas ejus partes*,” een werk, dat vooral wegens de opgave van kerkelijke schrijvers, daarin voorkomende, vroeger veel is gebruikt en aangehaald, doch onvoltooid is

zooals JOH. ANDR. SCHMIDT te *Jena* 1), ADAM RECHENBERG 2) te *Leipzig*, THOMAS ITTIG 3), droegen tot de wederopwekking van de studie der kerkgeschiedenis het hunne bij, om in dit loffelijk pogen straks door den beroemden JOH. FRANZ. BUDDÉUS 4), door de FABRICIUSSEN 5), en den

gebleven, en door zijn leerling en vriend SCHMIDT in 1714 is uitgegeven.

1) Schrijver van een in zijnen tijd en nog lang daarna hooggeschat compendium, dat later door JOCHER op nieuw is uitgegeven en voortgezet, en van eene „*Commentatio de vita et scriptis SAGITTARII.*” *Jenae* 1713.

2) Schrijver van „*Summarium Hist. Eccl. in usum stud. Juvent. Lipsiae* 1697, een compendium, dat vele uitgaven beleefd heeft. Hij nam daarin het eerst eene hoofdverdeeling der Kerkgeschiedenis in Perioden aan, waarop wij later zullen terugwijken.

3) Hij schreef: „*de Patribus Apostolicis*” en „*Selecta Capita Hist. Eccl.*” welke veel deden verwachten, maar hij bracht het hiermede niet verder dan de eerste eeuwen.

4) Geb. 1667 te *Anclam*, Hoogl. te *Halle* en te *Jena*. † te *Gotha* 1729, de universeelste der Luthersche Theologen, die in verzoenenden geest op zijnen tijd zocht te werken, en, door SAGITTARIUS tot de Historische studiën geleid, door zijne „*Isagoge Historica ad Theologiam universam*” de *Historische* behandeling van onderscheidene vakken der godgeleerde wetenschap aanbevolen en bevorderd heeft.

5) JOH. FABRICIUS, † in 't j. 1729, opvolger van den jongeren CALIXTUS, bezielde met denzelfden *Irenischen* geest, gaf eene soort van vergelijkende symboliek over het verschil tusschen de Lutherschen, en de Atheïsten, Heidenen, Joden, Mahomedanen, Socinianen, Anabaptisten, Roomsche-katholieken en Hervormden; alsmede belangrijke bijdragen tot de geschiedenis in zijne „*Historia Bibliothecae Fabricianae.*” VI. T. 4°. — JOH. ALBERT. FABRICIUS † 1736 (nog algemeener bekend door zijne „*Codex Apocr. N. T. Hamb.* 1703 en *Cod. Pseudepigr. V. T.*” *Hamb.* 1713), was Hoogl. te *Hamburg* schrijver van het voor Patristiek en de Letterkundige geschiedenis van Kerkelijke schrijvers belangrijke werk „*Bibliotheca Ecclesiastica.*” *Hamb.* 1718.

ouderen WALCH 1) ondersteund en gevolgd te worden. Had de Hervormde kerk, gedurende de zeventiende eeuw, in het aantal en gehalte van geschiedkundige werken, door hare geleerden voortgebracht, de Luthersche zeer verre overtroffen: van nu af zag men deze steeds gunstiger te voorschijn treden, om op dit gebied een beslist voorrang te doen gelden en te blijven handhaven.

En daar wij van TURRETINUS en DE BEAUSOBRE, en enkele Engelsche godgeleerden, wier leeftijd valt in de achttiende eeuw, alreede gewaagd hebben; daar wij met eene loffelijke yermelding van JABLONSKI 2) kunnen volstaan, en voor onzen beroemden landgenoot HERMANNUS VENEMA, die anders hier eene gezette beschouwing ten volle zou verdienen, elders de hem toebehoorende plaats bewaard blijft, zullen wij, bij den uitgang van dit tijdperk, ons oog nagenoeg uitsluitend op de Luthersche kerk gevestigd hebben te houden.

Wel behield het *Lutheranisme* nog altijd zijne *Zeloten*,

1) JOH. GEORGE WALCH, geb. te *Meiningen* 1693, eerst Hoogl. in de wijsbegeerte, daarna in de Godgel. te *Jena*, † in 't j. 1769; de verdienstelijke uitgever van LUTHER'S werken, en schrijver van de „*Bibliotheca patristica litt.*” en de „*Bibliotheca Theol. sel. Litt.*” baande voor zijnen zoon het letterspoor, dat deze zou volgen, door zijne „*Hist. und Theol. Einleitung in der Rel. streitigkeiten ausser der Ev. Luth. K.*” V Bd. 1733—36, en ondernam nog eene algem. Kerkgeschiedenis te schrijven, (*Jena* 1744) welke nogtans niet verder loopt dan den aanvang der 4^{de} Eeuw.

2) PAUL ERNST JABLONSKI (geb. te *Berlijn* 1693 † 1757) Rector en Predikant bij de Herv. gemeente te *Frankfort a. d. Oder*, schreef, buiten twee Lat. verhandelingen de eene over het Nestorianisme, de andere over den afaat, zeer gewaardeerde: „*Institutiones Hist. Christ. antiquioris et recentioris.*”

zoo als in ERNST SALOMO CYPRIAN 1), dien wij reeds als een der wakkerste bestrijders van ARNOLD hebben genoemd, en die met geen mindere geestkracht en ijver zich tegen eene ineensmelting of verbroedering van Lutherschen en Hervormden bleef verzetten; maar ook deze legde in onderscheidene geschriften een onmiskenbaar talent voor geschiedschrijving aan den dag; en steeds krachtiger deed zich de invloed gelden van in hoog aanzien geplaatste Theologen, zoo als van BUDDIUS en FABRICIUS, die voor het Pietisme gunstiger gestemd, meer in den geest van CALIXTUS en SPENER zochten werkzaam te zijn; en — dat ARNOLD'S heftig en doortastend schrijven ook zijne heilzame strekking heeft gehad; dat het geen er goeds was onder het door hem uitgestrooide zaad, niet overal in de doornen was verstikt, maar hier en daar eene goede aarde gevonden had, dit bewees

CHRISTIAAN EBERHARD WEISMANN, (Hoogleeraar te *Tübingen* † 1747) toen deze in het j. 1718 zijne »Gedenkwaardigheden uit de Kerkgeschiedenis des N. T.» het licht deed aanschouwen 2), die met algemeene goedkeuring en ingenomenheid ontvangen werden. Zijn werk, hoewel de

1) Geb. in 't j. 1673 te *Helmstadt*, Direct. van 't Gymnas. Acad. te *Coburg*, † 1745; schrijver o. a. van eene Geschiedenis der Augsburgsche geloofsbelijdenis en „Vom Ursprung und Wachsthum des Pabstthums” welk laatste geschrift, als proeve van geschiedschrijving uitermate hoog door SCHRÖCKH wordt geprezen (a. a. O. s. 189). Het leven van CYPRIAN is beschreven door ERDM. RUD. FISCHER, 1749.

2) „Introductio in memorabilia Ecclesiastica Historiae sacrae N. T. maxime vero *seculorum primorum et novissimorum*, ad juvandam notitiam regni Dei et Satanae cordisque humani salutarem.” II T. 4°. 1718, 19. De tweede uitgave, waarbij de onderschrapte woorden zijn weggevallen, verscheen in 1745.

geschiedenis in haren wijdsten omvang daarin behandeld werd, maakte geenerlei aanspraak op volledigheid en vormde geenszins een streng sluitend, samenhangend en wel afgerond geheel; maar het was zijn toeleg, bij eene oordeelkundige keuze tusschen het meer en min gewichtige, daaruit het belangrijkste, bruikbaarste en vruchtbaarste te kiezen, en daarin is hij uitnemend gelukkig geslaagd. De eerste en beide laatste eeuwen des Christendoms waren in onderscheiding van de andere met zulk eene in het oogvallende uitvoerigheid bewerkt, dat hij het noodig vond dit op den titel aan te duiden; maar hem zelve mishagde deze onregelmatigheid, en hij zocht zoo veel mogelijk daaraan te gemoet te komen, toen vele jaren later eene rijk vermeerderde uitgave verscheen, welke door hem zelve met de meeste zorg was herzien en verbeterd. Hoe scherp dualistisch gekleurd voorts de titel moge schijnen (als moettende dienen om eene heilzame kennis van het rijk Gods en van den Satan en van het menschelijke hart te bevorderen), de schrijver zelf, toont bewust of onbewust daarboven te staan, daar hij overal, in plaats van, even als LUTHER en FLACIUS, de macht des kwaads, in den Satan verpersoonlijkt, te laten werken, de natuurlijke oorzaken en beweegredenen tot haar recht laat komen, en het verband der gebeurtenissen met veel helderheid des oordeels ontvouwt.

WEISMANN was geenszins van het Piëtisme afkeerig, en op vele plaatsen zijns werks openbaart zich zekere liefde voor eene reine Mystiek. Van daar, dat ook de jeugdige, pas opkomende Broedergemeente met zekere ingenomenheid door hem werd begroet; eene ingenomenheid, waarvan hij later, nauwkeuriger met het eenzijdige harer richting bekend en vertrouwd geworden zijnde, grootendeels weder terugkwam. De geest van *practische*

vroomheid, die hem bezielde en zich op zóó menige bladzijde zijns werks heeft afgespiegeld, moest hem wel tot op zekere hoogte in ARNOLD een' geestverwant doen ontdekken, die dan ook bij hem billijker beoordeeling en waardeering dan bij de meesten zijner tijdgenooten heeft gevonden. Ook hem stiet de hardheid geweldig tegen de borst, waarmede de kerk zoo velen, die met den ketternaam gebrandmerkt stonden, had uitgestooten, maar afkeerig als hij was van uitersten, werd hij juist door ARNOLD op den waren en goeden weg des vernieuwden onderzoeks, en tot eene te onbevangener uitspraak geleid. WEISMANN'S »Gedenkwaardigheden» genoten de eer bij voorkeur als handboek der kerkgeschiedenis in *Duitschland* gebruikt te worden, totdat zij door latere *Compendia* werden verdrongen; en het vruchtbaar gebruik, dat daarvan te maken viel, en de helderheid en gematigdheid des oordeels, daarin uitgesproken, maakten die onderscheiding ten volle verdiend. Ook latere *Historici* hebben de niet geringe waarde van dit werk, als het in het licht van zijnen tijd beschouwd wordt — zonder het oog voor zijne leemten en gebreken te sluiten, of hem van zekere lichtgeloovigheid vrij te spreken — ten volle erkend 1). BAUR is nauwelijks uitgesproken in zijnen lof. Men bespeurt het aan hem, dat het hoofd der nieuwere Tubinger school er zeker welbehagen in heeft gevonden, door een der waardigste vertegenwoordigers van de ou-

1) Verg. SCHRÖCKH, a. a. O. s. 192. STÄUDLIN, a. a. O. s. 160. SCHAFF, a. a. O. s. 74. — Ook HAGENBACH in 't art. „Kirchengeschichte” in HERZ. *Lex.* gewaagt van hem met welverdienden lof. Te meerdere verwondering mag het baren, dat aan W. in dit *Lex.* geen afzonderlijk artikel is gewijd, 't welk hij toch niet minder dan FFÄFF verdiend had.

dere Tubinger school, op dit punt veiliglijk eene kroon te kunnen vlechten 1).

Nog meerdere bekendheid en vermaardheid bij het toen levende geslacht erlangde de Wurtemberger Theoloog CHRISTIAAN MATTHIAS PFAFF (geb. te *Stutgard* in 't j. 1686. even als WEISMANN gedurende eene reeks van jaren Hoogleraar te *Tubingen*, doch tegen het eind zijns levens naar *Giessen* verplaatst, en dáár in 't j. 1760 gest.) een dier godgeleerden, die aan de letterdienst der Orthodoxie, gelijk die in de Luthersche kerk was ingeworteld, steeds openlijker den krijg verklaarden, en er naar streefden, om eene verzoening en vereeniging der Protestantsche kerken in den geest van CALIXTUS tot stand te brengen.

Toegerust met een schat van vroegtijdig verkregene kennis, ondernam hij in gezelschap van een jeugdigen vorst, dien hij tot geleider diende, wijd uitgestrekte reizen. Hij knoopte met de meest beroemde geleerden, in onderscheidene landen, betrekkingen aan, zette onverpoosd in de boekverzamelingen der steden, waar hij vertoefde, zijne nasporingen voort, en zag zich in staat gesteld, de Theologische letterkunde, door de ontdekking en mededeeling van nog onbekende handschriften, bij herhaling te verrijken 2). Een zijner meest gewaardeerde schriften handelt »over den oorsprong van het kerkrecht.» Hij schreef een aantal Dissertatiën van kerkhistorischen inhoud. Veel minder eer dan WEISMANN legde hij met zijn handboek over de kerkgeschiedenis in, dat reeds door de overlading met ci-

1) a. a. O. s. 111—118.

2) Zóó gaf hij fragmenten van IRENAEUS uit, in de Bibliotheek van *Turin* door hem gevonden, en zond hij aan MONTFAUCON, bij de uitgave van CHRYSOSTOMUS, nog niet gedrukte *homiliën* van den beroemden kerkvader, en aan de *Bollandisten* bijdragen voor de *Acta sanctorum* toe.

taten, en een gerekten, weinig behagelijken stijl den lezer moest afschrikken 1), maar bij zijnen dood liet hij toch de roemvolle herinnering achter, één dier geleerden geweest te zijn, die de kerkgeschiedenis in dien tijd met de meeste vrucht beëfenden, en de liefde daarvoor ook bij anderen wisten op te wekken en aan te kweeken 2).

Maar hoevele namen er als helderschijnende sterren toen aan Duitschlands hemel zichtbaar werden, van mannen, die bij hun leven en na hunnen dood zekeren lichtglans bleven verspreiden, zij worden alle — gelijk de mindere sterren, bij het verrijzen van eene flonkerster van de eerste grootte, terugdeinzen en verbleeken — in glans overstraald en verdonkerd door den naam van JOHANNES LAURENTIUS MOSHEIM, die nog lang met de eervolste onderscheiding zal worden herdacht en uitgesproken, ook nadat men zal hebben opgehouden zich door hem op de bane des onderzoeks te laten voorlichten; ook nadat de arbeid van meest al zijne voorgangers tot eene geheele vergetelheid zal zijn gedoemd.

Zonderling in den hoogsten graad moet het heeten, dat wij omtrent het eigenlijke geboortejaar, de afkomst en de vroegste levensbijzonderheden van eenen geleerde, dien *Duitschland* terecht onder zijne meest beroemde Geschiedschrijvers telt, geheel onkundig zijn gebleven; en toch is het letterlijk waar, dat wij weinig meer daarvan weten, dan dat hij tegen het einde der zeventiende eeuw, vermoedelijk omstreeks het j. 1693 of 1694, te *Lubeck* zal

1) SCHRÖCKH is hoog met PFAFF ingenomen: STÄUDLIN oordeelt veel minder gunstig over hem.

2) Een nauwkeurig levensbericht en verslag van zijne werkzaamheid als Theoloog zijn gegeven door TH. PRESSEL in HERZOG's *Lex.*

geboren zijn; op de Latijnsche school te *Kiel* dapper verzen gemaakt heeft, en, terwijl hij om den broode, op de landgoederen in *Holsteyn*, huisonderwijs gaf, zich liet welgevallen de kinderen van één dier Edellieden, door het spel eener Comedievertooning, wekelijks te verlustigen. Zijne lofredenaars hebben hem in onze eeuw een hoogadellijken stamboom gegeven 1). Volgens een H. S., op de *Wolfenbuttelsche* Bibliotheek berustende, 2) zal hem van 's Vaders zijde vorstelijk bloed door de aderen hebben gestroomd, doch zijn ware geslachtsnaam voor de wereld een geheim zijn gebleven. Hieruit zou zich te gereeder laten verklaren, dat MOSHEIM zelf het punt zijner geboorte en afkomst zorgvuldig verreed; dat hij, als jongeling, kommerlijk genoeg voor zijn bestaan had te zorgen; maar, na eenmaal als jeugdig en veelbelovend geleerde de aandacht op zich gevestigd te hebben, in hooge mate de bescherming en begunstiging van enkele vorstelijke personen genoten heeft. In het j. 1723 werd hij tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Helmstadt* benoemd. Spoedig daarna werd hem, met den titel van Abt, de voogdijschap over twee Abdijen geschonken, wat hem niet alleen het goede dezer aarde in zekere ruimte te genieten gaf, maar ook hem in staat stelde, in wijderen kring, waar hij wilde en gelijk hij wenschte, aan anderen wel te doen, en het goede te stichten. Langer dan twintig jaren, verre het grootste deel zijns openbaren werkzaam levens, bleef hij deze hoogeschool tot luister en sie-

1) PUTTER, JANI en LÜCKE achten hem vermaagschapt aan het adellijk geslacht der Vrijheeren VON MOSHEIM in *Stiermarken*. Het blijkt echter niet dat M. zich immer VON MOSHEIM geschreven heeft.

2) In de „*Memorabilia Historiae Brunsv.*” Zie HENKE in HERZOG'S *Lex. Th X s. 69.* (aant.).

raad verstrekken. Zelfs had hij zich schriftelijk verbonden haar niet te verlaten; en vruchteloos bleven een tijd lang de herhaalde aanzoeken van de Universiteit te *Göttingen*, om zijnen geviërdten naam aan haren opkomenden bloei te verbinden. Ten laatste liet hij zich bewegen, na van zijne verbindtenis te *Helmstadt* ontslagen te zijn, om het ambt van *Kanselier* der Hoogeschool te *Göttingen* te aangaarden (in 't j. 1747); en de voorspoed, dien de pas gestichte *Georgia Augusta* in het eerste tijdperk van haar bestaan genoot, mocht grootendeels MOSHEIM'S schepping heeten. Hij stierf aldaar in het j. 1755, toen hij nog nauwelijks gerekend kon worden de grenzen des ouderdoms te hebben overschreden 1).

Hoe verdienstelijk MOSHEIM zich gedurende zijne Theologische loopbaan omtrent onderscheidene deelen der Godgeleerdheid gemaakt hebbe, bepaaldelijk ook omtrent de *Ethiek* en *Homiletiek* 2): Kerkhistorie was en bleef toch het eigenlijk hoofdvak zijner oefening. Wij willen van de voornaamste vruchten dezer studie een geregeld overzicht geven, om bij het werk, dat aan zijnen naam het meest de onsterfelijkheid verzekerd heeft, het laatst en het langst te vertoeven, en daarmede vooral de kenschetsing en waardeering zijner eigenschappen als *Historicus* te verbinden.

Het laatstbedoelde werk, zijn »Onderricht in de Kerkgeschiedenis des N. T.» waaraan hij tot aan zijnen dood

1) Buiten de hier genoemde S. zijn al de S. die in de vorige en in deze eeuw over M. geschreven hebben, nauwkeurig vermeld door HENKE. a. a. O. s. 77.

2) M. zelf heeft eene nauwkeurige opgave van al zijne schriften gegeven in zijne: „Notitia scriptorum et dissertationum a MOSHEMIO vel auspiciis ejusdem editorum,” *Helmst.* 1731; welke na dit jaartal nog aanmerkelijk vermeerderd zijn.

bleef voortarbeiten, mag mede het eerst genoemd worden, als waaryan reeds zeer vroegtijdig eene eerste uitgave verscheen 1). Het was er op aangelegd, om de Geschiedenis, naar de vier hoofdtijdperken, waarin hij haar wilde verdeeld hebben, in vier boeken, van matigen omvang aftedoen, maar behelsde, bij zijne eerste verschijning, slechts drie boeken, d. i. de Kerkgeschiedenis tot op de Hervorming; waarom hij aan dit gedeelte bij eene vernieuwde uitgave den titel van »oudere Kerkgeschiedenis gaf 2);» waarop ettelijke jaren later het vierde boek of de »nieuwere Kerkgeschiedenis» volgde 3). Doch hiermede was de rijke voorraad zijner kennis in geen een deele uitgeput. Van stonden aan lachte het denkbeeld hem tegen, om wat aan ARNOLD als *Ideaal* had voor oogen gezweefd, ten volle te verwezenlijken, door eene waarlijk onpartijdige »Kerk- en Kettergeschiedenis» te geven 4), Als proeven, die daarvan een gedeelte zouden uitmaken, moesten enkele, in het Hoogduitsch geschrevene, met veel Historische studie bewerkte *Monographiën* strekken: »over de *Ophiten* of slangenbroeders» »over de *Apostelorden*» en over »MICHAEL SERVEDO.» Mocht al het eerstgenoemde onderwerp weinig belangwekkends en aantrekkelijks bezitten — de bewerking daarvan getuigde voor het minst, hoe MOSHEIM een veel dieperen blik dan één zijner voorgan-

1) „Institutiones Historiae Ecclesiasticae Novi Testamenti.” *Helmstadii*. 1726.

2) „Institutiones Hist. Eccl. antiquioris.” *Helmst.* 1737.

3) „Institutiones Hist. Eccles. recentioris.” *Helmst.* 1741.

4) In het nederd. vert. door A. VAN MOERBEEK en uitgeg. onder den titel: „Uitvoerige verhandelingen over voorname stukken uit de vroegere en latere Historie der kettters,” in II dl. Het eerste deel handelt over de *Ophiten* of *Slangenbroederen*, het tweede over de *Apostelorden*, *Utrecht* 1776.

gers, in den aard en het wezen van het Gnosticisme geslagen had. Des te belangrijker en boeiender wegens vorm en inhoud beide, was zijne monographie over SERVET. Al had MOSHEIM's oordeel over dezen ongelukkige, zonder hem de aanspraak op het innigst gevoel van deernis te ontzeggen, iets minder zacht en gunstig, en iets minder hard en gestreng over CALVIJN, als den bewerker van zijn doodvonnis, kunnen zijn: zij verdiende toch de daaraan toegekende lofspraak van in voortreffelijkheid van schrijfrant en bewerking door weinige Historische schriften uit dien tijd geëvenaard te worden 1). Bovendien had hij, bij de eerste uitgave van zijne Kerkgeschiedenis zulk een schat van zaken teruggehouden; zooveel was daarin slechts even aangeroerd, wat hem voorkwam een veel breeder uiteenzetting, een diepergaand onderzoek en grondiger bewijsvoering te behoeven of te verdienen, dat hij zich niet voldaan rekende met eene veel herziene en verbeterde uitgave voor de pers te bewerken, maar ook zich voornam een veel grootsher en omvangrijker werk over de Kerkgeschiedenis daar nevens te plaatsen. Doch het zou hem niet vergund zijn veelmeer dan den hechten en breedten grondslag te leggen van het gebouw, zooals dit voor het oog zijns geestes afgewerkt te prijken stond; maar toch genoeg heeft hij gegeven, om aan anderen met bewondering te doen zien, hoeveel, bij eene gelukkige voltooiing van het geheel, daarvan zou hebben kunnen worden. Slechts twee geschriften, daartoe betrekkelijk, maar die voor de Historische wetenschap nog altijd eene duurzame waarde bezitten, mochten het licht aan-

1) SCHRÖCKH, a. a. O. s. 198 noemt dit „eines der schönsten Historischen Werke, die in unsere Sprache geschrieben sind;“ en maakt terzelfder plaatse nog gewag van een ander geschrift van M. „Erzählung der neuesten Chinesischen Kirchengeschichte.“

schouwen. Het eene was eene nadere bewerking van de eerste eeuw der Kerkgeschiedenis; 1) het andere behelsde »Commentaren op de merkwaardigste zaken en gebeurtenissen,» in diezelfde Geschiedenis voorkomende, »vóór den tijd van KONSTANTIJN den Grooten 2).» Van dit laatste geschrift maakt zijn onderzoek naar den geest en het karakter van het *Manichaeïsme* en de ontleding, welke hij van dit stelsel geeft, een belangrijk deel en tegelijk een wezenlijk sieraad uit. Het verdient nevens het vele voortreffelijke gelegd en geplaatst te worden, wat men in zijne »Verhandelingen over Historische onderwerpen» als in eene rijke schatkamer vindt bijeenvergaard 3).

Gelijk MOSHEIM met deze schriften voornamelijk het historisch onderzoek uit de bronnen zelve verder zocht te brengen: zóó was hij er ook op bedacht de Geschiedenis, gelijk hij haar bewerkt had, voor het algemeen gebruik geschikter en toegankelijker te doen worden. Daartoe diende een Uittreksel uit zijn »Onderricht in de K. G.» 't welk, onder zijn oog, door MILLER bewerkt, met eene voorrede van zijne hand, werd in het licht gegeven 4), en, als handboek of leidraad bij het onderwijs ingevoerd zijnde, in het nu volgende tijdperk, zijn voorrang boven alle andere *Compendia* bleef handhaven. Eindelijk had hij aan de verbeterde en vermeerderde uitgave van het oorspronkelijk Latijnsche werk, dat jaren lang onder be-

1) „Institutiones Hist. Christ. majores, saec. I.” *Helmst.* 1739.

2) „De rebus christianorum ante Constantinum M. Commentarii.” *Helmst.* 1753.

3) „Syntagma Dissertationum ad Historiam Ecclesiasticam pertinentium.”

4) „Instit. Hist. Eccles. in compendium redactae a J. P. MILLERO, cum praefat. MOSHEMII.” *Lips.* 1752.

werking was gebleven, en waaraan hij zijne beste krachten had besteed, de laatste hand gelegd 1). Weinige maanden vóór zijnen dood, toen het laatste blad de pers verliet, mocht hij nog met diep gevoel zijne vreugde en dankbaarheid aan God betuigen 2), dat het hem vergund was geworden dezen arbeid te voltooien; maar het zou hem niet beschoren zijn, getuige van den opgang te zijn, dien dit werk, niet enkel bij zijne eerste verschijning, in en buiten het Duitsche Vaderland zou maken, maar die daaraan gedurende eene reeks van jaren zou verzekerd blijven.

En die opgang was inderdaad even buitengewoon als algemeen te noemen. Geheel *Duitschland* — dat van bewondering voor den geleerden Schrijver doordrongen was; dat eerbied en liefde voor hem koesterde, die zich even zuiver en sierlijk in het Hoogduitsch als in het Latijn wist uit te drukken, en daardoor de moedertaal weder in eere bracht — ontving het thans voleindigde werk als een kostbaar en hooggewaardeerd geschenk uit zijne hand. Twee Hoogduitsche vertalingen, de eene door VON EINEM de andere door SCHLEGEL ondernomen, zagen met aantekeningen en uitbreidingen, na elkander het licht 3), en, al bereikten zij in sierlijkheid en kracht van uitdrukking het oorspronkelijke niet, zij deden toch aan dit werk een

1) „*Instit. Hist. Eccles. antiquae et recentioris libri IV, ex ipsis fontibus insigniter emendati.*” *Helmst.* 1755. De tweede editie, die als de beste geldt, door mij gebruikt, is van het j. 1764.

2) „*Deo praeponenti, qui vires seni ac multis laboribus et curis fracto suppeditavit, ut hoc opus perficerem amplissimas, quas debeo, et immortales gratias ago.*” *Praef.* ad fin.

3) Die van v. E. verscheen te *Leipzig* in VII dl. 1769—1778; die van S. te *Heilbron* 1769—1789, voortgezet door J. J. FRANK 1796.

uitgebreideren kring van Lezers vinden. Gelijke zorg en ijver werden door MACLAINE en later ook door MURDOCK, aan eene Engelsche vertaling besteed. Met veel vlijt en oordeel legden beide Engelsche geleerden zich toe, om het zaakrijkste wat MOSHEIM's grootere Historie-werken behelsden, in een schat van aantekeningen en bijvoegsels, onder het oog hunner landgenooten te brengen. Ook aan de Nederduitsche overzetting is, door MACLAINE's uitvoerige en belangrijke aantekeningen, en de achter het werk gevoegde ophelderingen, veel uit MOSHEIM's overige werken ten goede gekomen, 1) en de waarde dier vertaling is hierdoor voor den Nederlandschen lezer niet weinig verhoogd. In ons vaderland, even als in *Engeland*, gold MOSHEIM een geruimen tijd als de Kerkgeschiedschrijver bij uitnemendheid, die bij openbaar en bijzonder onderwijs, allereerst als vraagbaak diende gehoord en geraadpleegd te worden, en wiens leidende hand men met zekere gerustheid kon volgen. Nog uitgestrekter en onbepaalder gezag bezat en oefende hij in *Noord-Amerika*. Hoe weinig men dáár tot vóór eene halve eeuw van den ontwikkelingsgang der Godgeleerdheid in *Europa* had kennis genomen — MOSHEIM was ook dáár door zijne Kerkgeschiedenis algemeen bekend en in eere, en had veel vroeger, dan dit aan andere beroemde buitenlandsche geleerden te beurt mocht vallen, zijn burgerrecht in de nieuwe wereld verworven. — En nog, hoeveel er ook in den loop der tijden veranderd en verouderd is; hoe veel zich in onzen tijd vereenigt, om den eens gevierden Schrijver

1) Onder den titel: „Oude en Hedendaagsche kerkgeschiedenissen van J. L. MOSHEIM, uit het Latijn vertaald, en vermeerderd met de bijvoegsels, aantekeningen en tijdrekenkundige tafels van ARCHIBALD MACLAINE, Dr. in de godgel. en Leeraar bij de Engelsche Kerk te 's Gravenhage, in XI. deelen. Amst. 1776 vgg. Hierop volgen nog vier deelen met ophelderingen

gedurig mindere lezers te doen vinden — het mocht toch gezegd worden, dat *Duitschland* weinige geleerden telt, wier naam zulk een goeden klank, als die van MOSHEIM, behouden heeft 1). Meest alle latere Geschiedschrijvers — al stellen zij, gelijk die plicht ook op ons zal rusten, nevens zijne verdiensten, zijne gebreken in het licht — ver-eenigen en bejiveren zich toch, om aan zijne uitstekende geleerdheid en begaafdheid recht te laten wedervaren. En toen de Göttinger Hoogeschool in het j. 1837 haar eeuwfeest mocht vieren, was zij er trotsch op, onder de lichten die dáár hadden geblonken, op eenen MOSHEIM te kunnen wijzen, en LÜCKE stelde er eene eere in, bij die gelegenheid als zijn lofredenaar op te treden, en een frisschen lauwerkrans aan zijn borstbeeld te hechten en nederteleggen op zijn graf 2).

Het is van algemeene bekendheid, dat MOSHEIM, tot groote schade voor de Pragmatische Methode — waarvan hij het hoofdvereischte zeer goed doorzag 3) en uitnemend wist toe te passen — de tot hiertoe gebruikelijke ver-deeling der Kerkgeschiedenis bij *eeuwen* heeft blijven volgen 4). Wel mocht het reeds zekere vooruitgang heeten, dat hij haar in *vier groote* tijdperken had gesplitst: van

1) „In der reihe der K. Historiker alter und neuer Zeit hat kaum ein anderer Name einen besseren Klang als das des berühmten Kanzlers der aufblühenden *Georgia Augusta*.” BAUR, a. a. O. s. 118.

2) „Narratio de JOANNE LAURENTIO MOSHEMIO.” *Gott.* 1837.

3) „Non tantum *quid gestum* sit, sed etiam *quare hoc vel illud* evenerit, declarare i. e. *eventa cum suis causis* conjungere oportet.” *Prepar.* § XII.

4) M. was geenszins blind voor de nadeelen, die deze verdeeling opleverde; hij behield haar: „quia plurimis placet, tametsi suis ea difficultatibus haud careat.” *Ibid.* § XXII.

CHRISTUS tot op KONSTANTIJN; van K. tot op KAREL *den Grooten*; van dezen tot op LUTHER, en van de Hervorming tot op het midden der achttiende eeuw 1). Maar jammer is het wederom, dat hij de onderafdeeling in *uitwendige* en *inwendige* Kerkgeschiedenis niet rechtstreeks met de hoofdverdeeling verbonden heeft — waardoor hij telkens een veel ruimer blik zou gewonnen hebben — maar dat hij deze bij elke eeuw heeft laten terugkeeren, waarvan de grootste verbroekeling en versnippering het noodwendig gevolg zijn moest. Immers, die *uitwendige* geschiedenis wordt wederom in de *gelukkige* en *ongelukkige* lotgevallen, in den *voor-* en den *tegenspoed* der Kerke onderscheiden — woorden van zeer rekbare en vrij onbestemde beteekenis 2). Tot de *inwendige* geschiedenis, welke even goed de geschiedenis der godsdienst zou kunnen heeten 3), wordt al het overige gerekend, en in elke eeuw achtereenvolgens over de *Bestuurders* en *Leeraars* der *Kerk*; over de *leerstellingen*, *kerkgebruiken* en *plechtigheden*, *godsdienstige verdeeldheden* en de *Ketters* geliandeld. Hoeveel zoodanige verdeeling te wenschen overlaat, behoeft nauwelijks eenige aanwijzing. MOSHEIM heeft ARNOLD hierbij nagenoeg geheel gevolgd, maar, wat deze boven alles belangrijk keurde, wat den hoofdinhoud van MILNER'S Kerkgeschiedenis zou uitmaken: het geloof en leven der Christenen, de zedelijk godsdienstige toestand der Kerk, wordt in de opgave der Hoofdstukken geheel gemist. Men heeft het oppervlakkige

1) Hoe weinig ook deze Perioden-verdeeling boven berisping en bedenking verheven is, zal later worden aangewezen.

2) Uitvoerig is over het gebrekkige dezer verdeeling door BAUR gehandeld, a. a. O. s. 120 fgg.

3) „Religionis christianae historiam haud immerito dixeris.” *Praepar.* § VI.

en gebrekkige dezer verdeeling in nauw verband gebracht, met het begrip van *Kerk*, gelijk wij dit hier op den voorgrond geplaatst zien. Wel verre van als NEANDER in de Christelijke Kerk het door CHRISTUS op aarde gestichte Godsrijk te zien, is de Kerk hem eene maatschappij of „vereeniging van menschen, die zich naar CHRISTUS noemen” 1); wier geschiedenis alzoo in al hare deelen beantwoordt en gelijkvormig wordt aan de geschiedenis van den gewonen burgerstaat. Men is MOSHEIM hier over zeer hard, naar ons inzien, te hard gevallen 2); maar te ontkennen is het niet, dat deze bepaling niet enkel op de verdeeling, maar op den inhoud zelve, op de geheele voorstelling en behandeling der geschiedenis, nadeelig en ongunstig gewerkt heeft. Stelt men echter dit gebrek ter zijde, dan behoort hem de lof, van het plan, dat hij schetste, en de onderscheidene deelen te hebben uitgewerkt, op eene wijze, welke overal de meesterhand verraadt en om bewondering vraagt.

Tot de gestrengte eischen, die hij tot den echten geschiedschrijver richtte, behoorde vooral dit — „dat hij vrij zij van een slaafschen geest,” vrij van de dienstbaar-

1) „Societas hominum, cui nomen a Christo est.” *Praep.* § 1.

2) Zóó o. a. BAUR, als hij (a. a. O. s. 124) schrijft: „Es zeigt sich auch hier wieder der MOSHEIMSche Begriff der Kirche so ausserlich und inhaltsleer, dasz man aus ihm nicht begreifen kann, warum es überhaupt eine Geschichte der Kirche gibt.” M. zou hierop kunnen antwoorden, wat hij op de straks aangehaalde definitie aanstonds volgen laat: „in qua sic eventa cum caussis suis copulentur, ut et Dei providentiam in eâ constituenda et conservanda cognoscant homines, et pietate non minus quam sapientiâ crescant.” Buitendien, gelijk de mensch dikwerf beter dan zijn stelsel is, zoo is ook M^s. Kerkgeschiedenis veel voortreffelijker, dan men volgens de hier gegevene definitie mocht verwachten.

heid aan *tijden, menschen en begrippen* 1). En werkelijk heeft hij de geschiedenis behandeld met eene onafhankelijkheid van geest, met eene *objectiviteit* in de voorstelling, welke hem hoog boven al zijne voorgangers plaatst. Zelfs heeft hij door dit streven naar onpartijdigheid hier en daar den schijn van zekere koelheid of onaandoenlijkheid op zich geladen. Dit laatste hangt met geheel zijn temperament en karakter ten nauwste te samen. MOSHEIM, hoe godsdienstig gestemd, was veel meer de man des helderen en nuchteren verstands, dan des gevoels. Dit behoedde hem voor eenzijdigheid en deed hem vele klippen vermijden, waarop anderen waren gestrand, maar deed ook zijne voorstelling veel van den gloed en de warmte derven, die men in eenen kerkgeschiedschrijver noode mist. Toch heeft ook hij de beschuldiging van eenzijdigheid en partijdigheid niet kunnen ontgaan, voor zoo verre hij de beschermende hand te zeer over het hoofd der kettters hebbe uitgebreid gehouden. Waarheid is het, dat hij, zonder tot het *apriorisme* van ARNOLD te vervallen, al het hatelijke, dat er, naar het algemeene gevoelen, in den naam van ketter lag, daarvan wilde verwijderd hebben 2), en somwijlen uitermate zacht en verschoonend in zijn oordeel geweest is. Maar ook deze fouten en misgrepen,

1) „Sit in ejus voluntate (qui Historiam sacram cum fructu tradere vult) — libertas ab omni servitute. — Triplex autem hinc servitus potissimum imminet: temporum, hominum et opinionum.” *Praepar.* § XVII, XVIII. Het verdient bij MOSHEIM zelve nagelezen te worden, zooals hij vooral dit laatste denkbeeld ontwikkeld heeft.

2) „Quapropter, qui ad hanc Historiae partem accedunt invidiam omnem de vocabulo *haereticus* detrahere, secumque cogitare debent, generaliori tantum sensu id sumi pro homine, qui bellis et dissidiis inter Christianos sive suâ sive alienâ culpâ occasionem praebuit.” *Praep.* § XL.

voor zooverre zij dit werkelijk zijn, bevestigen ten volle, hoezeer verdraagzaamheid en menschenliefde tot de hoofdtrekken van zijn karakter behoord hebben. SCHRÖCKH heeft ze niet oneigenaardig „Fehler der Liebe” 1) genoemd, *an hier is 2000 etc. men des gewells* die men geneigd is gaarne te vergeven.

Had MOSHEIM van den Geschiedschrijver gevorderd, dat hij met eene rijke mate van menschenkennis ook de noodige kennis der oude Wijsbegeerte vereenige — beide waren zijn gelukkig eigendom. Hoe verderfelijk hij ook den invloed rekende, dien de wijsbegeerte gedurende de eerste eeuwen op de Christelijke godsdienst geöfend had 2), hij zag daarom de waarde dier wijsbegeerte niet voorbij, maar schatte haar hoog, bij den blik dien men op de geschiedenis had te slaan, en tot de verklaring harer verschijnselen. Hij was begaafd met eene meer dan gewone scherpzinnigheid, een levendig voorstellingsvermogen, een vruchtbaar vernuft, dat soms ook het verstverwijderde en ongelijksoortigste wist samen te voegen en te vereenigen, door dat het hem den onzichtbaren band, die daar tusschen lag, deed opsporen en vinden. Hij bezat in één woord, in hooge mate, het gelukkig talent of vermogen, dat de Duitschers „Combinations-gabe” noemen; maar juist hierdoor is hij soms verleid, meer dan raadzaam was, aan zijn vernuft toe te geven, en enkele zijner resultaten meer op Theöriën dan op gestreng Historische bewijzen te bouwen.

Niet zonder zeker zelfgevoel heeft hij zelf gewezen op het meerdere licht, dat door hem omtrent onderscheidene

1) a. a. O. s. 199.

2) Opzettelijk is door M. over dit onderwerp gehandeld, bepaaldelijk over den nadeeligen invloed van het Neoplatonisme, in eene verhandeling opgenomen in het boven aangeh. „Syntagma Diss. cet.”

punten der geschiedenis is ontstoken 1). Dat meerdere licht is dan ook door de nakomelingschap dankbaar erkend en gewaardeerd. Wij onthouden ons nog andere voortreffelijke partijen als met den vinger aan te wijzen. Genoeg zij hier de herinnering, dat hij alles wat gerekend mag worden met de ontwikkeling van het Dogme en het wezen des Christendoms in verband te staan, een nieuw en nauwlettend onderzoek heeft waardig gekeurd, en dat het als zijne hoofdverdiensde blijft gelden — de Kerkgeschiedenis — vrij gemaakt van de boeien, die de Kritisch-Polemische richting, maar ten deele ook het Piëtisme haar hadden aangelegd, als in ruimer lucht te hebben doen ademen 2).

MOSHEIM wist niet enkel de stof te beheerschen, maar toonde ook meester over den vorm te zijn. Geen zijner voorgangers had van den vorm zóó veel werk gemaakt gelijk hij, en door weinigen die hem volgden is hij daarin geëvenaard of overtroffen. Voor zijne aesthetische vorming en ontwikkeling was hij bij de Ouden ter schole gegaan. Aan hunne voortreffelijkste modellen dankte hij zijn gekuischten smaak, maar ook van dezen had hij de kunst afgezien, om zich met de meeste juistheid en hel-

1) Zooals ten aanzien der schenking van KONSTANTIJN, de geschiedenis van BERENGARIUS, de *Katharen*, *Lolharden* en *Begharden*, de Broeders des vrijen geestes, de minderbroeders en de geschillen der *Franciskanen* met de Roomsche Pausen. Hij laat er als tot zijne versooning aan voorafgaan: „liceat me jure senectutis uti et parce quidem de me gloriari.” — Zie zijne *Praefat.*

2) „In allgemeinen ist es als ein Verdienst MOSHEIM's anzuerkennen, dasz er die Kirchengeschichte aus der polemischen und piëtistischen Beschränktheit, die ihr noch anhieng, auf das standpunct eines freieren und weiteren Gesichtskreises herausführte.” BAUR. a. a. O. s. 132.

derheid uit te drukken 1). Zijn stijl is doorschijnend als zijne gedachte, zuiver en sierlijk, hier en daar zelfs bloemrijk, en openbaart de spranken van een dichterlijken geest.

Laat het dan waar zijn, wat wij geenszins weêrspreken, dat de door hem gevolgde verdeeling *onlogisch* moet heeten; dat zijne bepaling van Kerk en Kerkgeschiedenis aan zekere dorheid en schraalheid lijdt; dat hij te zeer de Kettters begunstigd heeft, en nu en dan te veel geluisterd heeft naar de ingevingen van zijn eigen vernuft: hier tegenover staan zoo vele schitterende gaven en eigenschappen, dat wij ophouden ons te verwonderen, dat men in hem den eersten eigenlijken geschiedschrijver heeft willen zien, 2) die voor Duitschland de grondlegger is geworden der Historische kunst 3), en als „de Vader der nieuwere Kerkgeschiedschrijving” verdient gehuldigd te worden 4).

Is MOSHEIM werkelijk zóó hoog als Geschiedschrijver te plaatsen, dan kan niets natuurlijker schijnen, dan dat men met hem ook het laatste tijdperk der Kerkgeschiedschrijving late aanvangen; en daar wij zulks niet deden, zijn wij eenige rekenschap schuldig, waarom of waardoor wij ons hiervan lieten terug houden. Hoewel hij, meer dan eenig ander onder zijne tijdgenooten, de Pragmatische Methode en eene geheele wedergeboorte der Kerkgeschiedschrijving heeft voorbereid, zoo blijft het toch nog altijd eene vraag: of MOSHEIM, ten volle en zonder eenig

1) „Is omnium scribit optime et ingeniosissime, quem illi quoque statim intelligunt, quibus parum ingenii a naturâ datum est.” „Notit. Script. et Diss. a. Mosh. edit.” p. 12.

2) SCHRÖCKH. allgem. K. G. Th. I. s. 195.

3) SCHAFF a. a. O. s. 74.

4) BAUR a. a. O. s. 119.

voorbehoud onder de Pragmatische Geschiedschrijvers verdient geteld te worden? Niet, alsof het hem daartoe aan de noodige vereischten, gaven en geschiktheid zou hebben ontbroken; niet, als of wij zouden weigeren te erkennen, dat hij onderscheidene deelen der Geschiedenis met echt *Pragmatischen* zin en *tact* uitgewerkt en behandeld heeft; maar, omdat de ongelukkige verdeeling bij Eeuwen, waaraan hij zich gebonden rekende, de onoverkomelijke hinderpaal is gebleven, dat hetzelfde *praedicaat*, dat aan vele gedeelten zijner Kerkgeschiedenis is toekomende, ook van het geheel zijns werks zou kunnen gelden. Eerst, waar wij dien slagboom, als het grensteeken der afscheiding, voor goed zien weggevallen, zien wij ook het Tijdperk gekomen, waarin de *Pragmatische Methode*, in de geschiedschrijving der Christelijke Kerk, geheel vrij en onverhinderd haren intocht kon doen. MOSHEIM — men vergunne ons deze vergelijking, doet ons hierbij aan MOZES, den hoofdaanvoerder en geleider der Israëlieten denken, die zijn volk wel tot de grenzen van *Kanaän* heeft gebracht; voor wiens verhelderden blik het beloofde land uitgebreid en geöpend lag; maar zonder dat hij dit is binnengegaan.

Bovendien kan MOSHEIM niet gezegd worden eene eigenlijke school gesticht of achtergelaten te hebben. SCHRÖCKH alleen, die voor ons het volgende Tijdperk zal openen, mocht zich beroemen zijn dankbare leerling te zijn 1), en betoonde zich een' leerling zulk een hoogst voortreffelijken Leermeester ten volle waardig. Al de overigen, die hem als zijne tijdgenooten omringen of het naast op hem volgen, zoo als: PFAFF, BAUMGARTEN 2), COTTA, WALCH

1) Zie SCHRÖCKH. a. a. O. s. 195 fg.

2) SIEGMUND JACOB BAUMGARTEN (geb. 1706, die op het Weeshuis

en SEMLER, staan in geestesgaven en talenten, voor de geschiedschrijving vereischt, niet nevens maar beneden hem. Zelfs kan het schijnen, dat de Kerkgeschiedschrijving gedurende den eerstvolgenden tijd weder eene achterwaartsche beweging gemaakt heeft. Het moge twijfelachtig zijn of er vorstelijk bloed door MOSHEIM's aderen hebbe gespeeld, maar daarin heeft hij iets van eenen vorst, dat hij rondom zich, als de meerdere, op zijne minderen nederziet.

De eenige onder zijne jongere tijdgenooten, die in heerschappij over inhoud en vorm en smaakvolle behandeling der Geschiedenis hem ter zijde verdiende gesteld te worden, was JOHANNES ANDRÉAS CRAMER (geb. te *St. Georgenstadt* in *Saksen* 1723, de vriend van KLOPSTOCK en SCHLEGEL, nog meer als *Hymnoloog*, dan als Godgeleerde en Geschiedkundige beroemd; aan wien de Evangelische Kerk in *Duitschland* een aantal harer schoonste

te *Halle* zijne eerste opleiding genoot, dáár later zelf onderricht gaf, en het Hoogl. ambt in de Godgel. bekleedde, † 1757) ontwierp een „Auszug der Kirchengeschichte,” dat hij oorspronkelijk ten gebruike bij zijne Akademische voorlezingen bestemde, waarvoor hij bij de groote uitvoerigheid, die dit werk erlangde, een „Breviarum Historiae Christ.” in de plaats stelde. In het eerste werk had hij, in drie banden, de 9^{de} eeuw pas afgedaan. De vierde band, die de 10^{de} eeuw omvatte, werd er later door SEMLER bijgevoegd. Niet zonder willekeur had B. de leer, het geloof, de zeden en kerkgebruiken der christenen, als, naar zijne meening niet tot de eigenlijke kerkgeschiedenis behorende, buiten behandeling gelaten. Hooger wordt zijne „Geschichte der Religionsparteien,” *Halle* 1766, geschat. Met uitgebreide geleerdheid vereenigde B. groote scherpzinnigheid des oordeels. Verg. over hem: SEMLER's „Kurzer Entwurf des Lebens des wohlseligen Herrn. Dr. BAUMGARTEN's. *Halle* 1758. — COTTA legde de hand aan een nog uitgebreider werk: „Versuch einer ausführlicher Kirchen-Gesch. des N. T. 1768—73,” welke echter onvoltooid is gebleven.

geestelijke liederen dankt, Hofprediker te *Quedlinburg* en *Kopenhagen*, 'gest. in het j. 1788 als Hoogl. in de Godgeleerdheid te *Kiel* 1). Deze had van BOSSUËT's »Inleiding op de algemeene geschiedenis» niet alleen eene hoogstvoortreffelijke overzetting geleverd, waarvan wij reeds vroeger gewaagden 2), maar ook met eene reeks van verhandelingen die hoofdzakelijk tot het gebied der Kerkgeschiedenis behoorden 3) haar vermeerderd, en na den dood van KAREL *den Grooten* voortgezet en vervolgd. Veel wat door BOSSUËT in de eerste eeuwen was voorbijgegaan of slechts vluchtig aangeroerd, is door hem bijgewerkt en uitgebreid. Voor de Dogmengeschiedenis der Middeleeuwen en de *Scholastiek* leverde hij hoogst belangrijke bijdragen. Hij kleedde de geschiedenis in zulk een behagelijk gewaad, dat de Duitscher de schoonheid zijner moedertaal hierdoor eerst recht leerde waardeeren en genieten, 4) en openbaarde in haar geheele bewerking zóóveel helderheid van doorzicht, zóó veel belezenheid en kunde, zóó veel Historisch talent, dat hieruit genoegzaam bleek, hoe hij, indien hij zich geheel op dit veld had blijven voortbewegen, met eenen MOSHEIM en de voortreffelijkste geschiedschrijvers nit het buitenland om den voorrang had kunnen dingen. Zelden is dan ook aan eenig schrijver zulk eene onverdeelde bewondering ten deel ge-

1) Verg. over CRAMER als *Hymnoloog*; G. L. RICHTER „Allgem. Biogr. Lex. alter und neuer Liederd.” s. 42 fg. en E. E. KOCH in HERZ. *Lex. ad vocem*.

2) Zie boven bl. 204.

3) BOSSUËT's „Einleitung in der Geschichte der Welt und Religion übers. mit abhandlungen vermehrt, und fortgesetzt.” in VIII. Bd. *Leipz.* 1758. fgg.

4) SCHRÖCKH noemt hem daarom „unser einziger Deutschen Geschichtschreiber.”

vallen, als CRAMER door dezen arbeid heeft ingeëogst 1), en wellicht is hieraan mede toe te schrijven, dat niemand er zich aan gewaagd heeft, om wat hij onvoltooid had gelaten, verder voort te zetten en te voleindigen 2).

Bij de hoogopgevoerde lofspraak, aan CRAMER, door zijne tijdgenooten toegekend, steekt het oordeel vrij ongunstig af, dat wij over eenen geleerde geveld vinden, die in nauwgezetheid en grondigheid des onderzoeks door weinigen wordt overtroffen, en even als SEMLER, eer wij dit Tijdperk als gesloten mogen aadmerken, eene meer gezette beschouwing verdient.

CHRISTIAAN WILHELM FRANS WALCH (geb. 1726 te *Jena*), had van het onderricht en de leiding zijns geleerden vaders voor zijne studiën op zóó voortreffelijke wijze partij getrokken, dat hij reeds op negentienjarigen leeftijd den graad van *Magister* verwierf, en, nadat hij van eene buitenlandsche reis was teruggekeerd, in het j. 1750 het Professoraat in de Wijsbegeerte, te *Jena* en een weinig later te *Göttingen* zich zag opgedragen. Na hier ook zitting in de Theol. Faculteit bekomen te hebben, is hij als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid onvermoeid werkzaam

1) Verg. vooral STÄUDLIN a. a. O. s. 165 fg. en SCHRÖCKH s. 208 fg., die nederig belijdt, dat, ware niet het geheele plan van CRAMER's werk van het zijne onderscheiden geweest, hij wel nimmer gewaagd zou hebben dezen arbeid te ondernemen, en dat hij, na CRAMER's voortreffelijke beschouwingen over een deel der Kerkgeschiedenis, dat hij beschrijven wilde, gelezen te hebben, zich haaste dit boekdeel zorgvuldig te sluiten en ter zijde leggen, om niet in de verzoeking te komen, eenige der daarin zich bevindende schoonheden over te nemen en zich toe te eigenen.

2) Het lag in CRAMER's plan, de geschiedenis tot de Hervorming te vervolgen; maar hoewel dit ook in het algemeene overzicht is geschied, is de uitwerking der laatste onderdeelen achterwege gebleven.

gebleven tot aan zijnen dood (1784). WALCH heeft, gelijk zijn sterfjaar aanwijst, geen hoogen ouderdom mogen bereiken. Hij bezat niets van een genialen of scheppenden geest, noch den gekuischten smaak van eenen MOSHEIM, noch den sierlijken schrijfrant van eenen CRAMER en treedt ook bij eenen SEMLER geheel in de schaduw terug. Maar het is, als of hij dit alles heeft willen vergoeden, door zijne ongehoorde vlijt, door den lust en de liefde, waarmede hij zich aan den arbeid wijdde en overgaf, door de ongebrokene wilskracht, waarmede hij daarin volhardde. Als wij ons eene beschrijving hooren geven van de veelvuldige werkzaamheden, waartoe hij zich dagelijks ambts- en plichtshalve geroepen zag, of die hij nog vrijwillig op zich had genomen 1), dan worden wij onwillekeurig tot zekeren eerbied gestemd voor den man, die zóó wist te woekeren met de hem overgeblevene uren — en zóó veel van zóó deugdelijk gehalte, als de saâmvergaârde vrucht van eenen naarstig besteedden tijd aan de nakomelingschap heeft achtergelaten. Als Theoloog was hij met volle overtuiging eene behoudende richting toegedaan, maar de Orthodoxie had in hem hare scherpte verloren, en veel van den geest van BUDDEUS, met wiens eenige dochter zijn vader was gehuwd, was onwillekeurig op hem overgegaan. Hoe onvermoeid bedrijvig in al de vakken van onderwijs, die hem waren toevertrouwd, leefde hij toch het meest voor en in de Geschiedenis. Zijn vrome zin deed hem in haar niet minder dan in de natuur de stellige bewijzen voor Gods aanwezigheid vinden, en met hetzelfde oog, waarmede NIEUWENTIJT

1) Zie een nauwkeurig verslag daarvan in het zeer lezenswaardige artikel, dat w. MÖLLER in HERZ. *Lex.* over CH. WILH. WALCH, alsmede over den ouderen WALCH gegeven heeft.

de wonderen der schepping had gadeslagen 1), wilde hij ook de gebeurtenissen der wereld en der Christelijke Kerk beschouwd zien. Van dit gezichtspunt uit schreef hij dan ook het eerste zijner werken: »eene geschiedenis der Ev. Luthersche Godsdienst,» om in die geschiedenis zelve en Gods werkzaamheid, daarin zichtbaar, het handtastelijk bewijs voor oogen te leggen, dat zij de waarheid aan hare zijde had 2). Het geheel der Kerkgeschiedenis omvatte hij in een handboek, dat hij ten gebruike bij zijne Akademische lessen bewerkte 3). Met nog beter en gelukkiger gevolg werden afzonderlijke gedeelten, zoo als de Geschiedenis der Pausen 4), der Kerkvergaderingen 5) der achttiende eeuw 6) der *Adoptianen* 7) door hem behandeld. De geest der nauwkeurigheid die hem zóó bijzonder eigen was maakte hem tot zoodanigen arbeid uitnemend geschikt. Vooral oogste hij lof en goedkeuring in met het eerste dezer geschriften, dat bij herhaling gedrukt werd, en de eer eener Engelsche vertaling genoot. Het laatste moest als eene proeve dienen van het grootste en voornaamste zijner werken, dat zijnen naam wel het meest tot volgende

1) B. NIEUWENTJIT: „Het regt gebruik der wereldbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelooovigen, aangetoond. *Amst.* 1717. In het Hoogd. vert. door SEGNER. *Jena* 1747, waarvan de lezing een diepen indruk op W. had gemaakt.

2) „Geschichte der Ev. Luth. Religion, als een Beweis dasz sie die wahre sey.” *Jena* 1753.

3) „Grundsätze der K. Historie des N. T. 1761.

4) „Entwurf einer vollst. Hist. der Römischen Pabste.” *Gött.* 1756. 2^{te} Aufl. 1758.

5) „Entw. einer vollst. Hist. der K. Versammlungen.” *Leipz.* 1759.

6) „Grundsätze der K. H. des XVIII^{ten} jahrh. 1774.

7) „Historia Adoptianorum.” 1755 (opgenomen en overgewerkt in den IX^{den} Bd. zijner *Kettersgesch.*)

tijden heeft voortgeplant en het langst in eervolle gedachtenis zal doen blijven.

Wie niet ten eenemale vreemdeling op het gebied van *Kerk-* en *Dogmen-*geschiedenis is, kent ook, zij het niet door eigen veelvuldig gebruik, dan toch uit veelvuldige aanhalingen: WALCH'S «volledige Historie der Ketterijen, scheuringen en godsdiensttwisten, tot op de tijden der Hervorming 1);» een onderwerp, dat weinigen nog in onze dagen aantrekkelijk zal toeschijnen, 't welk nogtans, blijkens den ongeloofelijken arbeid, daaraan besteed, de innigste liefde des schrijvers gewonnen had, en tot het eind zijns levens behouden heeft. Van daar, dat dit werk, met steeds uitzettende kracht, in de lengte en breedte aangroeide; en nog had hij, toen de laatste band na zijnen dood door SPITTLER werd uitgegeven, nauwelijks het eind van den beeldenstrijd kunnen bereiken. Gelijk WALCH'S geheele ziel zich in zijne «Ketterhistorie» heeft overgedrukt, zoo wordt het hieruit vooral kenbaar, hoe het streven naar waarheid, de kennis van «het werkelijk gebeurde» of de Historische zekerheid, in zijn oog als de hoogste taak of roeping van den *Historicus* gold. Om daartoe te kunnen geraken heeft hij aan de opdelving, bijeenverzameling en juiste beoordeeling der bronnen voor deze geschiedenis eene zorg besteed, welke nauwelijks hare wedergade vindt 2). Als in eene pleitzaal worden getuigen tegenover getuigen, in eene lange volgreeks

1) „Entwurf einer vollständigen Hist. der Ketzereien, Spaltungen und Religionsstreitigkeiten, bis auf die Zeit der Ref.“ XI. Th. Leipzig 1762. fgg.

2) „Man kann die Genauigkeit in der Anführung aller Quellen und Erläuterungsschriften, in der Erörterung der kleinsten Umstände, nicht hoher treiben, als es von ihm geschehen ist.“ SCHRÖCKH. a. a. O. s. 207.

opgeroepen en in het verhoor genomen, en met de uiterste bedachtzaamheid wordt daarna de waarde van elk getuigenis getoetst en gewogen. Gelijk bij eene les in de *Anatomie* met het menschelijk lichaam geschiedt, zóó wordt elk hier te behandelen Historisch onderwerp met het fijnste scalpeer-mes onderzocht en ontleed 1). Zóó verdienstelijk als nu zulk een arbeid te achten is, zóó weinig behagelijke lectuur zal men zich daarvan mogen beloven, vooral waar de auteur geoordeeld heeft, tot de inkleeding en uitdrukking zijner gedachten, ieder sieraad der kunst veilig te kunnen ontberen. Daarin stemmen dan ook zijne latere beoordeelaars overeen, dat, gelijk er een schier boven menschelijk geduld tot de samenstelling dezer Kettergeschiedenis is gevorderd geworden, nog een even onbegrensd geduld zoude noodig zijn, om haar van het begin tot het einde te doorlezen 2). Doch wij haasten ons er bij te voegen: dit is toch ook de eigenlijke bestemming niet van een werk, dat op belangrijke Historisch-Dogmatische punten, waaromtrent men nadere voorlichting begeert, verdient geraadpleegd en nageslagen te worden, maar dan ook nog altijd onwaardeerbare diensten bewijst, en zoo vele jaren na zijnen dood onze dankzegging vraagt voor eenen schrijver, die door den ongehoofelijken arbeid en al de moeite, die hij zich getroostte, ons zóó veel moeite en arbeid bespaard heeft.

Van de hooge waarde, aan de studie der bronnen en het doelmatig en oordeelkundig gebruik daarvan te hechten, was WALCH, bij de bearbeiding dezer geschiedenis,

1) Hoogstlezenswaardig is de Karakteristiek, welke BAUR van W. gegeven heeft a. a. O. s. 145—150.

2) BAUR s. 147. SCHAFF s. 76. SPITTLER noemt dit „ein mehr als Kirchenhistorischer” geduld.

steeds dieper en dieper doordrongen geworden. Hij zelf heeft van de *vaste Methode*, die hij daarbij volgde, opzettelijk rekenschap gegeven 1) en zoowel daarin als in een ander afzonderlijk geschrift, waarin hij uiteenzet, wat als voorbereiding tot de beoefening der Kerkgeschiedenis moet dienen 2) hoogst belangrijke en behartigenswaardige wenken en lessen gegeven. Hij waarschuwt, bij het *Historisch* onderzoek, van de eene zijde tegen lichtgeloovigheid, maar ook van de andere zijde tegen eene ziekelijke *sceptis*, of de uitspattingen van 't vernuft, 't welk zóó lichtelijk er toe neigt, uit zucht om al het duistere en nevelachtige op te helderen, zijne eigene Hypothesen in de plaats van Historische bewijzen te stellen. Hij wijst er op, hoe langdurige ervaring hem de les der ware nederigheid gepredikt heeft, die hij ook aan anderen zoekt in te prenten, en hoe in het Proces der Geschiedenis niet, zoo als in de Physieke wereld, noodwendigheid heerscht, maar gedurig toevallige veranderingen van toevallige dingen ons voor de oogen treden 3). Hoe veel waarheid ook in deze laatste opmerking ligt — ook in onze dagen bij de hooge waarde aan eene organische beschouwing en opvatting der Geschiedenis gehecht, niet uit het oog te verliezen — zóó treedt toch bij de uiteenzetting van dit gevoelen juist zijne zwakkere zijde in het licht. WALCH wijst door zijn voorbeeld aan, welke veelbeduidende veranderingen de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis in het

1) „Kritische Nachrichten von der Quellen der K. H.“ *Leipz.* 1770.

2) „Grundsätze der zur K. H. nöthigen Vorbereitungslehren u. Bücherkentnisse.“ *Gött.* 1775.

3) „Die Historie habe in ihrem Umfange nicht eine nothwendige Wahrheit, sondern nur zufällige Veranderingen zufälliger Dinge.“ *Nachr. v. d. Quellen der K. G.* s. 4.

thans ten einde snellende tijdperk gemaakt had, maar ook wat daaraan nog bleef ontbreken. Zijn ijver in het bijeenvergaderen van de noodige bouwstoffen, zijn ernst en gemoedelijke trouwe in het streven naar Historische waarheid en zekerheid, zijn boven elke lofspraak verheven. Ook aan een kritischen geest, bij de schifting en beoordeeling der bronnen, ontbrak het hem niet, en de eischen en rechten der *Pragmatiek* werden tot op zekere hoogte in hunne volle waarde door hem erkend; maar het ontbrak hem aan de gaaf en het vermogen, om een helder en algemeen overzicht van de gebeurtenissen te geven; algemeene resultaten daaruit af te leiden 1), en de afzonderlijke deelen tot een levend, in elkander grijpend geheel samen te voegen en te verbinden. Wij missen alzoo geheel in hem die hoogere opvatting en beschouwing der Geschiedenis, welke wel reeds, gelijk de bloem rust in den knop, aanwezig was, maar eerst in een volgend tijdperk tot vollen bloei zou geraken en ontluiken.

Dat WALCH's waarschuwing om bij het Historisch onderzoek evenzeer tegen te vergedrevene twijfelzucht te waken, als tegen »lichtgeloovigheid" op zijne hoede te zijn, reeds in zijne dagen gansch niet overbodig gekeurd kon worden: dit zou eerlang zijn bewijs en opheldering vinden in het voorbeeld van den laatsten Kerkgeschiedschrijver in dit tijdperk, die hier nog voor ons oog moet optreden.

Wie dien veertienjarigen knaap in de stilte der een-

1) „Dieser Schriftsteller verstand es überhaupt nicht, allgemeine Resultate aus der geschichte zu ziehen und aus ihr ein ganzes zu bilden." STAÜDLIN, a. a. O. s. 164.

zaamheid had bespied, zoo als hij zich in de ouderlijke woning ten gebede had afgezonderd; zoo als hij met vurigen aandrang des harten smeekte, aangaande zijn eeuwig zielenheil eene verzekerdheid te mogen erlangen, die hem nog altijd ontbrak: hij zou allerminst vermoed hebben, dat deze eens »de Vader der Neölogie in Duitschland" zou genoemd worden, en als de grondlegger der Historische Kritiek, in hare scherpste beteekenis en toepassing, zoo wel op de vroegste eeuwen der Kerkgeschiedenis, als op de verzameling der schriften van den Kanon, zou kunnen gelden. En toch, zoo wel het een als het ander hing ten nauwste te zamen, met de vroegste indrukken, die hij in zijne kindsheid ontvangen had. — JOHANN SALOMO SEMLER (geb. 1725 te *Saalfeld*, † als Hoogleeraar te *Halle* in 't j. 1791) was de zoon van een streng-Piëtistischen Leeraar, die deze Godsdienstige richting met gelijke warmte en ijver vertegenwoordigde en aanhing, waarmede hij zich vroeger daar tegen verklaard had, en in dien geest ook het gemoed van het kind en den jongeling zocht te bewerken. Wij zagen reeds, in hoeverre hem dit gelukte; maar tegelijk was er in de overspannen eischen van het Piëtisme, en de hardheid, waarmede deze werden voorgedragen, niet weinig, wat als met terugstootende kracht op den jeugdigen SEMLER werkte, en het eerst in zijn hoofd en hart de stemme des twijfels wakker riep, welke daarna nimmer zou zwijgen. Gedurende zijn verblijf aan de Hoogeschool te *Halle* bleef hij in denzelfden dampkring ademen. Wel verre nochtans, dat dit hem bewoog, om, overeenkomstig de raadgevingen zijner Piëtistische vrienden, zich weinig met de wetenschap en hare beoefening in te laten, strekte die invloed gedurig meer, om zijn vlijt daarvoor te verdubbelen, en zijnen geest eene geheel tegenovergestelde beweging te doen volgen. Daarentegen is

altijd iets van die kinderlijke vroomheid hem bijgebleven, wier lichtglans het pad zijner jeugd had bestraald, waarvan hij de weldadige warmte aan zijn hart had ondervonden. En als wij hem in lateren leeftijd — toen hij op de baan der ontkenning reeds verre was voortgeschreden; toen hij reeds lang en voor goed met de kerkelijke overlevering gebroken had, en in veler oog op het punt stond met het Christendom zelve te breken — als wij hem dan nog, in huiselijke godsdienstoefening, zingend en bid-dend met zijne echtgenoot vereenigd vinden; of als wij hem aan het sterfbed eener teedergeliefde dochter zien staan, die hij door liederen en gebeden zoekt te sterken in haren jongsten strijd 1) — dan vinden wij hierin nog den naklank van de gewaarwordingen zijner kindsheid weder, en zullen wij ons te minder gerechtigd rekenen, wegens de twijfelingen zijns verstands, de bedoeling en gezindheid zijns harten te verdenken.

Niet lang had SEMLER na voleinding zijner studiën de Hoogeschool te *Halle* verlaten, toen hij reeds weder derwaarts teruggeroepen werd, om zijnen hoogvereerden leermeester en vriend, BAUMGARTEN, als ambtgenoot ter zijde te staan, en bij diens dood, als zijn opvolger aan het hoofd der Godgeleerde Faculteit geplaatst te worden. Van dit tijdstip af ontwikkelt zich zijne onvermoeide en veelzijdige werkzaamheid ook op het veld der Kerkgeschiedenis. Zijn eerste arbeid was mede eene hulde aan de nagedachtenis van zijnen voorganger. Als inleiding voor

1) Zie eene uitvoerige teekening van dit tooneel, aan SEMLER'S *autobiographie* ontleend, in de *Gesch. der Chr. Kerk in Tafereelen*, uitgegeven bij G. PORTIELJE en ZN., Dl. V. Hoofdst. XVIII „Beroemde kerkleeraren der protestantsche Christenheid,” bl. 408, bewerkt door den Hoogl. w. MOLL.

BAUMGARTEN'S „Geschiedenis der Godsdiensttwisten 1)“ plaatste hij eene „Geschiedenis der Christelijke Geloofsleer,” welke zekerlijk niet als het minste onder zijne talrijke werken verdient geschat te worden 2). Bij de uitgave van BAUMGARTEN'S: „Uittreksels uit de Kerkgeschiedenis” verbeterde en verrijkte hij dit werk niet enkel door de toevoeging van eenen nieuwen band, maar ook door de nauwkeurige aanwijzing der bronnen — wat door dezen verzuimd was 3). Gelijk hij hierin het bewijs leverde, hoeveel de volijverige en onvermoeide nasporing en aanwending van nieuwe, of nog weinig bekende bronnen der geschiedenis, bij hem zouden gelden, zóó trad het eigenaardige en afwijkende van zijne gevoelens en beschouwingen — dat zich in eene reeks van elkander opvolgende schriften steeds scherper zou openbaren — hier alreede te voorschijn.

Dezelfde hooghartige verklaring, welke wij uit ARNOLD'S mond vernomen hebben, dat er vóór hem nog geene waarachtige of deugdelijke Kerkgeschiedenis was geschreven, vinden wij ook door SEMLER geuit. Maar hoezeer ook hij de kettters over het geheel met meerdere achting en onderscheiding dan de meest beroemde Leeraars der Kerk bejegende — zoo was toch de groote steen des aanstoots voor hem elders gelegen; deze lag in de „onveranderlijkheid van het systeem der Kerk”. Alles, dus beweerde hij, was vloed, beweging en verandering in de Geschiedenis.

1) Zie boven bl. 327, in de aant.

2) Vergel. SCHRÖCKH, a. a. O. s. 205.

3) „Vollständiger Auszug aus der Kirchengeschichte der Christen, mit genauer Anzeige der Quellen, zur Fortsetzung des Baumgarten'schen Auszugs,” IV Th. Halle 1762.

Dit was ook overeenkomstig de verordening der hoogste wijsheid, die het zóó en niet anders gewild had; en niet zwaarder kon men daartegen zondigen, dan door juist het tegenovergestelde te willen en te bedoelen. Als het wenzelijke, vaste en alleen blijvende, wilde hij slechts datgene erkend hebben, wat het Christendom tot eene zedelijke godsdienst heeft gestempeld 1). Met dat oog moest dan ook de geheele Kerkgeschiedenis beschouwd worden, welke hij oordeelde, dat van het begin tot het einde een zuiveringsproces had te ondergaan, waartoe een vernieuwd onderzoek der bronnen den weg zou moeten banen; en hij was genoeg de man van geest, kracht en *energie* om zelf daartoe de hand aan den arbeid te slaan.

Hij beproefde dit in twee uitgebreidere, het eene in het Latijn, het andere in het Hoogduitsch geschrevene, werken; waarvan het eerste »uitgelezene Hoofdstukken der Kerkgeschiedenis” behandelt 2) en deze tot het einde der *vijftiende* eeuw voortzet, maar dan plotseling afbreekt; waarvan het tweede, als proeve moest dienen om een vruchtbaar uittreksel van de Kerkgeschiedenis te leveren 3); en deze op nieuw weder aanvangt, maar nu tot in de zeventiende eeuw laat doorloopen. — Wie in het laatstgenoemde geschrift eene poging mocht zoeken of verwachten, om deze geschiedenis van hare nuttigste en vruchtbaarste zijde voorstellen, zou zich in menig opzicht bedrogen vinden. Ook hier, gelijk elders, blijkt het veel minder het doel des Schrijvers een geregeld, onderhoudend en boeiend verhaal

1) Verg. BAUR, a. a. O. s. 137 fg.

2) „Historiae Ecclesiasticae selecta capita” T. III. *Hallae* 1767—1769.

3) „Versuch eines fruchtbares Auszugs der Kirchen-Geschichte.” III. Bd. *Halle* 1773—78.

der gebeurtenissen te leveren, dan wel enkele en bepaalde punten, die hem toeschenen de meeste aandacht te verdienen, aan zijn scherpzinnig onderzoek te onderwerpen; en daaronder hield geen deel vaster zijn geest en zijn blik gekluisterd dan de geschiedenis der eerste eeuwen, of de vroegere en meest oorspronkelijke staat des Christendoms. Het was dit tijdperk, waarop hij vooral de stelling van toepassing rekende, dat het ons nog altijd aan eene ware en deugdelijke Kerkgeschiedenis ontbrak; en gelijk hij in de twee opgenoemde werken, eene herhaalde en gezette beschouwing daarvan noodig keurde, zoo zien wij hem nog buitendien in een drietal schriften, telkens en telkens weder, tot het reeds afgetredene en omgeploegde veld, tot de vernieuwde behandeling van hetzelfde tijdperk wederkeeren 1).

En juist hierin openbaart zich op het sterkst het onderscheid, dat er tusschen SEMLER en ARNOLD bestaat 2). Was deze uit de koude werkelijkheid van het tegenwoordige naar het verst verledene terug gevloeden, om aan de reinheid en den levensgloed van het eerste Christendom zijne borst te verwarmen — SEMLER is er op uit, dit beeld van oorspronkelijke schoonheid als een afgodsbeeld van zijn voetstuk af te stooten en neder te werpen. Hij ontkent het ten sterkste, dat in het Apostolische tijdperk het voorbeeld of *Ideaal*, zou te vinden zijn, waar naar de later levende Christenheid zich zou hebben te hervormen. En

1) „Commentarii historici de antiquo Christianorum statu.” II. Tom. *Hallae* 1771, 72. — „Novae observationes, quibus studiosius illustrantur potiora capita Historiae et religionis Christianae, usque ad const. M. *Hallae* 1784 —” Neue Versuche die Kirchengeschichte der ersten Jahrhunderte aufzuklären. *Leipz.* 1788.

2) Verg. BAUR a. a. O. „Unterschied von ARNOLD.” s. 133—140.

ook in het daarop volgende tijdperk, zoo verre dit mede in den kring getrokken wordt, waarin zich zijne beschouwing hoofdzakelijk beweegt: hoe weinig wordt daarin gevonden, wat ten volle de *sympathie* zijns geestes heeft mogen verwerven! DODWELL's gevoelen, omtrent het klein getal der martelaren, wordt niet enkel door hem beëamd, maar de door dezen betoonde geloofsmoed neemt zulk een twijfelachtig karakter aan, dat de «Aureool," die eeuwen lang hun hoofd heeft omstraald geheel gaat verbleeken. De Christenen zelven moeten al de schuld van de heftigheid der *Diocletiaansche* vervolging dragen. Met geen meerdere versooining worden de schriften der christelijke oudheid behandeld. Geen der documenten, herkomstig uit de tweede eeuw, is aan de *scepsis* zijner doodende kritiek ontkomen. Zelfs de brief van PLINIUS aan keizer TRAJAAN, als die al te zeer ter gunste der eerste Christenen zou kunnen pleiten, heeft geen genade in zijne oogen gevonden. Houdt men hierbij in het oog, dat zijne kritische beschouwingen en ontkenningen omtrent den *Kanon* met die omtrent de Kerkgeschiedenis als gelijken tred hadden gehouden, dan kan het niemand bevreemden, dat hij in zijnen tijd aan de scherpste beschuldiging en veroordeeling heeft blootgestaan; eene veroordeeling, waarvoor hij nogtans, door de vereering en bewondering, welke hem door een goed deel der studeerende jongelingschap werd toegedragen, ruimschoots werd schadeloos gesteld. Later evenwel, toen hij tegenover BAHRDT en den schrijver der *Wolfenbuttelsche* Fragmenten in het strijdperk trad, en zeer beslist de eer terugwees, van wegens zijne afwijkende gevoelens als een «naturalist" beschouwd te kunnen worden, werd een deel dier bewondering terug genomen. SEMLER zag aan den avond zijns levens de zonne zijns roems reeds tanen en verbleeken, voordat de zonne zijns levens onder-

ging. Van de eene zijde als een „godelooze en ongeloo- vige” 1) uitgekreten, werd hij van eene andere zijde als een halve „retractant” beschouwd, wien het aan de geestkracht ontbrak om den snellen voortgang des tijds en den schok der beweging te blijven volgen, dien hij door zijn Akade- misch onderricht en talrijk uitgegevene schriften 2) zelf had doen ontstaan 3).

Heeft de nakomelingschap gunstiger over SEMLER ge- oordeeld? Of kan men beweren, dat met lateren tijd zijn wetenschappelijke roem steeds hooger is gestegen? Ten aanzien van 's mans beginselen en karakter moge het eerste gelden; en natuurlijk is het ook, dat hij, voor zoo verre hij als „de Vader of wegbereider der moderne rich- ting” beschouwd kan worden, door velen in onze dagen begroet en gehuldigd wordt, als één der Profeten van den nieuweren tijd; maar ten aanzien van zijne verdiensten omtrent de Kerkgeschiedenis is dit oordeel veelal niet gunstig te noemen, en soms vinden wij het met eene hardheid uitgesproken, welke wij onwillekeurig zouden wenschen verzacht te zien 4). Wel heeft men erkend, dat hij soms verder dan zijne tijdgenooten heeft gezien; dat hij door zijne scherpe kritiek sommige voorstellingen in de Geschiedenis, die men nog altijd aankleefde, als verouderde en onhoudbare dwalingen voor goed aan de

1) „Homo impius, judaeis pejor.”

2) Het getal zijner schriften wordt op ruim 170 begroot.

3) Eene hoogst belangrijke levensschets en karakteristiek van S. heeft Dr. A. THOLUCK in HERZ *Lex*: gegeven. Vergel. voorts over S. (behalve SCHRÖCKH a. a. O. s. 205. STÄUDLIN s. 167 fg., SCHAFF, s. 81, BAUR, s. 132—145) dienzelfden schrijver in zijne „Vermischte Schriften,” Th. II. en SEMLER's *Selbstbiographie*.

4) b. v. als BAUR: WALCH en SEMLER beiden „wahrer muster einer recht Philisterhaften Geschmecklosigkeit” noemt s. 146.

kaak gesteld en gevonnisd, en tot onbevangener opvatting en beoordeeling van sommige geschiedkundige feiten, even als ARNOLD, den weg gebaad heeft. Wel heeft men beter recht laten wedervaren aan de vele en onmiskkenbare bliken zijner oorspronkelijkheid, even als aan de koenheid en vrijmoedigheid des geestes, waarmede hij, wat hij voor waarheid hield, verkondigde. Wel heeft men zijne onvermoeide vlijt, zijn rustelloozen arbeid in het navorschen der bronnen niet genoeg kunnen bewonderen, waarin hij zelfs eenen WALCH op zijde streeft, of mogelijk nog overtreft: Maar tegen die lofspraak staat het verwijt van een aantal onbewezene of ondoordachte *Hypothesen* over; van eene niets verschoonende kritiek, welke wel weet neder te werpen, maar zonder de macht in zich te bezitten om uit het verstrooide en verbrokkelde puin iets nieuws weder samen te stellen en op te bouwen. Zelfs zij, die het gunstigst over hem oordeelen, klagen over het volslagen gemis aan orde en klaarheid 1), veelvuldige herhalingen en zekere verwarring, die in al zijne werken heerscht 2). En inderdaad! hierin vooral vertoont SEMLER als het tegenbeeld van den hoogstbeschaafden en aesthetisch gevormden MOSHEIM. Hij geeft alles terug, zooals hij het in de door hem geraadpleegde bronnen gevonden heeft, of zooals het in zijn brein is opgerezzen, zonder de beschavende hand aan zijnen arbeid te leggen, zonder zich veel over de *dispositie* der deelen, geregelde voordracht, heldere uiteenzetting en afronding van zaken, gebeurtenissen en ge-

1) SCHRÖCKH b. v. die van al de S. die ik heb kunnen raadplegen, het hoogst met SEMLER is ingenomen, noemt „sein Scribart dunkel und schwer“ a. a. O. s. 205.

2) THOLUCK a. a. O. s. 266 zegt hiervan: „Seine wuste und chaotische Darstellung ist schon durch seine Zeitgenosse gerügt.“

dachten te bekommeren. Dat eene geschiedenis, welke de bestemming had de wetenschap te dienen en verder te brengen, te gelijk, door de daaraan besteede zorg, ook een kunstwerk zou kunnen worden — hieraan schijnt de flauwste gedachte nimmer bij hem te zijn opgekomen. Welk eene eenstemmigheid er te dezen aanzien ook onder zijne latere beoordeelaars heerscht — dit blijke ten slotte uit het oordeel van drie beroemde Godgeleerden, die onderscheidene richtingen van onzen tijd vertegenwoordigen. THOLUCK, hoewel het goede ten volle waardeerende, wat hij in SEMLER te prijzen vond, die hem zelfs »den Vader der Dogmengeschiedenis" noemt, ontzegt hem toch de noodige diepte van wijsgeerigen en christelijken zin, om in den waren en edelsten zin eene *Dogmen- of Kerkgeschiedenis* te kunnen schrijven 1). REUSS acht hem, meer door den stroom des tijds en zeker instinct tot naar de spits der beweging gedragen, dan dat hij zich, door de kracht zijner eigene genialiteit, dáár zou hebben geplaatst, zonder in staat te zijn die beweging te leiden en hare gevolgen te overzien 2). En BAUR zelf (van wien men over den man, die bij uitnemendheid als zijn voorganger geldt, al lichtelijk een gunstiger of genadiger oordeel zou hebben tegemoet gezien) vindt de hoofd- of grondfout, die al zijne

1) „Zu einer gediegenen Kirchen- u. Dogmengeschichtschreibung fehlt ihm der Philosophische und der tiefer christliche Geist, psychologischer und religiöser Pragmatismus, und namentlich vorurtheilsfreie Beurtheilung. THOLUCK a. a. O. S. 265.

2) Von Haus aus Pietist, von der Schule her ein Buchergelehrter, trug ihm der Strom der Zeit, mehr als geniale Thatkraft, der Instinct mehr als das Bewusstsein am die Spitze einer Bewegung, die zu leiten er zu schwach war, deren weiteren Weg nur zu überschauen ihm der Blick mangelte."

REUSS „Gesch. d. H. Schr. des N. T." § 573.

werken ontsiert in het gemis aan alle hoogere Ideën, en beweert dat SEMLER, voorzoo verre zijne *sceptische* kritiek hem niet wantrouwend maakte, bij eene zeer nuchtere en gewone beschouwing der dingen is blijven staan 1).

Het was gansch niet willekeurig te achten, dat wij bij SEMLER den eindpaal plaatsten, die het *derde* van het *vierde* of laatste Tijdperk der Kerkgeschiedschrijving scheidt. Dezelfde vergelijking, die aangaande GREGORIUS *den Grooten* geldt, dat hij, aan den uitgang der oude Kerkgeschiedenis en den ingang der Middeleeuwen staande, eenigermate gerekend kan worden aan beiden toe te behooren, en, even als het *Janus*-beeld der Ouden, twee aangezichten vertoont, waarvan het eene achter zich in het verledene en het andere voor zich uit in de toekomst blikk — diezelfde vergelijking mag ook geheel aangaande SEMLER gebezigd worden. Hij sluit den ouden en opent den nieuwen tijd. Hoe weinig *Dogmatisch* hij zijn mocht, hij was of bezat door en door eene *Kritisch-Polemische* natuur, en behoort reeds deswege nog geheel in het thans behandelde tijdperk te huis. Het statige Latijn, door hem nog in vele zijner schriften gebruikt, en veel meer nog zijne vasthoudendheid aan de stijve verdeeling bij eeuwen, met al de nadeelige gevolgen daarvan, geeft hem dáár evenzeer zijne plaats. En, bleef het ons eenigermate twijfelachtig voorkomen, of MOSHEIM bij en met al zijne gaven en verdiensten onder de *Pragmatische* Geschiedschrijvers be-

1) „Mit diesen einem Gedanken (Individualiteit) war das ganze Gebiet der höhern Ideën für ihm erschöpft, und er blieb, so weit nicht seine sceptische Kritik ihm misstrauisch machte, bei einer sehr nüchternen und populären Betrachtungsweise der Dinge stehen.“
BAUR s. 115.

hoorde gesteld te worden: veel meerder bezwaar zouden wij er in moeten vinden, om SEMLER daaronder te rangschikken. — Wat daarentegen de sfeer van begrippen en Ideën betreft, waarin wij zijn geest voornamelijk zien zweven, behoort hij grootendeels der nieuwere wereld en hare beschouwingen toe. Zien wij in onze dagen de Idee en het recht der *Individualiteit* 1) steeds sterker op den voorgrond gebracht, zwaarder kan dit bij geen onzer moderne schrijvers wegen, dan het werkelijk reeds bij SEMLER gewogen heeft; en, het zij wij met de jongste resultaten der Historische Kritiek vrede hebben, het zij wij deze hoogst betwistbaar blijven achten — het moet ons toch voorkomen, alsof SEMLER een' half voorzienden blik in de toekomst geslagen hield, toen hij de geschiedenis van de vroegste eeuwen des Christendoms, als het terrein, dat nog het meest moest ontgonnen worden, aanwees, en met zekere voorliefde voor zich zelve tot veld der bearbeiding koos.

Wilden wij, aan den eindpaal gekomen, nog een blik terugslaan, om ons de vorderingen, welke de *Historiographie* der Kerkgeschiedenis in dit Tijdperk gemaakt heeft, en de verschillende karaktertrekken en vormen, die zij bij de onderscheidene volken, en de onderscheidene Kerkgenootschappen heeft aangenomen, te vertegenwoordigen — het zou ons ook hier niet aan rijke stof tot

1) „Es gibt keine Geschichtsanschauung, welche so sehr wie die SEMLERSche das für sich seiende Individuum zum substantziellen Inhalt der Geschichte macht.“ BAUR, s. 141.

»algemeene opmerkingen» ontbreken. Doch dit blijve tot het eind des werks bewaard, als wanneer wij den gang der ontwikkeling, dien de Kerkgeschiedschrijving van de tijden der Hervorming tot op onze dagen genomen heeft, in ééne slotbeschouwing wenschen samentevatten. Genoeg moge het zijn, hier nogmaals er op gewezen te hebben, hoe dit *derde Tijdperk* aan het daaraan gegevene opschrift van het begin tot het einde heeft beantwoord. Alleenlijk konden wij opmerken, hoe, nadat de heftigste strijd tusschen *Rome* en het Protestantisme was doorgestreden, de kritiek iets van hare scherpte heeft verzacht, en even als de Polemie, naar andere voorwerpen heeft gezocht, waar tegen zij hare wapenen keerde. In de laatste Periode van overgang is de vooruitgang ons het meest zichtbaar geworden. Wij zagen de Kerkgeschiedschrijving niet langer uitsluitend aan het Kerkgeloof ondergeschikt en dienstbaar gemaakt, tot een Apologetisch of Polemisch doel; maar allengskens meer de Geschiedenis om de Geschiedenis, de Historische wetenschap om de wetenschap zelve, beoefend. Schrijvers, die nog zeer gebrekkig aan de hoogere eischen der Historische Kunst voldeden, hadden toch reeds geleerd, bij hunne bewerking der Geschiedenis en van hare bronnen, eene vaste *Methode* te volgen. De Pragmatische Geschiedschrijving, waarmede eene geheele wedergeboorte in het rijk der Historische letterkunde werd voorbereid — hoezeer nog altijd meer tot de afzonderlijke deelen begrensd, in plaats van met geheel vrijen, onbeprekten en alles doordringenden blik het geheel der Geschiedenis te beheerschen, te bezielen en te omvademen — de Pragmatische Geschiedschrijving was toch werkelijk reeds geboren. Van nu af is deze bestemd om geheel den toon te geven, en, onder den invloed der latere Godgeleerdheid en Wijsbegeerte geplaatst, bij de aanneming en wisseling

van onderscheidene vormen, voorwaarts te blijven streven naar een steeds hooger en schooner doel. De jongeling — om ten laatste tot de vergelijking terug te keeren, van welke wij het vroegst zijn uitgegaan — heeft, na pas het tijdperk der kindsheid te zijn uitgetreden, het strijd-lustige karakter, aan dien leeftijd eigen, naar alle zijden geöpenbaard, maar allengskens het driftig bruisende bloed bedwongen, en geleerd niet naar de stem van den hartstocht te luisteren, maar zich door vaste beginselen te laten leiden. Uit de wereld der *Phantazy* is hij overgegaan in die van het nadenkend, geheel ontwikkeld en gerijpte verstand. De jongeling is man geworden. Het vierde of laatste tijdperk van de *Historiographie* der Kerk-geschiedenis is bereikt.

	Bladz.
J. J. HOTTINGER.	230
FUSZLI	230
TURRETIN	231
RUCHAT	233

FRANKRIJK.

DU PLESSIS MORNAY. (MORNÆUS).	235
DU MOULIN. (MOLINÆUS).	238
BLONDEL.	241
SALMASIUS	242
DALLÆUS	243
JEAN CLAUDE	244
SAMUEL BASNAGE.	246
JAQUES BASNAGE	247
BAYLE	249

ANGLIKAANSCH E KERK.

USSCHER (USSERIUS).	255
PEARSON	259
BEVERIDGE	261
BINGHAM	261
CAVE	261
GRABE	263
BULL.	263
DODWELL	264
WHITBY	264
BURNET	265
NIC. SAUNDERS	266
STRYPE	269

IV.

DE PIETISTISCHE KERKGESCHIEDSCHRIJVING TEGENOVER DE
KRITISCH-POLEMISCHE RICHTING.

CALIXTUS	273
--------------------	-----